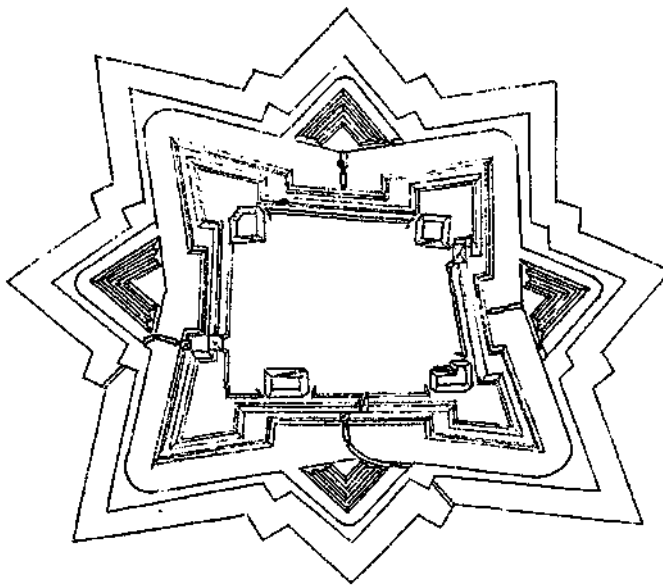

PODRAVINA

Časopis za multidisciplinarna istraživanja
Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje
A Semi-annual Issue
www.podravina.org

Uredničko vijeće

Editorial board

Prof. dr. sc. Nikola BENČIĆ, dopisni član HAZU (Željezo/Eisenstadt), prof. dr. sc. Josip FARIČIĆ (Zadar), dr. sc. Boris GOLEC (Ljubljana), doc. dr. sc. Ivan GRGUREVIĆ (Zagreb), Zoran HOMEN (Križevci), dr. sc. Vladimir HUZZAN (Varaždin), prof. dr. sc. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir KOLESARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Zvonko KOVAČ (Zagreb), mr. sc. Julio KURUC (Koprivnica), dr. sc. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Marin MILKOVIĆ (Varaždin/Koprivnica), dr. sc. Ivan OBADIĆ (Zagreb/Varaždin), dr. sc. Valentina PAPIĆ BOGADI (Križevci), Vesna PERŠIĆ KOVAČ (Koprivnica), mr. sc. Dražen PODRAVEC (Virje), izv. prof. dr. sc. Ante RONČEVIĆ (Varaždin), dr. sc. Tajana SEKELJ IVANČAN (Zagreb), dr. sc. Mirela SLUKAN ALTIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Vladimir STRUGAR (Bjelovar), akademik Željko TOMIČIĆ (Zagreb), prof. dr. sc. Mario TOMIŠA (Koprivnica), prof. dr. sc. Antun TUCAK, dopisni član HAZU (Osijek), dr. sc. Szabolcs VARGA (Pečuh), prof. dr. sc. Jaroslav VENCELEK (Ostrava), mr. sc. Dinko VRGOČ (Koprivnica), izv. prof. dr. sc. Damir VUSIĆ (Varaždin), dr. sc. Dejan ZADRAVEC (Ptuj)

Uredništvo

Editorial Staff

Nikola CIK (Đurđevac), dr. sc. Robert ČIMIN (Koprivnica), akademik Dragutin FELETAR (Koprivnica/Zagreb), prof. dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), doc. dr. sc. Mario KOLAR (Koprivnica/Rijeka), izv. prof. dr. sc. Željko KRUŠELJ (Koprivnica), prof. dr. sc. Lučka LORBER (Maribor), mr. sc. Mladen MATICA (Koprivnica), prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ (Koprivnica/Zagreb), dr. sc. Géza PÁLFFY (Budimpešta), dr. sc. Vladimir ŠADEK (Koprivnica), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica)

Urednici

Editors-in-chief

Akademik Dragutin FELETAR

Prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, član suradnik HAZU

e-mail: hrvoje.petric@ffzg.hr

Za nakladnike

Journal directors

Petra SOMEK

Marin MILKOVIĆ

Lidija VRANAR

Tehnička urednica

Technical editor

Petra SOMEK, prof.

e-mail: petra@meridijani.com

Dodatne adrese uredništva

Additional mailing address

Izdavačka kuća Meridijani

10 430 Samobor, Obrtnička 26

+385-1-3362-367, +385-98-275-688

petra@meridijani.com

Prof. dr. sc. Hrvoje PETRIĆ, član suradnik HAZU

48000 Koprivnica, Vinka Vošickog 5

+385-48-671-989, +385-98-622-548

hrvoje.petric@ffzg.hr

Tajnik uredništva

Staff secretary

Doc. dr. sc. Petar FELETAR

e-mail: petar@meridijani.com

Uz potporu

With support

GRAD KOPRIVNICA

KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA

Lektura

Lecture

Lidija MENGES, prof.

Na naslovnici

Front cover

Položaj Mure i ribnjaka kod Novog Zrina

Prijevodni sažetaka

Summary translation

Ivana GRADEČAK, prof.

Prijelom

Layout

Saša BOGADI

UDK klasifikacija

UDC classification

Dr. sc. Ivica ZVONAR

Nakladnik

Publisher

MERIDIJANI, 10430 Samobor,

Obrtnička 17, p.p. 132,

tel. 01/33-62-367, faks: 01/36-30-321

e-mail: meridijani@meridijani.com

www.meridijani.com

Tisak

Print by

BOGADIGRAFIKA, Koprivnica,

300 primjeraka, prosinac 2023.

Sunakladnici

Co-publishers

SVEUČILIŠTE SJEVER

Koprivnica, Trg dr. Žarka Dolinara 1

POVIJESNO DRUŠTVO

Koprivnica

www.podravina.org

ISSN 1333-5286 (tisak)

ISSN 1848-8854 (online)

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima

1. SCOPUS, Bibliographic databases
2. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and technical information, Moscow
3. HISTORICAL ABSTRACTS AND AMERICA, History & Life, EBSCO, Santa Barbara, California, USA
4. THE HISTORY JOURNALS GUIDE, Deutschland
5. Članci su uvršteni u bazu HRČAK, Zagreb, te na www.podravina.org

U Popisu znanstvenih časopisa Ministarstva znanosti i obrazovanja *Podravina* je klasificirana oznakom A-1 (Narodne novine 72/2019.)

K A Z A L O

Anđelko VLAŠIĆ

- NIKOLA VII. ZRINSKI U AUTOGRAFU »PUTOPIISA« EVLIJE ČELEBIJA
 NIKOLA VII. ZRINSKI IN THE AUTOGRAPH OF EVLIYA ÇELEBI'S TRAVELOGUE 5

József PADÁNYI

- PONOVNO PROMIŠLJANJE OBRANE NOVOG ZRINA
 REDEFINING THE DEFENCE OF NOVI ZRIN 17

Andreja BENKO, Tajda BENKO

- RAKIČAN MANOR AS A MONUMENT OF PROMINENCE IN TIME AND SPACE
 DVORAC RAKIČAN KAO ISTAKNUTI SPOMENIK U VREMENU I PROSTORU 33

Saša VEJZAGIĆ

- EKONOMSKA STABILIZACIJA KAO ZAKLJUČAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALISTIČKOG PROJEKTA U STUDIJAMA
 SLUČAJA: INDUSTROGRADNJA I GK MEDIMURJE 1980. – 1985.
 ECONOMIC STABILIZATION AS THE CONCLUSION OF THE YUGOSLAV SOCIALIST PROJECT IN THE CASE STUDIES
 OF INDUSTROGRADNJA AND GK MEDIMURJE 1980-1985 52

Sandra ŠOKČEVIĆ, Andreja RUDANČIĆ, Marina PERIĆ KASELJ

- UPRAVLJANJE I RAZVOJ KARIJERA RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA GRADA KOPRIVNICE
 MANAGEMENT AND CAREER DEVELOPMENT OF WORKINGLY ACTIVE POPULATION OF THE CITY OF KOPRIVNICA 69

Nikola ŠIMUNIĆ, Ivo TURK, Dražen ŽIVIĆ

- UTJECAJ PROMETNE DOSTUPNOSTI NA PROMJENU BROJA STANOVNIKA I STARENJE STANOVNIŠTVA U
 KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKOJ ŽUPANIJI OD 1961. DO 2021.
 THE EFFECT OF TRANSPORTATION ACCESSIBILITY ON POPULATION NUMBER AND AGEING IN THE
 KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY FROM 1961 TO 2021 81

Kata SZALAI, Éva MÁTÉ, Gábor PIRISI, Zoltán RAFFAY, László CSÓKA, Gergely MARTON

- THE EDUCATIONAL SITUATION OF THE DRÁVA REGION IN THE LIGHT OF DAILY PHYSICAL EDUCATION
 OBRAZOVNA SITUACIJA U PODRUČJU UZ DRAVU PO PITANJU SVAKODNEVNE NASTAVE TZK 94

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

- SJEĆANJE - ŠTO SAM RADILA KAO POVJESNIČARKA OD OSAMDESETE DO DEVEDESETE GODINE ŽIVOTA
 (2013. – 2023.)
 MEMORIES - WHAT I DID AS A HISTORIAN FROM THE AGE OF EIGHTY TO NINETY (2013-2023) 109

Hrvoje PETRIĆ

- BIBLIOGRAFIJA MIRE KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2012. – 2023.) U POVODU 90 GODINA ŽIVOTA 118

- IN MEMORIAM MIJO LONČARIĆ (1941. – 2023.) 125

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

- OPĆINA MOLVE KROZ VRIJEME (N. CIK) 126
 IVICA ŠUTE, KIBICI PURGERA (B. ŠAGI) 127
 KRATKA POSVETA NOGOMETU U MEĐURATNOJ PODRAVINI (B. ŠAGI) 129
 PODRAVSKI ZBORNİK 49/2023 (N. CIK) 129
 OPĆINA VIRJE U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI (H. DEČAK) 131
 ZVONIMIR IŠTVAN, LOVIŠTE REPAŠ (P. SOMEK) 132
 MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, IGOR KARAMAN (H. PETRIĆ) 133
 ZNANSTVENI SKUP – »NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA U PORJEČJU MURE I DRAVE« (P. FELETAR) 134
 DEJAN PERNJAK: POVIJEST PAVLINSKOGA SAMOSTANA U KRIŽEVCIMA (N. CIK) 135

U ČETRDESET ČETVRTOM BROJU PODRAVINE SURAĐUJU:

1. Anđelko VLAŠIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
2. Jozsef PADÁNYI, National University of Public Service, Budapest
3. Andreja BENKO, Murska Sobota
4. Tajda BENKO, Murska Sobota
5. Saša VEJZAGIĆ, Zagreb
6. Sandra ŠOKČEVIĆ, Libertas međunarodno sveučilište Zagreb
7. Andreja RUDANČIĆ, Libertas međunarodno sveučilište Zagreb
8. Marina PERIĆ KASELJ, Institut za migracije i narodnosti Zagreb
9. Nikola ŠIMUNIĆ, Institut za migracije i narodnosti Zagreb
10. Ivo TURK, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb
11. Dražen ŽIVIĆ, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb-Vukovar
12. Kata SZALAI, University of Pécs, Faculty of Sciences, Doctoral School of Earth Sciences and Institute of Sport Sciences and Physical Education
13. Éva MÁTÉ, University of Pécs, Faculty of Sciences, Institute of Geography and Earth
14. Gábor PIRISI, University of Pécs, Faculty of Sciences, Institute of Geography and Earth Sciences
15. Zoltán RAFFAY, University of Pécs, Faculty of Business and Economics, Institute of Marketing and Tourism
16. László CSÓKA, University of Pécs, Faculty of Business and Economics, Institute of Marketing and Tourism
17. Gergely MARTON, University of Pécs, Faculty of Sciences, Institute of Sport Sciences and Physical Education
18. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Zagreb
19. Petra SOMEK, Meridijani, Samobor
20. Hrvoje DEČAK, Meridijani, Samobor
21. Nikola CIK, Turistička zajednica područja Središnja Podravina
22. Bruno ŠAGI, student diplomskog studija, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
23. Petar FELETAR, Fakultet prometnih znanosti, Sveučilište u Zagrebu
24. Hrvoje PETRIĆ, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

NIKOLA VII. ZRINSKI U AUTOGRAFU »PUTOPISA« EVLIJE ČELEBIJA

NIKOLA VII. ZRINSKI IN THE AUTOGRAPH OF EVLIYA ÇELEBI'S TRAVELOGUE

Andelko VLAŠIĆ

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta

Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Lorenza Jägera 9,

31 000 Osijek, Hrvatska

avlasic@ffos.hr

Received / Primljeno: 12. 12. 2022.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Original scientific paper / Izvorni znanstveni rad

UDK / UDC: 929.52ZR1

94(497.5:439)“16”

091.5:910.4

SAŽETAK

Autograf, odnosno izvorni rukopis »Putopisa« osmanskog putopisca Evlije Čelebija (1611. – 1685. ili kasnije) sadrži brojne ulomke koji se ne nalaze u dosad objavljenim izdanjima putopišćeva djela. Tako se u autografu »Putopisa« može pronaći mnogo dosad nepoznatih podataka koje Evlija iznosi o Nikoli VII. Zrinskom, odnosno o njegovu karakteru i aktivnostima, posjedima obitelji Zrinski, poštovanju koje su Osmanlije gajili prema Zrinskim itd. U članku se nove podatke iz autografa uspoređuje s otprije poznatim informacijama iz izvora i literature te se iznose novi zaključci. Posebna se pažnja posvećuje Evlijinim nagovještajima da su predstavnici obitelji Zrinski pretendirali na kraljevsku krunu, odnosno vlast u Hrvatskoj i Ugarskoj.

Ključne riječi: Nikola VII. Zrinski, Evlija Čelebi, autograf »Putopisa« Evlije Čelebija, Međimurje, Osmansko Carstvo

Keywords: Nikola VII Zrinski, Evliya Çelebi, autograph of Evliya Çelebi's *Travelogue*, Međimurje, Ottoman Empire

UVOD

Rukopisno djelo »Seyâhatnâme« (Putopis) osmanskog putopisca Evlije Čelebija¹ (1611. – 1685. ili kasnije) vrlo je vrijedan izvor za proučavanje povijesti hrvatskih zemalja tijekom druge polovice 17. stoljeća, a posebice ranih 1660-ih godina kada je putopisac proputovao brojne hrvatske krajeve i zabilježio svoja zapažanja u spomenutom »Putopisu«.² Nakon višedesetljetne znanstvene analize brojnih rukopisnih primjeraka Evlijina djela koji se nalaze u istanbulskim arhivima, turkolozi su tijekom 1990-ih postigli konsenzus o tome da je jedan od spomenutih rukopisa upravo onaj primjerak koji je sâm Evlija pregledao i korigirao, i to nakon što ga je zapisala neka druga osoba – vjerojatno autorov svojevrsni tajnik.³ Taj rukopis će se u ovom tekstu dalje nazivati autografom.

¹ Evlija je putopišćevo osobno ime, dok je riječ »čelebi« (osmanski turski: çelebi) osmanska titula koja se može prevesti kao »gospodin«. Stoga se putopisca dalje u tekstu naziva njegovim osobnim imenom. Za korisne komentare tijekom pisanja ovog rada zahvalnost dugujem kolegama Nikoli Ciku i prof. dr. sc. Hrvoju Petriću.

² Za više podataka o Evlijinu životu i putovanjima današnjim i nekadašnjim hrvatskim zemljama vidjeti: Evlija Čelebi, »Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama«, preveo i komentirao Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967).

³ Suraiya Faroqhi, »Foreword«, u *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, ur. Robert Dankoff (Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006), vii–viii; Nenad Moačanin i Kornelija Jurin Starčević, »'Novi' Evlija Čelebi:

Izdavačka kuća istanbulske banke Yapı Kredi je između 1996. i 2011. godine u nekoliko nastavaka objavila cjelovitu latiničku transkripciju izvorno arabičkog autografa u deset knjiga, upravo onako kako ih je sam Evlija podijelio oblikujući putopis.⁴ Srpskohrvatski prijevod dijelova »Putopisa« o jugoslavenskim zemljama, koje je 1950-ih preveo i priredio bosanskohercegovački orijentalist Hazim Šabanović⁵, vrlo je kvalitetno izdanje koje se bezbroj puta koristilo u hrvatskoj historiografiji. Budući da se ono temeljilo na manjkavom osmanskome izdanju jednoga drugog primjerka rukopisa »Putopisa«, a ne na spomenutom autografskom primjerku, sadrži brojne sadržajne razlike i nedostatke u odnosu na autograf.⁶ Usporedbom autografa i spomenutoga Šabanovićeve izdanja može se uočiti znatna količina novih podataka o mnogim temama, pa tako i o onima koje se izravno ili posredno tiču hrvatske povijesti ranoga novog vijeka. Štoviše, u »Putopisu« Evlija nekoliko puta spominje plemićku obitelj Zrinski, njihove posjede te vojne i političke aktivnosti u 16. i 17. stoljeću, a posebice Nikolu VII. Zrinskog (1620. – 1664.).⁷ Zato će se u ovom članku nove podatke iz Evlijina autografa usporediti s otprije poznatim informacijama iz izvora i literature o Nikoli VII. Zrinskom te na osnovi toga donijeti nove zaključke. Pritom će se posebna pozornost posvetiti Evlijinim nagovještajima da su pripadnici obitelji Zrinski pretendirali na kraljevsku krunu, odnosno vlast u Hrvatskoj i Ugarskoj.

OBITELJ ZRINSKI U EVLIJINU PUTOPISU

Osmansko Carstvo je u prvoj polovici 16. stoljeća u nekoliko snažnih prodora u unutrašnjost Ugarskoga Kraljevstva tijekom vojnih pohoda sultana Sulejmana Veličanstvenoga (1520. – 1566.) uništilo organizirani otpor ugarskih snaga i zaposjelo središnje dijelove Kraljevstva. Preostala ugarska područja podijeljena su na istočnu Ugarsku (Transilvaniju), koja je s vremenom pristala na vazalski položaj u odnosu na Osmansko Carstvo, te na zapadnu Ugarsku koja se morala osloniti na ograničene vojne potpore Habsburške Monarhije u težnji da se odupre daljnjim osmanskim osvajanjima. Nakon raspada ugarske državne vlasti najistaknutije vojne čimbenike u zapadnoj Ugarskoj predstavljale su velikaške obitelji Batthyány, Nádasdy i Zrinski, tj. Zrínyi. Te su obitelji sa svojih posjeda na području današnje zapadne Mađarske i sjeverozapadne Hrvatske pružale grčevit otpor Osmanlijama pa su u drugoj polovici 16. i tijekom 17. stoljeća predstavljale snažnu zapreku osmanskome napredovanju u smjeru Svetoga Rimskog Carstva. Iz takvog je stanja na terenu proizišao opći osmanski dojam, a posebice izražen Evlijin stav o spomenutim velikaškim obiteljima kao glavnim neprijateljima Osmanskoga Carstva na području Ugarske. Osmanski putopisac često u »Putopisu« spominje navedene obitelji i opisuje njihove poglavare, osobito Nikolu IV. i Nikolu VII. Zrinskog kao glavne aktere višedesetljetnih osmanskih sukoba s ugarsko-hrvatskim neprijateljima.⁸ Te su putopisčeve tvrdnje potpuno u skladu s historiograf-

autograf 'Putopisa', Književna smotra 173 (2014): 80; Robert Dankoff i Semih Tezcan, »An Evliya Çelebi Bibliography«, pristup ostvaren 25. IV. 2020., <https://lucian.uchicago.edu/blogs/ottomanturkish/files/2015/09/Evliya-Celebi-Bibliography.September-2015.pdf>, 5.

⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1–6. Kitaplar*, prir. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Zekeriya Kurşun i İbrahim Sezgin (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011); Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 7–10. Kitaplar, Dizin*, prir. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı i Robert Dankoff (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).

⁵ Evlija Čelebi, »Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama«, preveo i komentirao Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967).

⁶ Ahmed Cevdet, ur., *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, sv. 1–6 (Istanbul: İkdâm, 1896. – 1901.).

⁷ Anđelko Vlašić, »Obitelj Zrinski u 'Putopisu' Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima«, *Povijesni prilozi* 52 (2017): 29–52.

⁸ Balázs Sudár, »Egy török utazó a magyar Szent Koronáról«, *Történelmi Szemle* 1 (2012): 26 i bilj. 44. Na temelju pogleda u pojmovno kazalo latiničke transkripcije »Putopisa« može se vidjeti da su spomenute velikaške obitelji česta tema Evlijinih opisa situacije u Ugarskoj u drugoj polovici 17. stoljeća: obitelj Batthyány se u petoj knjizi Evlijina djela spominje četiri puta, obitelj Nádasdy triput, a obitelj Zrinski 40 puta; u šestoj knjizi »Putopisa« Batthyány se spominju 12 puta, Nádasdy 12 puta, a Zrinski 38 puta; u sedmoj knjizi Batthyány se spominju 17 puta, Nádasdy jednom, a Zrinski 25 puta. Prilikom spomena obitelji Batthyány Evlija njihovo prezime piše u oblicima Began i Beganoglu, obitelj Nádasdy u oblicima Nadaş, Nadaj i Nadajoğlu, a obitelj Zrinski u oblicima Zirin, Zirinski i Zirinoğlu. Zirinoğlu je najčešći osmanski oblik imena Zrinskih koji putopisac spominje: u petom svesku pojavljuje se 19 puta, u šestom 26 puta i u sedmom 16 puta, a to su svesci u

skim činjenicama. Zrinski su u vrijeme Evlijina posjeta Međimurju potkraj 1660. bili najmoćnija hrvatska plemićka obitelj s posjedima diljem tadašnje Ugarske, Hrvatske i Slavonije, a Nikola VII. je kao iskusan vojskovođa osobno organizirao vojne pohode na osmanska uporišta u tadašnjoj Hrvatskoj, Slavoniji i južnoj Ugarskoj.⁹

U zapisima Evlije Çelebija i drugih osmanskih autora može se vidjeti da se takva uloga Zrinskih, iako negativna za osmanske interese u regiji, nije odrazila u iskazima mržnje prema toj obitelji i njezinim poglavarima, nego da su Zrinski stekli svojevrstan ugled i poštovanje među Osmanlijama. Tako osmanski kroničar Mustafa Selânikî (u. 1600.) u svojoj kronici »Tarih-i Selânikî« (Selânikîjeva povijest) Nikolu IV. naziva »prokletnikom« (u izvoru: mel'ûn). Takvo oslovljavanje ne bi trebalo čuditi jer je bilo posve u skladu s osmanskim književnim normama opisivanja neprijateljskih i nemuslimanskih ličnosti. Međutim, iz Selânikîjevih opisa Nikole IV. može se iščitati i divljenje jer ga opisuje kao slavnog ratnika i junaka borbi s Osmanlijama. Selânikî je, među ostalim, zapisao da je »poznati prokletnik po imenu Zrinčić (Ziruncuk), [bio] glasovit po svojoj snazi i moći i slavljen sa svojega junaštva...«.¹⁰ Sin Nikole IV. Zrinskog, Juraj IV. (1549. – 1603.), također se opisuje u Selânikîjevoj kronici kao »prokletnik«, ali i kao veliki ratnik u vrijeme Dugoga turskog rata (1593. – 1606.) kada je sudjelovao u nekoliko pobjedonosnih bitaka protiv Osmanlija, zabilježio je kroničar.¹¹ Osmanski povjesničar İbrahim Peçevî, poznat u južnoslavenskoj literaturi kao İbrahim Alajbegović Pečevija (1574. – 1649.), u kronici »Tarih-i Peçevî« (Peçevîjeva povijest) Nikolu IV. Zrinskog i njegove vojnike također naziva »prokletnicima«, a za Nikolu IV. kaže da je bio »poznat po junaštvu«.¹²

Što se tiče Evlijina »Putopisa«, Zrinski se u njemu često spominju, i to ponajviše kao važna i moćna plemićka obitelj. Putopisac spominje brojna naselja za koja kaže da su nekada pripadala Zrinskim ili su im u njegovo doba i dalje pripadala, pa u tom kontekstu spominje naselja na lijevoj obali Drave u današnjoj jugozapadnoj Mađarskoj i kaže da su u njegovo vrijeme bila pod vlašću Zrinskih. U tim odlomcima Zrinske najčešće naziva »nevjernicima Zrinskim« (Zirin küffârî ili küffâr-ı Zirin).¹³ Zapisao je i da su se pod vlašću Nikole VII. nalazila »vrlo razvijena mjesta« (gâyet ma'mûr diyârları)¹⁴ i da je njegovo stolno mjesto, čakovečki dvorac, bilo »čežnja svih vladara« (hasretü'l-mülûk).¹⁵ Čakovečkom je dvorcu, zapisao je Evlija, »stari [ili veliki] Zrinski« (Koca Zirin) – pri čemu je iz konteksta jasno

kojima se najviše govori o hrvatskim zemljama. Potonji oblik može se prevesti kao »potomak Zrina«, tj. ono što Zrinski znači i na hrvatskom. Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, prir. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman i İbrahim Sezgin, sv. V (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 324, 349, 363; Evliyâ Çelebi bin Dervîş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, prir. Seyit Ali Kahraman i Yücel Dağlı, sv. VI (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 330, 350, 362; Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, prir. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman i Robert Dankoff, sv. VII (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 346, 372, 388.

⁹ Više o tome vidjeti: Hrvoje Petrić, Dragutin Feletar i Petar Feletar, »Novi Zrin. Zrinska utvrda na Muri (1661-1664)«, (Donja Dubrava; Zagreb: Hrvatski zemljopis; Naklada dr. Feletar, 2001), 70–76.

¹⁰ Snježana Buzov, »Povjesnica Mustafe Selânikî efendije kao izvor za povijest osmanlijsko-hrvatskih sukoba u drugoj polovici 16. stoljeća«, u »Sisačka bitka 1593.«, ur. Ivo Goldstein i Milan Kruhek (Zagreb; Sisak: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Institut za suvremenu povijest, Zagreb; Povijesni arhiv Sisak, 1994), 132; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, prir. Mehmet İpşirli, sv. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 22.

¹¹ Snježana Buzov, »Povjesnica«, 134–135.

¹² İbrahim Alajbegović Pečevija, »Historija 1520 – 1576 İbrahim Alajbegović Pečevija«, prir. Fehim Nametak (Sarajevo: El-Kalem; Orijentalni institut, 2000), 341, 344.

¹³ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (VII–VIII. cilt). İndeksli tıpkıbasım*, prir. Seyit Ali Kahraman (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), sv. VII, 2a28, 2b6; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. VII, 2, 3.

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt). İndeksli tıpkıbasım*, prir. Seyit Ali Kahraman (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), sv. V, 160b32; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 273; Evliya Çelebi, *Putopis*, 242; Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 35.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 162a13–14; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 275; Evliya Çelebi, »Putopis«, 247; Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 35.

da misli na Nikolu IV. – »udario nove temelje i sagradio snažne zidine« (müceddeden bir temel birağup bir sedd-i üstüvâr binâ etmişdir).¹⁶

Navedenim tvrdnjama ne može se naći veća faktografska zamjerka. Međutim, Evlija je ustvrdio i da su Krapina, Zagreb, Čazma te Koprivnica bili pod vlašću Zrinskih,¹⁷ kao i da je cijelo područje zapadno od habsburško-osmanske granice, koja se u ono vrijeme protezala od Drave između Virovitice i Đurđevca jugozapadno Poilovljem prema Savi, pripadalo Zrinskim.¹⁸ Na temelju usporedbe s otprije poznatim povijesnim podacima o tom razdoblju može se zaključiti da su navedene putopiščeve tvrdnje netočne, osim ako ih ne protumačimo tako da je Evlija želio reći da je Nikola VII. bio hrvatski ban na spomenutom području – što i jest bio od 1647. do 1664. godine. U svakom slučaju, navedene tvrdnje treba promatrati kao pokazatelj da su i osmanski autori znali preувелиčавати utjecaj te plemićke obitelji.

NIKOLA VII. U EVLIJINU PUTOPISU

Na širokom pojasu habsburško-osmanskoga pograničja tijekom 16. i 17. stoljeća obje zaraćene strane prakticirale su trgovinu robljem, odnosno zarobljavanje i otkupljivanje ratnih zarobljenika. U tim su aktivnostima sudjelovali brojni plemićki rodovi, pa tako i predvodnici obitelji Zrinski.¹⁹ Evlija je krajem 1660. posjetio Nikolu VII. upravo u misiji otkupa osmanskoga zapovjednika iz tamnice Zrinskih u čakovečkom dvorcu. Pretpostavlja se da je spomenuti osmanski zarobljenik bio bihački kapetan Mustajbeg Hasumović. Naime, Evlija u opisu posjeta Međimurju nigdje izrijeком ne spominje Mustaj-bega, nego jedino govori o »bihačkom kapetanu«. U drugim izvorima, pak, nema podataka koji bi pomogli u rasvjetljavanju identiteta toga zarobljenika. Evlija je u Čakovec došao na čelu osmanskoga poslanstva koje je poslao bosanski beglerbeg Melek Ahmed-paša (1588. – 1662.).²⁰ Kako tvrdi Evlija, poslanstvo je dovezlo dvanaest kola punih vrijedne robe kao dogovorenu otkupninu za bihačkoga kapetana.²¹ Putopiščev opis upoznavanja s Nikolom VII. i primopredaje daje nam sliku Nikole VII. kao moćnoga vladodršca na opasnom pograničju, strogoga silnika koji zarobljava osmanske časnike i pristaje ih otkupiti za enormne iznose. Evlija je zabilježio da su Osmanlije osjećali strahopoštovanje prema tadašnjem hrvatskom banu te da je tijekom susreta s njime i sam bio zastrašen njegovom osobnošću.²² Nikola VII. je prilikom inspekcije blaga koje je Evlija dopremio pokazao samouvjerenost tako što je upozorio da je u skladu s dogovorom kao dio otkupnine, uz spomenutih dvanaest kola robe, trebao primiti i četrdeset konja, ali ih Melek Ahmed-paša nije bio poslao sa spomenutih dvanaest kola. Evlija je u tom trenutku pokazao diplomatsku vještinu i počeo izglađivati nespornost obrativši se Nikoli VII. s »moj kralju, bane i herceže« (yuram ban hersek).²³ Pritom je kombinirao izvorno mađarsku titulu »moj gospodine« (uram) u njezinom osmanskom obliku (yuram) s mađarskom titulom »herceg« i hrvatskom titulom

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 161a32–33; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 274; Evlija Çelebi, »Putopis«, 245; Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 35.

¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 164a28; sv. VI, 185a31, 186a6, 186b6; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 279; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. VI, 318, 319, 320; Evlija Çelebi, *Putopis*, 255, 489, 492, 493.

¹⁸ Za više o tome vidjeti: Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 33–35.

¹⁹ Za više o trgovini robljem na habsburško-osmanskom pograničju vidjeti: Géza Pálffy, »Ransom slavery along the Ottoman–Hungarian frontier in the sixteenth and seventeenth centuries«, u *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth centuries)*, ur. Géza Dávid i Pál Fodor (Leiden; Boston: Brill Publishing, 2007), 35–83; Nataša Štefanec, »Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu« (Zagreb: Barbat, 2001), 55–5.

²⁰ Za više podataka o Melek Ahmed-paši vidjeti: Robert Dankoff, *The Intimate Life of an Ottoman Statesman. Melek Ahmed Pasha (1588 – 1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels* (Albany: State University of New York Press, 1991).

²¹ Za više o sadržaju dvanaest kola i o cijelom događaju vidjeti: Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 32–33.

²² Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 37.

²³ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 161b14; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 274; Marta Andrić, »'Moj kralju, bane i herceže!': nominalni oblici oslovljavanja u 'Putopisu' Evlije Çelebija«, *Historijski zbornik* 72 (2019), br. 1: 38.

»ban« – vjerojatno kako bi se umilio sugovorniku i smanjio napetost.²⁴ Štoviše, Evlija na još šest mjesta u putopisu Nikolu VII. naziva kraljem (*kıral*),²⁵ što će biti važne naznake za sljedeća poglavlja ovoga članka.

Što se tiče opisanog zastoja u pregovorima, Evlija je uspio izglati stvari tako što je izjavio da je bosanski beglerbeg umjesto obećanih konja poslao pet krzna od samurovine više nego što je bilo dogovoreno. Nikola VII. je na to reagirao prihvativši takvu nadoknadu i rekavši: »Paša Melegdžija mene jako voli!« (Beni Paşa Meleki pek sever).²⁶ To upućuje na prisnost između dvojice vodećih poglavara na suprotnim stranama habsburško-osmanskoga pograničja – hrvatskoga bana i bosanskoga beglerbega – koje ratna suprotstavljenost nije sprečavala da srdačno komuniciraju. Takvom zapažanju u prilog ide i to što je hrvatski ban Evliji na odlasku predao nekoliko pisama za bosanskog beglerbega,²⁷ što upućuje na stalnu korespondenciju između visokih dužnosnika na razmeđu dvaju carstava. Opisu Nikole VII. kao zastrašujuće i stroge ličnosti u prilog ide i Evlijina tvrdnja da je ban bihaćkome kapetanu prilikom njegova otpuštanja iz zarobljeništva zaprijetio da će ga ubiti i »kožu mu oderati« (derisin yüzerim) ako nastavi »paliti, robiti i pustošiti« (yakup yıkup harâb etmeye) zemlje Zrinskih.²⁸

Iz Evlijina opisa susreta s Nikolom VII. može se iščitati naznaka još jedne informacije o tadašnjem hrvatskom banu, a to je mogućnost da je Nikola VII. barem donekle poznao i koristio osmanski turski jezik. Iako je posve moguće i očekivano da se njihov razgovor odvijao uz pomoć dragomana,²⁹ Evlija samo na jednome mjestu spominje da su im na raspolaganju bili takvi jezični posrednici, i to u trenutku kada su prevoditelji prevodili pismo koje je Nikola VII. primio od bosanskoga beglerbega. Međutim, putopisac izrijekom navodi da je Zrinski izgovarao sve rečenice koje je upućivao Evliji. Ako se Evlijine tvrdnje o iskazima Nikole VII. prihvati kao faktične, onda se može zaključiti da je ban mogao zadovoljavajuće komunicirati s osmanskim sugovornicima, ali je često činio jezične pogreške koje se događaju osobama nedovoljno upućenima u finese nekog jezika.³⁰ To je posve očekivano jer se na turbulentnom habsburško-osmanskome pograničju vjerojatno razvila kolokvijalna inačica osmanskog jezika koja se koristila kao *lingua franca* u komunikaciji upravnih i vojnih dužnosnika s obje strane granice.

Evlija je Nikolu VII. prikazao i kao iznimno velikodušnog domaćina. Zapisao je da je ban raskošno ugostio i obilno nahranio Evliju i članove njegove pratnje u palači u Čakovcu, zatim da je netom otkupljenom bihaćkom kapetanu poklonio odijelo i konja, Evliji krznene ogrtač, odijelo, konja, novac, tkanine, ukrašeno oružje, krzna i ćilime, a Melek Ahmed-paši kočiju, ukrašeno oružje, ćilime, krzna i druge vrijednosti. Usto, Evliju je poveo u bogat lov u okolici Legrada.³¹ Nakon što je primopredaja završena

²⁴ Spomenutu mađarsko-osmansku titulu *yuram* Evlija je na drugome mjestu u putopisu pojasnio navodeći da ona ima značenje osmanske titule aga (ağa), ali i kršćanske titule kralj (*kıral*). Robert Dankoff, *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name* (Cambridge, Massachusetts: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1991.), 101; Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, (Istanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2004.), 284–285; Andrić, »'Moj kralju, bane i herceže!'«, 38 i bilj. 35.

²⁵ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 160b33 (*Zirinoğlu kıralı* = kralj Zrinski), 161a6 (*kıral* = kralj), 161b5 (*kıral* = kralj), 162a26 (*kıral* = kralj), 162b34 (*kıral* = kralj), 163a34 (*kıral* = kralj); Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 273, 274, 276, 277.

²⁶ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V – VI. cilt)*, sv. V, 161b16; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 274; Andrić, »'Moj kralju, bane i herceže!'«, 38; Marta Andrić, »Polazište hrvatskog prijevoda 'Putopisa' Evlije Çelebija«, *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 71 (2018): 12–13.

²⁷ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V – VI. cilt)*, sv. V, 163a15; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 277; Evlija Çelebi, *Putopis*, 250.

²⁸ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 161b20–21; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 275; Evlija Çelebi, »Putopis«, 246; Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 38.

²⁹ Dragoman (arapski: târğumân, osmanski turski: tercüman, novogrčki: dragomános, tumač) službeni je tumač, odnosno prevoditelj u stranim diplomatskim i trgovačkim predstavništvima i poslanstvima u Osmanskom Carstvu te u drugim zemljama Bliskog istoka koji je poznao osmanski turski, perzijski i arapski jezik ili jedan od navedenih te nekoliko europskih jezika. Abdulah Škaljić, »Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku« (Sarajevo: Svjetlost, 1966), 225.

³⁰ Andrić, »'Moj kralju, bane i herceže!'«, 39–40; Andrić, »Polazište«, 12–13.

³¹ Za više o tome vidjeti: Vlašić, »Obitelj Zrinski«, 36–43.

i bihački kapetan otpušten iz zarobljeništva u tamnici Nikole VII., Evlija nije odmah otišao iz Čakovca jer je hrvatski ban pokazao veliku gostoljubivost i nagovorio putopisca da kao njegov gost ostane u Međimurju još nekoliko dana tijekom kojih su vrlo srdačno razgovarali.³²

ALEKSANDROVA KRUNA U POSJEDU ZRINSKIH

Evlija u »Putopisu« na nekoliko mjesta pripovijeda narativ o »Aleksandrovoj kruni«, odnosno o vladarskoj kruni koju je od davnih vremena posjedovao niz vladara i za njih je predstavljala neprikosnoven simbol vladarske moći.³³ Pri opisu posjeta Nikoli VII. u Čakovcu putopisac iznosi kraći dio svojega mnogo dužeg narativa o Aleksandrovoj kruni, navodeći različite detalje koji se mogu pronaći u sličnom obliku u drugim dijelovima putopisa, a u najdužem obliku u sedmoj knjizi »Putopisa« gdje opisuje Beč.³⁴ Krunu zatim spominje u dijelovima putopisa kada opisuje Višegrad (danas Visegrád u sjevernoj Mađarskoj), potom Požun (odnosno današnju Bratislavu), Osaraj (Stari Saraj ili samo Saraj, izvorno Saray, prvi glavni grad Zlatne Horde) i grad koji putopisac naziva Balu Han, a nalazio se na obalama Volge.³⁵ Spomenuti narativ može se prepričati na sljedeći način: izvorni je vlasnik krune bio mitski perzijski vladar svijeta po imenu Hušeng, zatim je dospjela u posjed grčkog vladara Aleksandra Velikog (336. – 323. pr. Kr.), a potom sasanidskog vladara Hozroja I. Anuširvana (531. – 579.). Nakon toga bila je u posjedu mitskoga perzijskog vladara Manučehra i njegovih tobožnjih potomaka, Mađara, čiji su je kraljevi pohranili u dvorcu u Višegradu. Osmanski sultan Sulejman Veličanstveni (1520. – 1566.) prisvojio je krunu prilikom osvajanja Višegrada, naveo je Evlija, a zatim ju je dao ugarskom kralju Ivanu Zapolji (1526. – 1540.) koji je njome okrunjen za kralja Ugarske. Na drugome mjestu Evlija tvrdi da ju je osmanski sultan predao Zrinskim, Batthyányjima i Nádasdyjima zajedno sa »76 tvrđava« koje su osmanske snage preotele Habsburgovcima. Prema toj verziji priče, Evlija daje naslutiti da je Nikola IV. imao pretenzije na vlast u Ugarskom Kraljevstvu, odnosno da je želio krunu za sebe i da je, implicitno, bio (ugarski?) vladar jer je posjedovao krunu koja mu daje vladarski legitimitet. Putopisac je zapisao i da je u vrijeme sultana Selima II. (1566. – 1574.) neimenovani »njemački car« (Nemçe çasarı) – a to bi po svoj prilici trebao biti car Svetoga Rimskog Carstva Maksimilijan II. (1564. – 1576.) – tražio od Zrinskog (ne spominje mu osobno ime) da mu preda Aleksandrovu krunu. Ako je suditi prema kronološkim naznakama u gornjem odlomku narativa, Zrinski bi trebao biti Nikola IV. Upravo na to upućuje Nenad Moačanin, napominjući da ga ne treba miješati s njegovim praunukom, Nikolom VII.³⁶ Nadalje, navodi Evlija, Zrinski je odbio povinovati se zahtjevu njemačkog cara i izbio je trogodišnji sukob iz kojega je kao pobjednik izašao njemački car i Zrinski mu je morao predati krunu. Evlija zatim kaže da se Zrinski otad više nije mogao nazivati »kraljem kraljeva« (şahanşah), nego da je bio samo jedan od »sedmorice hercega« među koje putopisac svrstava poglavare Zrinskih, Batthyányja i Nádasdyja.³⁷

³² Andrić, »'Moj kralju, bane i herceže!«, 39–40.

³³ İsmail Avcı, »Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn«, *Türük. Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 1 (2012): 416, 417–418; Sudár, »Egy török utazó«, 21, 23, 29. Za usmjeravanje pažnje na Evlijin narativ o Aleksandrovoj kruni i njezine poveznice s obitelji Zrinski zahvalnost dugujem prof. dr. sc. Nenadu Moačaninu.

³⁴ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 160b9–31, 161a31–33; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 272–273, 274; Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (VII–VIII. cilt)*, sv. VII, 67a18–67b22; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. VII, 114–115; usp. Evlija Çelebi, »Putopis«, 245.

³⁵ Putopisac ustvrđuje i da je spomenutu Aleksandrovu krunu osobno vidio tijekom posjeta Beču. Međutim, Balázs Sudár argumentirano tvrdi da je Evlija nije vidio, nego da je taj opis izmislio. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (VII–VIII. cilt)*, sv. VII, 28a30–33, 75a28–30, 170a5–33, 172b15–16; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. VII, 48, 128, 306, 310; Sudár, »Egy török utazó«, 29–35.

³⁶ Nenad Moačanin, »Putopis Evlije Čelebija kao historia phantastica«, u Zbornik Drage Roksandića, ur. Damir Agičić, Hrvoje Petrić i Filip Šimetin Šegvić (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zavod za hrvatsku povijest, FF Press, 2019), 383.

³⁷ Ovdje se može nagađati o tome je li na Evlijinu sintagmu »sedam hercega« utjecao koncept sedam izbornih knezova Svetoga Rimskog Carstva. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 160b9–31, 161a31–33; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 272–273, 274; usp. Evlija Çelebi, »Putopis«, 245; Moačanin, »Putopis Evlije Čelebija«, 382–383. Za više detalja o Evlijinu narativu o kruni i o stvarnoj sudbini ugarske Svete krune tijekom osmanske vlasti u Ugarskoj vidjeti: Sudár, »Egy török utazó«, 20, 21–27, 29–30.

Na drugome mjestu putopisac iznosi drugačiju verziju događaja i navodi da je Sulejman predao krunu Zrinskom 1543., a da su mu je Habsburgovci oteli 1569. za opsade Čakovca (sic!). Može se pretpostaviti da je prema tome narativu Nikola IV. – kao i prijašnji vladari za koje je posjedovanje spomenute krune predstavljalo vladarsku legitimaciju njihove vlasti – izgubio legitimitet onog trenutka kada je morao predati krunu njemačkom caru, odnosno habsburškom vladaru. Možda time zapravo želi reći da je njemački car Zrinskom smanjio ovlasti u Ugarskoj kada mu je »uzeo krunu«? Evlijin je narativ prilično neproničan pa se o značenju nekih izraza može samo nagađati. Na drugome mjestu Evlija dodaje još jedan segment narativa o kruni zapisavši da se (u neimenovano vrijeme) sultan Sulejman dogovorio s Ferdinandom I., carem Svetoga Rimskog Carstva (1556. – 1564.) i hrvatskim kraljem (1527. – 1564.), da zajedno unište Zrinske i Batthyányje, nakon čega je Sulejman krunu dao Ferdinandu i zauzvrat zauzeo »140 dvoraca« koji su dotad bili u posjedu Zrinskih.³⁸ Evlijin je narativ očigledno kompiliran od dijelova različitih priča i podataka koje je doznao pa je nezahvalan posao pokušati ih sistematizirati. U svakom slučaju, treba reći da nema historiografskih dokaza da je osmanski sultan dao ikakvu krunu spomenutim ugarskim plemićkim obiteljima te da nije došlo do opisanog sukoba između Zrinskih i njemačkog cara. Nadalje, koliko je poznato iz historiografije, nije postojao habsburško-osmanski dogovor na štetu Zrinskih i Batthyányja pa se i to može pripisati Evlijinoj spisateljskoj mašti.³⁹

Što se tiče Ivana Zapolje, Sulejman Veličanstveni smatrao ga je svojim vazalom kojemu je dopustio da bude kralj Ugarske (1526. – 1540.) te mu je pomagao u njegovu sporu s habsburškim pretendentom na ugarsko prijestolje Ferdinandom I. Osmanski sultan je Svetu krunu (mađarski: Szent Korona), odnosno krunu sv. Stjepana predao Ivanu Zapolji 1529., kada ju je u pohodu na Beč pronašla osmanska vojska nakon što je zauzela Višegrad.⁴⁰

Sudár pretpostavlja kako je moguće da je Evlija za posjeta Čakovcu čuo o namjeri Nikole IV. da preuzme vlast pa je zatim osmislio spomenuti zaplet s opsadom čakovečkoga grada, iako znamo da nije bilo opsade Čakovca 1569. godine. Sudár nagađa da je Evlija konstruirao priču o Sulejmanovu davanju krune Zrinskom jer je želio objasniti kako je kruna u međuvremenu prešla u ruke Habsburgovaca. To se, pak, stvarno dogodilo 1551. kada je Izabela, udovica Ivana Zapolje, predala krunu Habsburgovcima i time izdala Osmanlije, koji nisu uspjeli spriječiti takav razvoj događaja.⁴¹

Još jedan odjek spomena krune može se naći u naslovu poglavlja »Putopisa« u kojemu Evlija opisuje posjet Nikoli VII. u Čakovcu. U tom poglavlju Čakovec naziva »zemljom [ili gradom] krune« (u izvorniku: diyâr-ı korona),⁴² pri čemu nije jasno misli li na pripadnost Čakovca (i/ili Međimurja) Zrinskima kao »hercezima«, Nikoli IV. kao »kralju, banu i hercegu« s pretendiranjem na Aleksandrovu krunu ili na to da je Međimurje jedna od pokrajina krune sv. Stjepana. Treba napomenuti da putopisac na drugim mjestima u »Putopisu« i Višegrad i Požun naziva »zemljom krune«.⁴³

U svakom slučaju, Evlijin narativ o kruni upućuje na važnost koju je ona imala u osmanskom imaginariju, barem kao ideja koju su Osmanlije preuzeli od Mađara, a za njih je sveta kruna bila jedan od najvažnijih simbola mađarske državnosti. Važnost koju je imala u mađarskoj svijesti očito je snažno utjecala na osmanskog putopisca, koji je spominje na mnogo mjesta i proširuje osmanski narativ o njezinu azijskom podrijetlu. Sudár je ustvrdio da je Evlija razradio i preoblikovao taj narativ te ga iskoristio za podržavanje osmanskih pretenzija na vlast u Ugarskoj. Time nam je pokazao da su Osmanlije pridavali veliku važnost jednom simbolu, simbolu kraljevske vlasti i dostojanstva koji je u suštini bio posve

³⁸ Sudár, »Egy török utazó«, 23–24, 34.

³⁹ Sudár, »Egy török utazó«, 24–26.

⁴⁰ Sudár, »Egy török utazó«, 24–26.

⁴¹ Sudár, »Egy török utazó«, 26–27. Za više detalja o ulozi Svete krune u povijesti Ugarske vidjeti: János M. Bak i Géza Pálffy, *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A.D.* (Budimpešta: Research Centre for the Humanities, Institute of History; Hungarian National Museum, 2020).

⁴² Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (V–VI. cilt)*, sv. V, 161a30; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 274; Moačanin, »Putopis Evlije Čelebija«, 382.

⁴³ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (VII–VIII. cilt)*, sv. VII, 28a30; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. VII, 48, 128.

stran njihovu, odnosno islamskom poimanju vladarske moći u kojemu nisu postojale krune kao sredstvo legitimacije.⁴⁴

POGLAVARI OBITELJI ZRINSKI KAO POSJEDNICI HRVATSKE KRALJEVSKE KRUNE

Nenad Moačanin prvi je sugerirao da bi Evlijin narativ o kruni i Zrinskima trebalo usporediti s nagovještajima u različitim izvorima o mogućnosti da su Zrinski posjedovali hrvatsku vladarsku krunu⁴⁵ pa će tome biti posvećeni sljedeći odlomci. Postoji nekoliko indicija u izvorima, i osmanskim i neosmanskim, o tome da su predvodnici obitelji Zrinski u različitim navratima pretendirali na vlast u hrvatskim (i ugarskim) zemljama. Autori kronološki najstarijeg nagovještaja koji sam uspio pronaći bili su Antun Vrančić, Ferenc Zay i Ogier Ghiselin de Busbecq, poslanici cara Ferdinanda I. u misiji ishoda habsburško-osmanskoga mirovnog ugovora tijekom 1550-ih godina na osmanskome dvoru u Istanbulu. Oni su 22. svibnja 1557. iz Istanbula poslali pismo habsburškom vladaru u kojem su naveli da su preko svojeg doušnika doznali da je Nikola IV. potajno namjeravao izdati Ferdinanda I. i da je o tome poslao pismo bosanskom sandžakbegu. Prema kronološkim podacima o njihovu pismu Ferdinandu I., može se pretpostaviti da je riječ o Hadım Ali-paši, bosanskom beglerbegu od 1552. do 1559. godine. Beglerbeg je sadržaj pisma Nikole IV. prepričao u vlastitom pismu osmanskome velikome veziru Rustem-paši (1544. – 1553. i 1555. – 1561.) i sultanu Sulejmanu Veličanstvenom. Nikola IV. je u spomenutom pismu navodno nudio svoj pristanak na sultanovu zaštitu ako mu sultan zajamči da će moći neometano upravljati posjedima Zrinskih te ako mu dopusti da preuzme upravu nad cijelom tadašnjom Hrvatskom i Slavonijom. Sultan je navodno pristao na te uvjete i ponudio mu na izbor preuzimanje i jednoga osmanskoga sandžaka po želji. Indikativno je da su već i sami habsburški poslanici u spomenutom pismu izrazili sumnju u istinitost te vijesti.⁴⁶ Za nas je važno da je ta vijest, makar i izmišljena, implicirala da je tadašnji poglavar Zrinskih mogao imati pretenzije na vlast nad hrvatskim zemljama, odnosno da je u imaginariju autora spomenute (dez)informacije takva pretenzija mogla zvučati dovoljno realno s obzirom na moć i prestiž Nikole IV. kao najmoćnijeg magnata i vojskovođe na tadašnjem hrvatskom prostoru.

Postoji i osmanski izvor, osim Evlijina putopisa, u kojem se sugerira da je Nikola IV. namjeravao postati hrvatski vladar. Naime, Mustafa Selânikî je u svojoj već spomenutoj kronici iznio tvrdnju da je Nikola IV. bio toliko moćan da je 1566. »ujedinió svu mađarsku i hrvatsku vlastelu, uz uvjet da poslije postane kralj [u izvoru: sonra kiral olmak şartıyla]. Izjavili su i objavili [vjerojatno mađarski i hrvatski velikaši] da je sklopljen savez i da je zadana riječ da se podigne kraljevstvo s austrijskog plemena s tim da pripadne Mađarima i Hrvatima. Donesena je zapovijed [u vrhu osmanske vlasti] da je doista i prije svega najvažnije ovo otkloniti i ugasiti te je odlučeno da se sultanski pohod [sultana Sulejmana Veli-

⁴⁴ Sudár, »Egy török utazó«, 20–21, 27–28.

⁴⁵ Moačanin, »Putopis Evlije Čelebija«, 383.

⁴⁶ Antal Verancsics, *Összes munkái. 4. köt. Első portai követség 1555-1557*, ur. László Szalay (Budapest: Eggenberger Ferdinand, 1859), 269–270. Ovako taj ulomak iz pisma istanbulskih poslanika prevodi Matija Mesić: »Naš pouzdani čovjek, koga smo držali zbog naših stvari u Drinopolju, vrativši se ovamo javi nam da ban Zrinski potajno o tom radi, da se odmetne od Vašega Veličanstva. Preko bosanskoga paše Alija, koji je onamo nedavno premješten iz Budima, ponudi se on Sulejmanu, da će se dati pod njegovu zaštitu ako mu on zajamči njegove gradove i ako mu dopusti, da si osvoji svu Hrvatsku. To sve reče našem pouzdaniku čovjek Ali-paše, koji je te glasove amo donio caru Sulejmanu i njegovu veziru Hrustanu [odnosno Rustem-paši]; taj čovjek pokaza našem pouzdaniku i Alijino pismo na cara, u kojem se sve to sadržaje i gdje je još rečeno da Ali imade od bana četiri pisma koja će pokazati kadgod se bude od njega zahtievalo. Sulejman primi ponudu banovu; na sve pristade, što je on zahtievao, i povrh toga još obeća da će mu dati jedan sandžakat gdje god bude hotio.« Matija Mesić, »Život Nikole Zrinskoga Sigetskoga junaka« (Zagreb: Matica ilirska, 1866), 168–169; Nataša Štefanec, »Negotiating with the 'archenemy': the ethics of the Croatian and Slavonian nobility at the Christian-Ottoman border«, u *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, ur. Robert Born i Sabine Jagodzinski (Leipzig: Jan Thorbecke Verlag, 2014), 102–103 i bilj. 71.

čanstvenog 1566.] namijeni i pokrene prema tvrđavi Sigetvar.⁴⁷ Selânikî je, dakle, ustvrdio da je osmanska vojska tijekom pohoda Sulejmana Veličanstvenog 1566. napala Siget kako bi spriječila spomenuti plan mađarskih i hrvatskih velikaša jer bi ostvarenje takvog plana očigledno ugrozilo osmanske interese na području Ugarske. Ti su osmanski interesi uključivali vojnu i političku podršku Ivanu Žigmundu Zapolji kao ugarskom kralju (1540. – 1551. i 1556. – 1570.), nasljedniku svojeg oca Ivana Zapolje, u odnosu na Ferdinanda I. i njegova sina Maksimilijana II. (cara Svetoga Rimskog Carstva od 1564. do 1576.) kao habsburških pretendenta na ugarsko prijestolje. U osmanskom interesu stoga nikako nije bilo da se mađarski i hrvatski velikaši ujedine pod vodstvom Nikole IV.⁴⁸ Budući da nema historiografskih podataka koji bi potvrdili tu kroničarovu tezu, može se pretpostaviti da je riječ samo o nagađanjima. U prilog toj tezi donekle ide činjenica da je smjer osmanskog pohoda 1566. doista mijenjan tijekom samog pohoda. Naime, dok je osmanska vojska boravila u Beogradu, Sulejman Veličanstveni je – umjesto prvotno planiranim smjerom prema sjevernoj Ugarskoj – osmanske snage usmjerio prema Sigetu, čijom je obranom tada zapovijedao Nikola IV.⁴⁹ Imajući u vidu da je Selânikî bio sudionik toga vojnog pohoda, nije nemoguće da je znao činjenice koje nama danas više nisu poznate.

Sljedeći spomen krune, možda kraljevske, u posjedu obitelji Zrinski pronađen je u hrvatskom izvoru iz 1634. godine. Hrvatski plemić, zagrebački sudac, dožupan Zagrebačke županije i saborski zastupnik Ivan Ručić (u. 1660.) prijateljevao je s braćom Nikolom VII. i Petrom IV. (1621. – 1671.) Zrinskim. Ručić je u pismu na latinskom jeziku, koje je poslao svojem prijatelju 14. studenoga 1634. iz Zagreba, napisao da je od supruge zagrebačkog ljekarnika Jakova Gašparina, koja je netom posjetila Ozalj, čuo da se u starom gradu Ozlju, koji je tada bio u vlasništvu braće Zrinski, od starosti srušio neki zid. Iza toga zida, tvrdila je spomenuta žena, pronađene su skrivene dragocjenosti prijašnjih vlasnika toga dvorca, knezova Frankopana. Među dragocjenostima nalazio se novac i »kraljevska kruna, urešena obilatopredragim kamenjem« (u pismu: *diadema regium frequentissimis et pretiosissimis lapidibus adornatum*).⁵⁰ Budući da je temeljita pretraga srušenoga zida odgođena do povratka tada odsutne braće, ništa drugo nije poznato o točnom sadržaju blaga i njegovu podrijetlu. Poslije nema podataka o toj kruni, o tome odakle je možda potjecala ili koja joj je bila daljnja sudbina. Može se samo ustanoviti da se ta kruna nije nalazila među blagom koje su habsburški komorski službenici popisali u dvorcima Zrinskih u Ozlju, Čakovcu i na drugim lokacijama 1671. nakon sloma Zrinsko-frankopanske urote.⁵¹

Kronološki posljednji nagovještaj koji implicira pretenzije Zrinskih na hrvatsku kraljevsku vlast potječe iz 1669. godine. Naime, Petar IV. je nakon smrti brata Nikole postao vođa Zrinsko-frankopanske urote protiv habsburškoga vladara Leopolda I., cara Svetoga Rimskog Carstva (1658. – 1705.) i hrvatskoga kralja (1657. – 1705.). Petar je putem svojega poslanika Franje Bukovačkog (u. poslije 1678.) i neimenovanoga bosanskoga beglerbega u studenome 1669. poslao osmanskom sultanu Mehmedu IV. (1648. – 1687.) ponudu o prelasku pod osmansko vrhovništvo. Naveo je da bi pristao na plaćanje godišnjeg danka od 12.000 talira sultanu uz uvjet da prisvoji titulu kralja Ugarske i Hrvatske za sebe i svoje nasljednike. Spomenuti su pregovori propali zato što je osmansko državno vodstvo obavijestilo habsburške predstavnike o tijeku pregovora sa Zrinskim.⁵² Iz spomenutoga se može zaključiti da se Petar IV. uz osmansku pomoć želio izboriti za titulu hrvatskog i ugarskoga kralja. To upućuje i na mogućnost da

⁴⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, sv. I, 22 – 23. Citirano prema: Buzov, »Povjesnica«, 132.

⁴⁸ Buzov, »Povjesnica«, 132; Štefanec, »Negotiating with the 'archenemy'«, 94, 102–103 i bilj. 71.

⁴⁹ Anđelko Vlašić, »Uloga slavonskih i srijemskih šuma u osmanskom vojnom pohodu na Siget 1566. s posebnim obzirom na mostogradnju«, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 49 (2017), br. 1: 152–15.

⁵⁰ Ivan Kukuljević Sakcinski, »Dragocjene i umjetne stvari grofovah Zrinskih u gradu Čakovcu«, *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku* 1 (1851): 172.

⁵¹ Kukuljević Sakcinski, »Dragocjene i umjetne stvari«, 172 i *passim*; Vjekoslav Klaić, »Crtime iz hrvatske prošlosti« (Zagreb: Matica hrvatska, 1928), 91–96; Josip Šimunko, »Hrvatsku kraljevsku krunu treba tražiti i u Čakovcu«, *Donjomeđimurski zbornik* 3 (2016): 161–162.

⁵² Ferdo Šišić, »Zavjera Zrinsko-Frankopanska (1664-1671)« (Zagreb: Matica hrvatska, 1991), 79–98; Štefanec, »Negotiating with the 'archenemy'«, 95; Miroslav Kurelac i Zoran Ladić, »Pokret za odcjepljenje Hrvatskog Kraljevstva od Habsburške Monarhije«, u *Povijest Hrvata. Druga knjiga. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić i Lovorka Čoralić (Zagreb: Školska knjiga, 2003), 138.

su se poglavari Zrinskih i sami smatrali dovoljno snažnima da preuzmu vlast u tadašnjoj Hrvatskoj i Ugarskoj.

ZAKLJUČAK

Važno mjesto u petoj, šestoj i sedmoj knjizi »Putopisa« Evlije Čelebija zauzima obitelj Zrinski i njihovi najistaknutiji poglavari - Nikola IV. i Nikola VII. Putopisac ih je prikazao kao glavne neprijatelje Osmanskoga Carstva na habsburško-osmanskome pograničju, ali se pritom nije fokusirao na negativan prikaz neprijatelja. Dapače, o Nikoli VII. napisao je da je vladao nad razvijenim naseljima i stolovao u raskošnom dvorcu, velikodušno ugošćivao goste i vodio ih sa sobom u lov; čak mu je i netočno pripisao vlast nad širokim područjem današnje središnje Hrvatske, uveličavajući time njegovu moć. Nadalje, opisao ga je kao strogo vlastodršca koji prijeti neprijateljskim zapovjednicima, ali i srdačno komunicira s bosanskim beglerbegom i prima bogate darove u zamjenu za osmanskog zarobljenika kojega je držao u svojoj tamnici.

Specifičan dio Evlijina opisa Nikole VII. i obitelji Zrinski tematizira njihove vladarske pretenzije: putopisac na sedam mjesta u »Putopisu« Nikolu VII. naziva kraljem, a jednom prilikom Čakovec naziva »gradom krune«. Takvi detalji povezani su s putopišćevim narativom o »Aleksandrovoj kruni«, koju je prema Evlijinu pripovijedanju neko vrijeme posjedovao i Nikola IV. i koja mu je – kako to implicira putopisac – davala legitimitet kraljevske vlasti nad Ugarskom. Narativ govori i o (historiografski nedokazivom) habsburško-osmanskome dogovoru na štetu Zrinskih, ali te tvrdnje možemo pripisati spisateljskoj mašti i složiti se sa Sudárovim mišljenjem da je Evlija taj segment priče dodao kako bi objasnio da se Osmanlijama moglo dogoditi da im ugarska sveta kruna »pobjegne« u ruke najvećih neprijatelja u srednjoj Europi. U svemu tome sigurno je kako je Evlija smatrao posve realnim da predvodnici Zrinskih mogu preuzeti vlast u Hrvatskoj i Ugarskoj.

Isti se zaključak može donijeti i prilikom ocjene raznih nagovještaja o tome da su Nikola IV., Nikola VII. i Petar IV. Zrinski, svaki u vrijeme svoje najveće moći, pretendirali na vlast u hrvatskim zemljama. Iako navedeni nagovještaji općenito nisu previše kredibilni, upućuju na zaključak da su poglavari Zrinskih od sredine 16. stoljeća do propasti te obitelji u trećoj četvrtini 17. stoljeća u javnome mnijenju svoga vremena sloveli za ličnosti koje su na temelju svojega prestiža mogle sasvim legitimno pretendirati da postanu hrvatski vladari. Štoviše, može se pretpostaviti da su se poglavari Zrinskih i sami smatrali dovoljno snažnima da preuzmu vlast u Hrvatskoj i Ugarskoj.

IZVORI I LITERATURA

1. Alajbegović Pečevija, Ibrahim. *Historija 1520 – 1576. Ibrahim Alajbegović Pečevija*. Priredio Fehim Nametak. Sarajevo: El-Kalem; Orijentalni institut, 2000.
2. Andrić, Marta. »Moj kralju, bane i herceže!«: nominalni oblici oslovljavanja u 'Putopisu' Evlije Čelebija«. *Historijski zbornik* 72 (2019), br. 1: 29–46.
3. Andrić, Marta. »Polazište hrvatskog prijevoda 'Putopisa' Evlije Čelebija«. *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 71 (2018): 1–23.
4. Avci, İsmail. »Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn«. *Türk. Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 1 (2012): 409–431.
5. Bak, János M. i Pálffy, Géza. *Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A. D.* Budimpešta: Research Centre for the Humanities, Institute of History; Hungarian National Museum, 2020.
6. Buzov, Snježana. »Povjesnica Mustafe Selânikî efendije kao izvor za povijest osmanlijsko-hrvatskih sukoba u drugoj polovici 16. stoljeća«. U *Sisačka bitka 1593.*, uredili Ivo Goldstein i Milan Kruhek, 131–137. Zagreb; Sisak: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Institut za suvremenu povijest, Zagreb; Povijesni arhiv Sisak, 1994.
7. Cevdet, Ahmed, ur. *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*. Sv. 1–6. Istanbul: İkdâm, 1896. – 1901.
8. Dankoff, Robert. *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name*. Cambridge, Massachusetts: The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 1991.
9. Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*. Leiden; Boston; Brill Publishing, 2006.

10. Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Istanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2004.
11. Dankoff, Robert. *The Intimate Life of an Ottoman Statesman. Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels*. Albany: State University of New York Press, 1991.
12. Dankoff, Robert; Tezcan, Semih. »An Evliya Çelebi Bibliography«. Pristup ostvaren 25. IV. 2020. <https://lucian.uchicago.edu/blogs/ottomanturkish/files/2015/09/Evliya-Celebi-Bibliography.September-2015.pdf>
13. Evlija Čelebi. »Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama«, preveo i komentirao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
14. Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme (V–VI. cilt). İndeksli tıpkıbasım*. Priredio Seyit Ali Kahraman. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
15. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (VII–VIII. cilt). İndeksli tıpkıbasım*. Priredio Seyit Ali Kahraman. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
16. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 1–6. Kitaplar*. Priredili Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, Zekeriya Kurşun i İbrahim Sezgin. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
17. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 7–10. Kitaplar, Dizin*. Prir. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı i Robert Dankoff. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
18. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Prir. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman i İbrahim Sezgin. Sv. V. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
19. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Prir. Seyit Ali Kahraman i Yücel Dağlı. Sv. VI. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
20. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*. Prir. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman i Robert Dankoff. Sv. VII. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
21. Faroqhi, Suraiya. »Foreword«. U *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*. Uredio Robert Dankoff. Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006., vii–xviii.
22. Klaić, Vjekoslav. »Crte iz hrvatske prošlost«, Zagreb: Matica hrvatska, 1928.
23. Kukuljević Sakcinski, Ivan. »Dragocjene i umjetne stvari grofovah Zrinjskih u gradu Čakovcu«. Arxiv za povjestnicu jugoslavensku 1 (1851): 155–172.
24. Kurelac, Miroslav; Ladić, Zoran. »Pokret za odcjepljenje Hrvatskog Kraljevstva od Habsburške Monarhije«. U *Povijest Hrvata. Druga knjiga. Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*, uredili Mirko Valentić i Lovorka Čoralčić. Zagreb: Školska knjiga, 2003.
25. Mesić, Matija; »Život Nikole Zrinjskoga Sigetskoga junaka«, Zagreb: Matica ilirska, 1866.
26. Moaçanin, Nenad; Jurin Starčević, Kornelija. »'Novi' Evlija Čelebi: autograf 'Putopisa'«. *Književna smotra* 173 (2014): 77–90.
27. Moaçanin, Nenad. »Putopis Evlije Čelebija kao historia phantastica«. U *Zbornik Drage Roksandića*, uredili Damir Agičić, Hrvoje Petrić i Filip Šimetin Šegvić, 379–384. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zavod za hrvatsku povijest, FF Press: 2019.
28. Pálffy, Géza. »Ransom slavery along the Ottoman–Hungarian frontier in the sixteenth and seventeenth centuries«. U *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth – Early Eighteenth centuries)*, uredili Géza Dávid i Pál Fodor, 35–83. Leiden; Boston: Brill Publishing, 2007.
29. Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. Sv. I. Prir. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
30. Petrić, Hrvoje; Feletar, Dragutin ; Feletar, Petar. *Novi Zrin. Zrinska utvrda na Muri (1661-1664)*. Donja Dubrava; Zagreb: Hrvatski zemljopis; Naklada dr. Feletar, 2001.
31. Sudár, Balázs. »Egy török utazó a magyar Szent Koronáról«. *Történelmi Szemle* 1 (2012): 17–36.
32. Šimunko, Josip. »Hrvatsku kraljevsku krunu treba tražiti i u Čakovcu«, *Donjomeđimurski zbornik* 3 (2016): 158–167.
33. Šišić, Ferdo. *Zavjera Zrinsko-Frankopanska (1664–1671)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1991.
34. Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u sprskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1966.
35. Štefanec, Nataša. *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*. Zagreb: Barbat, 2001.
36. Štefanec, Nataša. »Negotiating with the 'archenemy': the ethics of the Croatian and Slavonian nobility at the Christian-Ottoman border«. U *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18.*

Jahrhundert, uredili Robert Born i Sabine Jagodzinski, 87–104. Leipzig: Jan Thorbecke Verlag, 2014.

37. Verancsics, Antal. *Összes munkái. 4. kötet. Első portai követség 1555–1557.*, uredio László Szalay. Budapest: Eggenberger Ferdinand, 1859.
38. Vlašić, Anđelko. »Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima«. *Povijesni prilozi* 52 (2017): 29–52.
39. Vlašić, Anđelko. »Uloga slavonskih i srijemskih šuma u osmanskom vojnom pohodu na Siget 1566. s posebnim obzirom na mostogradnju«, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 49 (2017), br. 1: 149–170.

SUMMARY

The autograph, i.e., the original manuscript of the *Travelogue* of the Ottoman travel writer Evliya Çelebi (1611 – 1685 or later) contains numerous fragments that are not found in the previously published editions of the travel writer's work. Thus, in the autograph of the *Travelogue*, one can find a large number of previously unknown information that Evliya presents about Nikola VII Zrinski, i.e., about his character and activities, about the properties of the Zrinski family, about the respect that the Ottomans had for the Zrinski family, etc. The paper compares new information from the autograph with previously known information from sources and literature and presents new conclusions. Special attention is paid to Evliya's hints that certain representatives of the Zrinski family aspired to the royal crown, i.e., to political power in Croatia and Hungary.

PONOVO PROMIŠLJANJE OBRANE NOVOG ZRINA REDEFINING THE DEFENCE OF NOVI ZRIN

József PADÁNYI

National University of Public Service
Budapest
padanyi.jozsef@uni-nke.hu

Received / Primljeno: 11. 10. 2023.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Review / Pregledni rad

UDK / UDC: 355.48(439)“16”
929.5Zrinski, N.

SAŽETAK

Neuspješna opsada Kaniže izazvala je ozbiljan prijelom u duši Nikole Zrinskog. Nakon uspjeha zimskog pohoda - na temelju njegovih rezultata - počeo je opsjedati tursku utvrdu uvjeren u uspjeh. Nažalost, kašnjenje u pripremi opsade i dolazak turskih trupa prije nego što je bilo očekivano natjerali su kršćanske snage na povlačenje. Novi Zrin - čiju su konstrukciju i učinkovitost mnogi kritizirali, uključujući Montecuccolija - dokazao je svoju korisnost čak i tada. Pod njegovom su zaštitom kršćanske čete prešle Muru i ukopale se na desnoj obali. Tako su bili sigurniji, ali su praktički odustali od inicijative i dali Turcima priliku da izravno opsjednu Novi Zrin. Odluka o tome kako bi zauzimanje platoa ispred tvrđave - kako je sugerirao Zrinski - promijenilo ishod opsade, nije bila među ciljevima naše studije. Naš jedini cilj bio je pomoći shvatiti potencijal prijedloga Nikole Zrinskog. Za to smo obavili procjenu terena te usporedbu snaga i sredstava kojima su obje strane raspolagale. ¹Procjene su pokazale da je kapacitet platoa ispred tvrđave dovoljan, kako veličinom (dubina i širina) tako i poprečnom vezom. Protivničke strane nisu imale nadmoćnije snage koje je Géza Perjés očekivao za uspješnu opsadu. Istodobno, osobito u prvim danima prije dolaska pojačanja, postojala je opasnost da će turske čete koje dolaze iz zamaha u slučaju zauzimanja visoravni istisnuti kršćanske snage u Muru, što bi značilo gubitak i poraz na vojnoj razini. Vrijedno je postaviti pitanje zašto plato koji se uzdiže ispred tvrđave nije bio pripremljen za obranu? Nije li Zrinskom smetala ranjivost koju su im drugi pripisivali? Jedan od odgovora na to pitanje mogao bi biti da Zrinski razvoj Novog Zrina nije smatrao dovršenim i želio je nastaviti njegovu gradnju u nekoliko faza – ovisno o vremenu i raspoloživim resursima. To nije neuobičajeno u arhitekturi tvrđava, sjetite se samo sustava unutarnjih i vanjskih tvrđava. Moramo biti svjesni i da je Montecuccolijeva primarna zadaća bila usporiti tursko napredovanje, dajući tako vremena kršćanskim trupama da se okupe. U tom je kontekstu obrana Novog Zrina bila sredstvo, a ne strateški cilj. Strateški cilj postigle su međunarodne snage pojačane Francuzima kod Szentgotthárda. Novi Zrin je pao nakon jednomjesečne opsade. Zrinski nije čekao taj trenutak, otišao je kući u Čakovec. Ondje je proveo posljednje tjedne života, sve do 18. studenoga kada je poginuo u nesreći u lovu.

Ključne riječi: opsada Novog Zrina, Nikola Zrinski, obrana utvrde, osmanski ratovi, evaluacija terena

Key words: Siege of Novi Zrin, Nikola Zrinski, fortress defence, Ottoman Wars, evaluation of the terrain

¹ Želio bih zahvaliti svojim kolegama Józsefu Keleniku, Lajosú Négyesiju, Gáboru Hausneru, Attili Kállajiu, Józsefu Holeczu, Istvánu Magyaru, Gyuli Jánosu Kocsiju i Áronu Haázú na njihovim vrijednim savjetima bez kojih ovaj rad ne bi bio moguć.

Odustavši od opsade Kaniže, kršćanska vojska je 1664. stigla pod Novi Zrin² praćena turskim trupama. Nikola Zrinski, Peter Strozzi i Wolfgang Hohenlohe, koji su predvodili kršćanske postrojbe, raspravljali su o tome hoće li prijeći Muru ili će zauzeti plato ispred tvrđave. Zrinski predlaže potonje, ali mišljenje njegovih suvođa čini se jačim. Svrha ove studije jest ispitati prijedlog Zrinskog uzimajući u obzir vrijeme, teren, snage i alate te bilježeći podatke s lica mjesta. Ne želimo dokazivati istinu Zrinskog, nego analizirati situaciju. Na temelju usporedbe podataka i okolnosti nastojimo prikazati prednosti i nedostatke. Analiza se temelji na metodologiji prihvaćenoj u međunarodnoj literaturi³ te na rezultatima i iskustvu petnaestogodišnjih istraživanja na području Novog Zrina⁴. Studija će biti dovršena i na hrvatskom jeziku nakon što svoje mišljenje iznesu hrvatski kolege.

Imali smo puno koristi od instrumentalnih analiza koje su nam bile dostupne i dokazale su svoju učinkovitost posljednjih godina, kao što su dron, LIDAR, mjerenje otpora tla, daljinska detekcija i testovi mehanike tla (test nastanka močvare). Nakon obilaska terena i snimanja platoa ispred tvrđave, omogućen je digitalni prikaz terenskog stubišta. To je nadopunjeno dronskom snimkom potoka Visszafolyó, poznavanjem i praktičnim ispitivanjem suvremenih topova i vatrenog oružja (mušketa), uz probno gađanje na licu mjesta autentičnim replikama, kao i obradom dostupne literature.

Zrinski gradnju tvrđave prvi put spominje u ljeto 1661. u svom pismu.⁵ Budući da je sagrađena na turskom teritoriju, to je prouzročio ozbiljne komplikacije u odnosima između Beča i turske Porte. Činjenica da je Zrinski započeo gradnju ignorirajući prethodno odobrenje bečkog dvora te ne štedeći truda i sredstava, dokazuje njegovu hrabrost i inicijativnost.

Ne možemo zaobići lociranje položaja tvrđave i opis njezina okoliša. Novi Zrin nalazio se na lijevoj obali rijeke Mure, jugozapadno od Velike Kaniže, 16 km zračne linije i 3 km sjeveroistočno od Legrada, na posljednjem brežuljku sjeverozapadno okrenutog brda Szent Mihály (Slika 1).

Slika 1. Položaj Novog Zrina (Izvor: pripremio autor prema skici Géze Perjésa (Perjés 1965, 97.))

² U tekstu nastojimo dosljedno koristiti termin Novi Zrin. Ovo nije izjava o prirodni snage, nego usvajanje teksta publikacije objavljene 2003. (Zrinski 2003).

³ Metoda nije nepoznata u znanosti, čitali smo brojne analize o preispitivanju sličnih situacija u prošlosti. Vidi Scott, Fox 1987; Sivilich 1996.; Četiri 2003.

⁴ Hausner, Padányi 2012; Hausner, Németh 2019.

⁵ Pismo Nikole Zrinskog nepoznatoj osobi, Martianež, 28. lipnja 1661., Zrinski 2003, 725.

POLOŽAJ I OBRAMBENOST TVRĐAVE

Tvrđavu je sa sjevera i zapada štitila Mura, s istoka ribnjak koji je izgradio Zrinski, a samo je plato ispred tvrđave, na jugoistoku, pružao priliku za normalnu opsadu. Ujedno to znači da je istodobni raspored turske nadmoćne snage bio jako ograničen, sužen na pojas širine 200 m. To je utjecalo i na učinkovitost turskih topničkih snaga koje nisu mogle gađati tvrđavu sa svih strana.

Kako bismo dobili potpuniju sliku o obrambenosti tvrđave, vrijedi pregledati mišljenje suvremenika. Tvrđava je Nikoli Zrinskom bila vrlo draga i važna jer je osobno sudjelovao u njezinoj gradnji, a odabir mjesta obrazlagao je sljedećim riječima: »...to mjesto je štit ili bastion cijelog Međimurja, pa i cijele pogranične Slavonije, odavde niz Dravu, a tko je gospodar ovog brda, gospodar je Muraköza i one dvije rijeke, Mure i Drave.«⁶ U ovoj rečenici vidi se sva predanost vojnika koji se brine o svojoj zemlji i vlastitoj imovini, a ujedno uključuje i prezentaciju strateške važnosti brda (Szent Mihály).

Mišljenja suvremenika već su bila podijeljena u ocjenjivanju Novog Zrina. Prema carskom generalu Raimondu Montecuccoliju, »mjesto je bilo beznačajno jer nije imalo jarak, natkriveni put, nikakav oblik, niti krila, obrambene linije bile su vrlo kratke, razina izgradnje niska i nagnuta, zemljani nasip visok i vrlo uzak, a ipak je njime dominirala visina na kojoj su Turci postavili svoje topove. [Nadalje unutar] tvrđave nije bilo kopna ni prostora, bilo je otvoreno s obje strane, budući da zidovi nisu vodili do vode, nego je između njih i vode bio ostavljen otvor. Stoga je od prvog trenutka do posljednjeg bio jednako u opasnosti opasti od ručne borbe. [Mjesto] nije bilo pogodno ni za proboj zbog padina i obližnjih brda, bilo je usko, nije moglo primiti previše ljudi, a da oni jedni drugima ne smetaju i ne sprečavaju, ali ta mala snaga ne bi bila dovoljna da zaštiti tvrđavu. Kad bi netko ulazio u tvrđavu, morao je pitati gdje se zapravo nalazi utvrda; vojnici su ga obično zvali ovčar.«⁷

Gualdo Priorato, dvorski povjesničar, u svom djelu o caru Leopoldu I. opisuje mnoge pojedinosti koje se ne mogu naći drugdje, iako on sigurno nikada nije vidio tvrđavu: »...bilo je to vrlo slabo mjesto, smješteno iznad uzvisine brda, prema rijeci. Ukupno je imala dva mala zemljana bedema i dvije vrlo uske škare, također od zemlje, poduprte debelim, okovanim gredama. Nadalje, u podnožju jarka, bio je potpuno okružen palisadom, u kojem [tj. u jarku] bio je ravelin ispred kurtine. Sa strane rijeke nije bio zatvoren ničim drugim osim palisadom i malo niže drugom koja je štitila most. Potonji se sastojao od teglenica s redutom na kraju, u koje je moglo stati oko 50 pješaka. Opseg tvrđave nije bio veći od 300 koraka, a ni unutra nije bilo više od oko 300 ljudi za obranu. Svi vojni inženjeri koji su ga vidjeli i svi vojskovođe koji su ga promatrali bili su mišljenja, suprotno javnom mnijenju, da tvrđava nije sposobna izdržati formalnu opsadu, ali ne bi mogla izdržati čak ni veći neprijateljski napad ako bi se oduzela vojska koja bi je mogla zadržati.«⁸

Treba spomenuti i opis Pála Esterházyja, koji je bio prisutan tijekom opsade, a nakon povlačenja Turaka obišao je ruševine i opsadno područje. U svom povijesnom djelu na latinskom pod naslovom »Mars Hungaricus« ne bavi se mnogo opisom tvrđave, ali spominje jarak, jezero koje okružuje tvrđavu sa sjevera i obrambenu ulogu Mure, a prilaže i skice, karte u boji (*Slika 2*). Kao manu navodi i to što se tvrđava može gađati iz topa s planina koje se uzdižu iznad nje.⁹

Vrijedno je spomenuti i mišljenje Wolfganga Juliusa Hohenlohea, što je posebno zanimljivo u svjetlu činjenice da, prema suvremenom opisu, odnos između Zrinskog i Hohenlohea nije bio bez sukoba ni tijekom zimske kampanje. U Hohenloheovu pogrebnom govoru - vjerojatno u skladu s Hohenloheovim uputama - ne spominju se bezglavo povlačenje i slabosti položaja i obrane Novog Zrina. Nóra G. Etényi na sljedeći način tumači relevantni dio smrtne propovijedi na njemačkom: »Bitka kod Kaniže vodila se redovnom opsadom, s pažljivo dizajniranim prilaznim rovovima i topovskim bedemima. Međutim, nakon odlučnog ratnog vijeća, odlučili su da se opsada mora prekinuti zbog približavanja vojske velikog vezira pa su krenuli u redovnom redu, s topovima i streljivom, i utaborili se kod Novog Zrina, na obalama Mure. Tvrđava koju je izgradio Zrinski učinkovito se branila od dobro opremljene

⁶ Nikola Zrinski Dvorskom ratnom vijeću, Legrad, 5. srpnja 1661., Zrinski 2003, 726.

⁷ Montecuccoli 2019, 214.

⁸ Citirano prema Domokosu 2011, 758.

⁹ Esterházy 1989, 162.

turske vojske velikog vezira kao bastion kršćanstva. Hohenlohe također priznaje važnost Nikola Zrinskog kao vojnika i generala.«¹⁰ Treba se uzeti u obzir činjenicu da je ovaj pogrebni govor napisan 1699. godine, 35 godina nakon događaja.¹¹

Također vrijedi znati da su opsadnici vidjeli tvrđavu i njezinu okolicu. Turski putnik Evlija Čelebi zapisao je svoja iskustva dok je sudjelovao u opsadi i bitkama oko tvrđave. Njegov opis - iako sadrži očita pretjerivanja - daje ideju o stanju Novog Zrina.¹² On piše o drvenoj tvrđavi koja stoji na šumovitom i sjenovitom rtu, čiji potporni zidovi izazivaju strah. Visoki su pedeset stopa (38 m) i široki pedeset stopa (15 m). Zidovi tvrđave ojačani su živim drvećem koje je tamo raslo. Njezinih sedam bastiona napunjeno je topovima, a jarak tvrđave pun je vode. Most na Muri drži pedesetak brodova, preko kojih dotječu zalihe u tvrđavu. Opseg tvrđave je tri tisuće sedamsto koraka (2600 m), a u sredini, u dvorištu, nalazi se bunar.

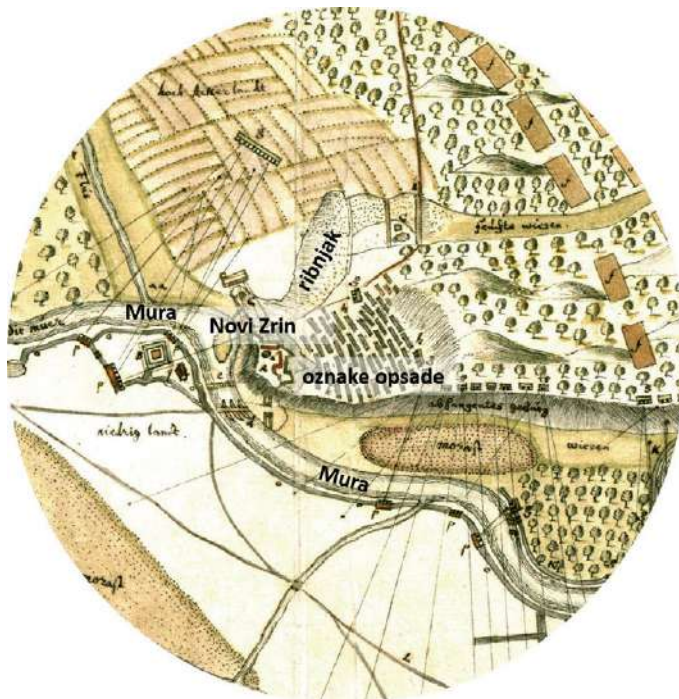
Opis Čelebija jasno pokazuje da zauzimanje tvrđave nije bilo lako. Potporni zidovi ojačani cementnim vapnom – iako su bili izloženi stalnom granatiranju – izdržali su opsadu. Zidovi su »kao med pojeli metke veličine ljudske glave« bez veće štete. Međutim, opsada je, s različitim stupnjevima uspjeha, polako, ali sigurno donosila napadačima pobjedu. Iako su branitelji koristili sve metode i sredstva koji su im bili na raspolaganju, pobijedila je nadmoć i utvrda je pala.

Drugi turski izvori također govore o kvaliteti Novog Zrina. U kronici Erzurumlu Osmán dede, koji je bio u službi vezira Fázil Ahmed paše, stoji: »Budući da je bilo vode s obje strane spomenute tvrđave, a zidovi su bili napravljeni od gline i punjenja, tvrđava je bila vrlo izdržljiva i jaka.«¹³

DOGAĐAJI KOJI SU NEPOSREDNO PRETHODILI OPSADI NOVOG ZRINA

Prikaz prethodnih događaja počinjemo zimskom kampanjom jer je to bio temeljni razlog zašto je Zrinski povlačio turski pohod na sebe i svoju tvrđavu. Vojna operacija započela je 21. siječnja 1664., a kulminirala je paljenjem mosta u Osijeku 2. veljače. Završni događaj bilo je zauzimanje Segesda 13. veljače, a zatim se Zrinski vratio u Čakovec 15. veljače.

Spaljivanjem mosta i zauzimanjem nekoliko turskih utvrda tijekom zimske kampanje, Zrinski je stvorio uvjete za ponovno zauzimanje Kaniže. Znao je da nemaju puno vremena jer će Turci brzo obnoviti osječki most i opet se s velikom snagom pojaviti na bojnopolju. Vrijeme i brzina bit će odlučujući za uspjeh opsade. Dana 17. veljače napisao je pismo palatinu Ferencu Wesselényiju u kojem je izjavio:

Slika 2. Položaj Mure i ribnjaka kod Novog Zrina (Izvor: pripremio autor prema Esterházyjevu crtežu (Esterházy 1989, 160–161.))

¹⁰ G. Etényi 2008, 447.

¹¹ Na ovome mjestu vrijedi citirati mišljenje Józsefa Kelenika koje je iznio s autorom u recenziji publikacije. Po njegovu mišljenju, pogrešno je u prijevodu zaključiti da se u Hohenloheovu pogrebnom govoru pojavljuje svojevrsni kult Zrinskog.

¹² Čelebi 1985, 572. O Čelebijevim aktivnostima 1664. i opisu opsade Novog Zrina vidi i Sudár 2012a.

¹³ Sudár 2012, 179.

»Sada ili nikada, njegovo veličanstvo može oštetiti ili barem destabilizirati otomansku vojsku; ali bude-
mo li dugo razmišljali, izgubit ćemo i ovo na koga smo djelovali.«¹⁴ Njegov strah nije bio bez razloga
jer na dvoru ponovno nisu mogli donijeti brzu odluku. Dana 18. ožujka nadvojvoda Leopold konačno je
dozvolio opsadu, ali je Zrinski za to doznao tek 28. ožujka. U međuvremenu se o nužnosti opsade
raspravljalo na sve više sastanaka, a polemiziralo se i o pitanju vodstva. Naposljetku je kao kompromisni
prijedlog prihvaćeno zajedničko zapovjedništvo: carski general Strozzi vodio je nasljedne provincije,
Hohenlohe vojnike Rajnske konfederacije, a Nikola Zrinski hrvatsku i mađarsku vojsku.¹⁵

To je značilo 20.600 vojnika (7400 ugarsko-hrvatske vojske, 7000 carske vojske, 5000 rajnskih save-
znika i 1200 bavorske vojske).¹⁶ Opsada Kaniže započela je 28. travnja 1664. godine. Zbog svakodnevnih
neuspjeha opsade, slabe opreme, neizvjesnosti opskrbe i podijeljenog vodstva vojske, neuspjeh je bio
zagarantiran. Kao što je Zrinski napisao u svom djelu »Hrabri vitez«: »Ne mogu biti dva sunca na nebu,
dva kralja u jednoj zemlji, dva lava u jednoj planini, dva kapetana u jednom ratu. Rat u kojem je dvoje,
odmah se pogoršava, zavist ne dopušta da se slože, razlika u razumu ne dopušta da se zapovijeda.«¹⁷

Turska vojska je pod vodstvom Fázila Ahmeda Köprülüzáde 14. svibnja prešla obnovljeni vojni most
u Osijeku. Čuvši za približavanje neprijatelja, čelnici kršćanskih trupa - nakon ozbiljnih internih raspra-
va - odlučili su prekinuti opsadu i povući se u Novi Zrin. Zrinski od opsade Kaniže odustaje 2. lipnja.

Neslaganje vođa ostavlja trag i na povlačenju, ali i na daljnjim odlukama jer: »Nema drugog puta za
čovjeka ako se ne slaže sa svojim.«¹⁸

Ovako se Zrinski prisjeća povlačenja u svojim memoarima napisanim caru Leopoldu I. 17. srpnja
1664.: »Htio ili ne htio, morao sam trčati s njima.« Ratni povjerenik¹⁹ Hans Christian Gäller piše kao
očevidac da su zapovjednici - i sami ocjenjujući povlačenje kao neuspjeh - jednoglasno odlučili povući
se (*Slika 3*). Ovo trčanje tada je bilo popraćeno činjenicom da je izgubljen i dio opreme, a i samo povla-
čenje timova odvijalo se neorganizirano.²⁰ U ovoj situaciji trebalo je brzo odlučiti gdje će se – oslanjajući
se na Novi Zrin - postaviti nova linija obrane.

NA BRDU ILI NA DRUGOJ STRANI?

Stav Zrinskog bio je jasan kada je trebalo odlučiti o novim položajima tijekom povlačenja: »Jer kada
je došlo do toga gdje bismo sada trebali kampirati, definitivno sam predložio da postavimo pješaštvo na
brdo, ispred moje tvrđave. Jer na taj bismo način ipak donekle zauzeli Kanižu, osigurali bismo Novi Zrin
i Muru, i imali bismo svaki dan vrlo dobru priliku nauditi neprijatelju. Ali govorio sam bez veze. Prešli
smo Muru i utaborili se u niskoj, vlažnoj zemlji, prepustivši brdo neprijatelju.«²¹

Odbijaju prijedlog Nikole Zrinskog i ne zauzimaju uzvisine ispred Novog Zrina. Prelaze Muru, čime
kršćanske snage postaju sigurnije, ali se ujedno zatvaraju iza rijeke. Time se gubi mogućnost inicijative,
čime se stvaraju povoljni uvjeti za tursku opsadu.

¹⁴ Zrinski 2003, 769.

¹⁵ Razlog je bio što je car imao vlast samo nad trupama iz pokrajina i kraljevstava obitelji Habsburg. Zapovjed-
nika i ukupno vodstvo carskih trupa izglasavala je carska skupština. Da bi višečlana vojska funkcionirala, car
i izbornici/redovi na Carskom saboru dogovaraju zajedničkog vrhovnog zapovjednika. Konfederacija Rajne
imala je kontrolu nad savezničkim trupama, a car je mogao samo tražiti pomoć od Konfederacije, koja je tada
naredila svom zapovjedniku, u ovom slučaju Hohenloheu. Montecuccoli je postao zajednički izabran vrhovni
zapovjednik Carske skupštine i trupa Saveza. Bila je to politička odluka. Tako je samo on dobio punu nadlež-
nost nad svim timovima.

¹⁶ Perjés 1965, 356.

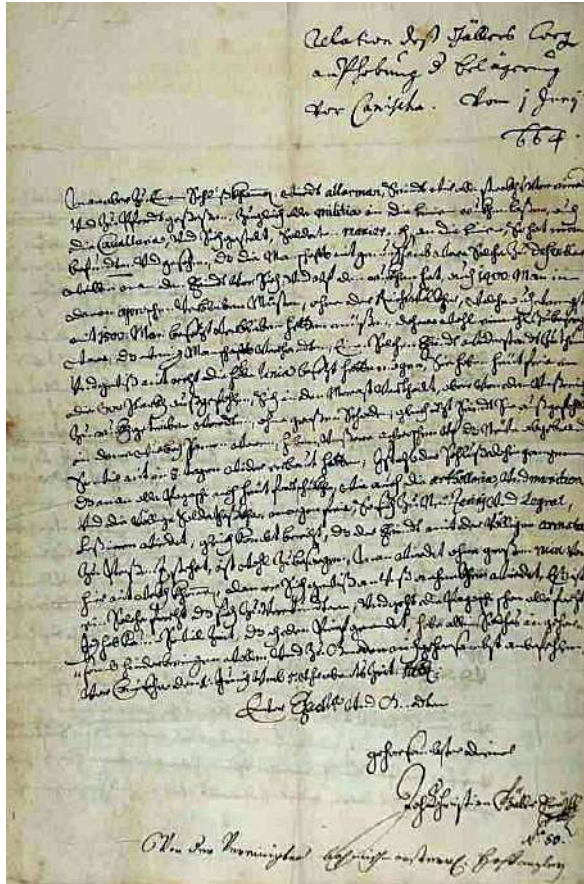
¹⁷ Zrinski 2003, 330.

¹⁸ Zrinski 2003, 288.

¹⁹ Zrinski 2003, 852.

²⁰ Objašnjenje različite klasifikacije povlačenja iz Kaniže može biti perspektiva vojnika koji pripadaju različitim
narodima i različitim vrstama postrojbi. To može biti i razlog prethodno citiranog mišljenja Hohenlohea da je
povlačenje bilo »uredno«, dok Zrinski koristi riječi: »nered, zbrka, mnogo je stvari izgubljeno« (Zrinski 2003,
852–853).

²¹ Zrinski 2003, 853.

Slika 3. Izvešće Hansa Christiana Gällera (Izvor: priopćenje Józsefa Kelenika)

u isto vrijeme] i otežavala oslobađanje [opsjednute tvrđave].²⁴

Zaštita temeljena na rijeci i prijelaz kao složen manevar nisu mu bili nepoznati. Godine 1638. sa svojim je trupama čuvao prijelaz Elbe, kada su Šveđani predvođeni Johanom Banérom napravili neočekivan manevar i nisu prešli gdje se očekivalo. Rezultat je bio da su mnogi zapovjednici, uključujući Montecuccolija, zarobljeni. U zimu 1658. preuzeo je zapovjedništvo nad cijelom carskom vojskom u Poljskoj, sada u činu feldmaršala. Tijekom zime Šveđani su zauzeli gotovo cijelu Dansku i opsjeli Kopenhagen, a zbog toga i problema s opskrbom Montecuccoli je krenuo protiv njih prije kraja zime. Potiskivao je neprijatelja s otoka na otok, stekavši veliko iskustvo u operacijama prijelaza i iskrčavanja.²⁵

PREGLED ODNOSA SNAGA, BROJA LJUDI, TOPNIŠTVA, VOJNIH SPOSOBNOSTI

Broj ljudi

U tekstovima u kojima se analizira opsada Novog Zrina naveden je različit broj kršćanskih i muslimanskih snaga. S jedne strane razlog je nedostatak znanja, a s druge općepoznat fenomen da historiografija uvijek daje mnogo veće brojke od stvarnosti.

Stratešku važnost brda već je prepoznao Walter Leslie, glavni kapetan regije Vend. Godine 1661. u svom je izvješću predložio da združene trupe trebaju napasti tursku vojsku koja se okuplja pod Novom Zrinu (tj. izvršiti preventivni udar protiv Turaka) ili, pak, postaviti korpus na uzvisini pokraj tvrđave Novi Zrin te zaštititi radove i tvrđavu.²²

Moram se u potpunosti složiti s mišljenjem Lajosa Négyesiya da bi se kršćanske postrojbe uspjele učinkovito oduprijeti turskim napadima prelaskom Mure i gradnjom bedemskog sustava, kao i obranom Novog Zrina. Naravno, istodobno su - i na taktičkoj i na strateškoj razini - odustajanjem od brda odustali od inicijative i samo pratili događaje.²³

Montecuccoli je 15. lipnja stigao do kršćanskih četa ukopanih na desnoj obali Mure - s punom vlašću, sada kao samostalni vođa - i suočio se s gotovom situacijom. Montecuccolijevo je mišljenje bilo da nije korisno zauzeti lijevu obalu (tj. zauzeti uzvišenje ispred Novog Zrina). »Neprijatelj je slijedio našu vojsku, koja se povukla do tvrđave Zrinskog, te je bio prisiljen prijeći na desnu obalu Mure, dajući Turcima prednost u šumi u kojoj su se mogli sakriti i brdu preko kojeg su mogli dominirati drugom stranom Mure [tj. gdje je bila utaborena kršćanska vojska] te ravnom cestom, koja im je uvelike olakšala napad na tvrđavu, [ali je

²² Domokos 2012, 46.

²³ Négyesi 2017, str. 343–356

²⁴ Montecuccoli 2019, 212.

²⁵ Montecuccoli 2019, 12.

Prema Gézi Perjésu, uvjet za uspješnu opsadu tvrđave jest 10 do 15 puta više ljudi.²⁶ Toga sigurno nije bilo tijekom opsade Novog Zrina²⁷ jer prema opisima koji govore o najbrojnijem turskom ljudstvu, u prvim danima opsade pred tvrđavom nije bilo turske vojske veće od 60.000 ljudi.

Zrinyi izvještava vladara o opsadi Kaniže 9. svibnja, kada piše o 30.000 hrabrih kršćanskih ratnika koji su ključ uspjeha. Istodobno u svojem memoaru Leopoldu I. od 17. srpnja navodi: »Obećanih tri-naest tisuća pješaka nije stiglo. U početku je Strozzi imao 1500 vojnika, Spick 1200, jer su ostali ostali u Radkersburgu i Ferslangfeldu, Spaar 1200, a Liga 4000, dakle ukupno 7900. Iako im je poslije pridodano devet stotina Bavaraca i konačno tisuću i sedam stotina ljudi pod pukovnikom²⁸ Munfortom, bilo ih je ukupno samo deset tisuća i pet stotina.« Na istome mjestu on procjenjuje snagu nadolazećih turskih trupa na 20.000.²⁹

U svom pismu od 27. lipnja napisanom u blizini Novog Zrina - dva dana nakon Montecuccolijeva dolaska - ponovno govori o broju trupa: »...već imamo toliko mađarskih i njemačkih trupa da bismo se mogli sukobiti s neprijateljem ne samo po potrebi, nego i po svojoj dobroj volji. Imamo oko dvadeset tisuća mađarskih i hrvatskih vojnika i isto toliko njemačkih vojnika, i s ovim brojem, ako ne nadmašimo snage neprijatelja, izjednačeni smo s njim.«³⁰ Očito ovaj broj već obuhvaća snage koje prate ili stižu s Montecuccolijem. Istodobno Montecuccoli odbija poriv Zrinskog za napad rekavši da mora čekati snage koje su još na putu, uključujući pomoćne snage vojvode od Badena.

U svom pismu vladaru 27. lipnja Zrinski broj turskih snaga procjenjuje na 30.000 ljudi, pozivajući se na priznanja zarobljenih Turaka.³¹

Esterházy na temelju izvješća izviđača procjenjuje snagu vezira na 20.000 ljudi, kada oni čekaju dolazak pomoćnih trupa iz Pečuha.³² O vlastitoj snazi kaže da je - uz stalna pristižuća pojačanja - »već bila tolika da je, ako i nije nadmašivala snagu neprijatelja, sigurno mu se činila ravnom...«³³

U sažetku vojne povijesti Józsefa Bánlakyja stoji: »Tijekom neuspješne opsade tri su vojske pretrpjele oko 1000 gubitaka. U trenutku povlačenja broj njemačkih trupa još je uvijek bio oko 12.000 pješaka i 2500 konjanika; dodajući tome broju od oko 5000 Mađara i Hrvata, dobivamo ukupno 19.500 ljudi.«³⁴ Na istome mjestu navodi i broj turske vojske - 40.000.

Usporedbom snaga bavi se i Géza Perjés. Prema njegovim proračunima, kršćanska vojska koja je sudjelovala u opsadi Kaniže broji 20.600 vojnika pa se može smatrati dobrom osnovom za procjenu snaga koje se povlače prema Novom Zrinu. Od toga je ugarsko-hrvatska vojska brojala 7400, carska vojska 7000, Rajnski savez 5000, a bavarska vojska 1200 vojnika.³⁵ Na istome mjestu poslije piše da je u vrijeme Montecuccolijeva dolaska u Novi Zrin kršćanska vojska brojala oko 30.000, dok je turska vojska brojala 100.000, od čega je gotovo trećina bila borbeno stanovništvo koje se okupljalo.³⁶

U svojoj studiji o gradnji i opsadi Novog Zrina iz 2011. György Domokos također spominje broj osoblja: »Pojačanja su počela pristizati jedno za drugim. Montecuccoli je već marširao na čelu osam pukovnija, a slijedio ga je 18. Feldmarschall Sparr s dragunskom i hrvatskom pukovnijom, zatim 19. njemačka konjica te Nádasdy i Batthyány na čelu tisuća mađarskih vojnika, konačno 27. Petar Zrinski s dragunskom pukovnijom i tisućama Végvárovih vojnika, oko 6000 ljudi. Postojala je potreba za tim postrojbama jer se prema vijestima broj neprijatelja stalno povećavao.«³⁷ Potonji u drugom djelu kaže

²⁶ Perjés 1965, 36.

²⁷ Négyesi 2017., 348.

²⁸ Zrinski 2003, 851.

²⁹ Zrinski 2003, 852.

³⁰ Zrinski 2003., 787.

³¹ Zrinski 2003, 788.

³² Esterházy 1989, 156.

³³ Esterházy 1989, 163.

³⁴ Bánlaky 1940, 245.

³⁵ Perjes 1965, 356.

³⁶ Perjés 1965, 368.

³⁷ Domokos 2011, 765.

da se do kraja lipnja 36.000 kršćana suočilo s osmanskom vojskom koja se procjenjuje na 40.000 do 60.000 vojnika.³⁸

Što se tiče broja kršćanskih snaga, ističe se izvješće ratnog povjerenika Hansa Christiana Gällera, čiju nam je fotografiju ustupio József Kelenik. Komesar poslan iz Graza spominje broj kršćanske vojske. Istodobno, budući da komesar nije bio vojnik, njegove su zadaće bile više logističke, diplomatske i političke pa se ovo može smatrati više teoretskim brojem. Prema Keleniku: »Vjerojatno je da ih nije bilo toliko pod Novim Zrinom nakon povlačenja iz Kaniže. Ugarsko-hrvatsko-slavonski vojnici iz krajnje utvrde vratili su se u svoje tvrđave jer su se bojali pljačkaša. Njemačko-austrijsko pješništvo imalo je mnogo bolesnika. U njemačkoj konjici mnogi vojnici nisu imali konje. Iako je to jedini izvor podataka o broju ljudstva na početku povlačenja, zbog kaotičnog stanja nitko nije točno znao koliko ih je ukupno bilo.«

Citirani tekst izvješća ratnog povjerenika (prijevod József Kelenik) je sljedeći:

»Izvještaj komesara Hansa Christiana Gällera, 1. lipnja 1664. u 17 sati iz tabora pod Kanižom.

...zatim više trupa, i na konjima i pješice, koje bi bile na raspolaganju, (nije bilo, jer) naše postojeće pješništvo, sve zajedno, sastoji se od 12.000 ljudi, konjica - također uključujući sve - 2500 ljudi, Mađare koji su s nama, 5000 ljudi zajedno s onima iz vanjskih krajeva...«³⁹

To znači ne više (dapače manje) od 19.500 ljudi, dakle oni su trebali apsorbirati prve udare progonećih Turaka i držati visoravan ispred Novog Zrina.

Topništvo

Što se tiče topništva - kao odlučujućeg faktora za uspjeh - imamo malo informacije. S kršćanske strane kvaliteta topništva korištenog u opsadi Kaniže bila je toliko loša da se spominje u nekoliko opisa. U svom pismu, u kojem izvještava o opsadi Kaniže, Zrinski se žali da je bombe i granate izradio pogrešan majstor pa su eksplodirale rano, u zraku, ne nanijevši nikakvu štetu neprijatelju.⁴⁰ O topovima koji su mu stavljeni na raspolaganje piše: »Velika je nevolja bila i to što su nam, unatoč našim očekivanjima i na iznenađenje svih nas, naši topovi nakon nekoliko hitaca izgorjeli i bili toliko oštećeni da kad je trebalo pucati, teško da bismo ih uopće mogli koristiti.«⁴¹ S pravom možemo pretpostaviti da ovi topovi nisu ni na koji način sudjelovali u kasnijim događajima - dakle u obrambenim bitkama kod Novog Zrina.

Négyesi opisuje topničku snagu Turaka koji su opsjedali Novi Zrin na sljedeći način: »...Turci su postavili 4 opsadna topa na istočnoj strani visoravni, nasuprot tvrđavi, na turskom desnom krilu..., a 3 opsadna topa na zapadnoj strani, na lijevom krilu... S opsadnim topovima granatirali su tvrđavu, a s teškim topovima od 2 do 4 fonta postavljanim na rubu platoa gađali su zavoj Mure i prostor između Drave.«⁴²

Jedan turski izvor donosi zanimljivu informaciju o tome da trupe koje su pokušavale osloboditi Kanižu nisu sa sobom ponijele topništvo.⁴³ Stoga s pravom možemo pretpostaviti da kod Novog Zrina - barem u prvim danima nakon dolaska Turaka - napadačima nije bilo na raspolaganju opsadno topništvo. Na to upućuje i činjenica da je granatiranje Novog Zrina počelo samo s nekoliko topova iznenada dopremljenih iz Kaniže. Ovi su stigli 10. lipnja, ukupno sedam komada, nakon čega je mogla započeti metodična opsada tvrđave. Pál Esterházy spominje da zapovjednik turskih trupa - nakon tri dana praćenja kršćanskih snaga u bijegu - postavlja tabor pred tvrđavom i »daje zapovijed da se sagradi topovski

³⁸ Domokos 2021, 410.

³⁹ »...dan nur stalno Manschafft, sowohl zu Pferd pod, ispod Fueß, verhandten weren, unsere iletzige Pješaštvo sve u svemu bestethet 12M Man, und die Cavallarie 2500 Man auch in allem, die Ungern in beysambt, sambt u jazbini Gränitzern in die 5M Man...« Izvještaj ratnog povjerenika Hansa Christiana Gällera 1. lipnja 1664. u 17 sati iz tabora ispod Kaniže. Wien, Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, AFA 1664-6-3b f579r.

⁴⁰ Zrinski 2003, 780.

⁴¹ Zrinski 2003, 851.

⁴² Négyesi 2017, 349.

⁴³ Sudár 2012, 183.

bedem protiv istočnog bastiona, a odatle trećeg dana ispaljuje svoje topove na nas, ali to nam gotovo ne smeta.«⁴⁴

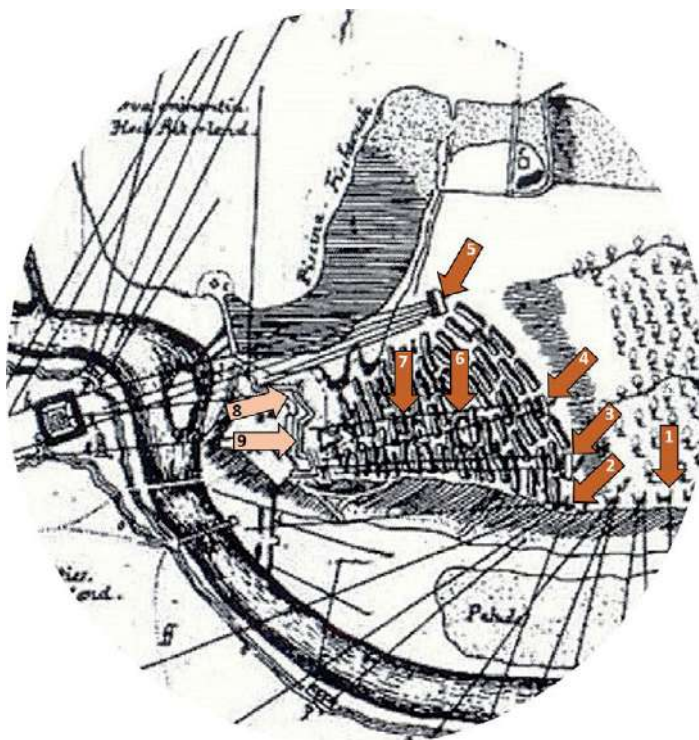
Mustafa Nihádí piše o turskom topništvu koje je napadalo kršćanske trupe ukopane na desnoj obali Mure: »I veliki vezir sagradi bastion na brežuljku - odakle su mogli rovovi biti viđen - i 120 zarbuzana i šahíja iz kraljevskog tabora je smjestio tamo.«⁴⁵ Tragovi prvog pronađeni su i na terenu, gdje je pronađeno mnogo projektila iz malokalibarskih poljskih metaka, tipične težine 1,2 kg. Projektili velikih opsadnih topova pronašli smo u bedemu, gdje su stajali topovi koji su branili tvrđavu.

I drugi turski izvori potvrđuju navedene podatke.⁴⁶ Prema njima, za početak opsade dopremljeno je iz Kaniže sedam šahijskih topova, od kojih su četiri postavljena na jedno, a tri na drugo krilo. Protiv kršćanskog tabora bilo je postavljeno 120 zarbuzana i šahijskih kolomburni na bastionu podignutom na rubu platoa.⁴⁷

Tijekom našeg terenskog istraživanja pronađeno je mnogo minobacačkih bombi, topovskih zrna i gelera. Pretpostavili smo da su projektili pronađeni u tvrđavi bili tipično turski, dok su oni pronađeni u opsadnom području dolazili iz kršćanskih topova. Budući da smo već odredili granice tvrđave i opsadnog područja, ovakav pristup daje prihvatljive zaključke. Tijekom evaluacije pronađenih projektila tražili smo odgovor na pitanje o kvaliteti topova korištenih u opsadi.

Veličinom se posebno ističu minobacačke bombe čiji su tragovi pronađeni s obje strane. Među nalazima potpuno su očuvani bomba (promjer 26 cm, težina 58,5 kg) i veći komadi gelera. Korišteni su na udaljenosti od 300 koraka, gađajući strmom putanjom u neprijateljsku polovicu terena. Prihvaćajući stručno mišljenje, na karti mjesta Jacoba von Holsta prikazujemo položaj i zadaće topništva korištenog tijekom gradske oluje.⁴⁸

Po našem mišljenju, na prikazu opsade može se jasno prepoznati trag paljbenog položaja turskih minobacača, što pokazuju strelice označene brojevima 6 i 7 na slici. Topovi postavljene na uzvisinama strmih obala Mure, presrećući kršćanske položaje s druge strane, prikazani su strelicama 1, a topovi koji napadaju tvrđavu prikazani su strelicama 2, 3 i 4. Prijelaz je bio napadnut topom označenim strelicom 5. Topovi koje su štitali tvrđavu očito su se nalazili u obrani zidina tvrđave, odakle su gađali tursko topništvo i napadačke trupe (strelice 8 i 9, *Slika 4*). Nalazi pronađeni terenskim istraživanjem potvrđuju Holstov prikaz jer su na označenim mjestima u većem broju pronađene topovske kugle, geleri i mušketne kugle.

Slika 4. Prikaz i smještaj baterija na Holstovu dijagramu (Izvor: izradio autor prema skici Jacoba von Holsta)

⁴⁴ Esterházy 1989, 162.

⁴⁵ Sudár 2012, 177.

⁴⁶ Sudár 2012, 182.

⁴⁷ Manja poljska puška u osmanskim izvorima pojavljuje se pod nazivima kolunburna, kolumburna, kolunburina, kolumburina, kolunburuna itd. Ágoston 1992, 195

⁴⁸ Domokos 2008, 145.

Na području turskih opsadnih bedema pronašli smo veći broj gelera velikih minobacačkih bombi, što dokazuje da su branitelji imali takvo sredstvo. Mjerenja pokazuju da su branitelji imali minobacače koji su ispaljivali bombe tankih i debelih stijenki promjera 35, 30, 27, 25, 19 i 16 mm.⁴⁹ Potvrđuje to i turski izvor koji kaže: »Stoga su, po nalogu dostojanstvenog serdara, iz tvrđave (Novog Zrina) izvukli kolonburnu od 11 okova, šest komada šahijskih zarbuzan topova i tri pripadajuća bacača granata, pa su ih poslali u Kanižu zajedno sa⁵⁰sedam kuglastih topova prethodno donesenih iz tvrđave Kaniž.«

Na području tvrđave pronađeno je manje gelera, ali oni dokazuju da su napadači imali i minobacače, ali ne u istom broju i veličini kao i branitelji.

Lokacija, količina i težina topovskih zrna pronađenih u našem istraživanju navodi na nekoliko generalizirajućih zaključaka. Već smo govorili o tragovima malokalibarskih poljskih topova (područje označeno 1), a do sličnog zaključka doveli su nas i šest projektila težine 6,1 kg pronađenih na relativno malom prostoru (područje 3) te tri veća od 11,4 kg rasula masivnog projektila (područje označeno 2) (Slika 5).

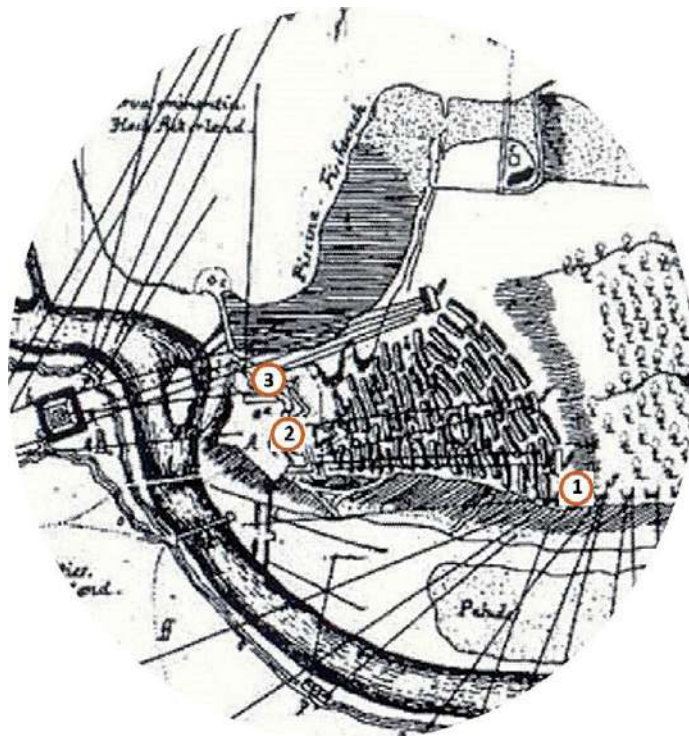
Posljednje dvije topovske kugle pomogle su identificirati položaj obrambenih topova tvrđave koji su bili glavne mete turskog topništva. Da nije riječ o napuštenim ili otkotrljanim topovskim zrnima, govori podatak da su pronađeni na od 80 do 100 cm dubine. Na području opsade dosad je pronađeno malo topovskih zrna, ukupno dva, pa ne možemo dati generalizirane podatke o baterijama branitelja.

O broju topova u tvrđavi imamo malo podataka. Neki opisi govore o 24 topova,⁵¹ a drugi spominju tri minobacača, šest lakših topova i bojnu zmiju.⁵²

Regrutabilnost

Vezano uz posljednji komentar, također je vrijedno spomenuti da broj raspoloživog ljudstva ne znači cjelovitost borbene vrijednosti. Mora se voditi računa o regrutabilnosti, opremljenosti i borbenom moralu postrojbi. Imamo referencije i na te podatke pa ih ne možemo zanemariti.

Prvo, pogledajmo stanje turskih momčadi. Glavne snage stigle su na bojište 14. svibnja, kada su prešle vojni most u Osijeku, pokrivajući 150 km između Zimonja i Osijeka. To odgovara tempu o prelasku 30 km dnevno, što je vrlo respektabilno u to doba, čak i ako su marširali na svom teritoriju. Nakon toga tempo se usporava jer stižu u Siget 25. svibnja, što odgovara prijedenoj udaljenosti od 7 km/dan na 85 km. Sedam dana im nije bilo dovoljno da se prijeđu 70 km od Sigeta do Kaniže jer znamo da je kršćanska vojska tek 2. lipnja napustila blizinu Kaniže, i to bez borbe. Izvedba marša prikazana na bojnopolju svakako je određena neprijateljskim područjem, koje je Zrinski uništio u svojoj zimskoj

Slika 5. Područja identificirana na temelju nalaza topovske kugle (Izvor: pripremio autor)

⁴⁹ Négyesi 2019, 183.

⁵⁰ Sudár 2012, 140.

⁵¹ Haller 2016, 55.

⁵² Hammer 1979, 475.

kampanji. Stoga se ne slažemo s Bánlakyjevim mišljenjem koji sve to pripisuje nesigurnom vodstvu koje se bori s duhovnim dvojbama.⁵³ Pritom marš od 300 km sigurno nije povećao svježinu, opskrbljenost i borbenu spremnost turskih snaga.

Na potonje se poziva i Evlija Čelebi kada opisuje opsadu Novog Zrina. Zbog dugotrajne opsade entuzijazam napadača trebalo je pojačati ciljanim nagradama. »Međutim, što se tiče čuvanja tvrđave, discipliniranja vojske, poticanja na borbu i poticanja da započnu bitku, mi stojimo iza njih. U tom su pogledu doista bez premca.«⁵⁴

Stanje kršćanske vojske ostavljalo je mnogo prostora za poboljšanje. U pismu upućenom Leopoldu I. Zrinski iz tabora pod Novi Zrinom 27. lipnja piše o vojnicima koji su se utaborili na desnoj obali Mure: »Naša pak vojska gubi vrijednost ne samo zato što ništa ne radi, nego je zbog bolesti do neviđenih razmjera oslabljena, a nedostatak hrane također je potpuno uništava. Nadalje, mađarski i hrvatski vojnici, koji nikada nisu primili nikakvu plaću, ne mogu ovdje ostati dulje od osam dana jer su sa sobom nosili samo kruh. Sve što sam imao do sada sam im podijelio.«⁵⁵

Zrinyi je - možda slijedeći svoj pjesnički duh - posebnu pozornost posvetio psihičkom stanju vojnika, čija je jedna od važnih komponenti bila opskrba hranom. Ovako o tome piše u svom djelu pod naslovom »Hrabri vitez«: »Želudac nema gospodara, on je sluga svih. Glad i žeđ kvare ratove prije nego sila. Čuvaj se, kapetane, i dobro pazi da se ne moraš boriti s njima, jer ćeš pretrpjeti veliku štetu.«⁵⁶

György Domokos citira Montecuccolijevo mišljenje o borbenoj vrijednosti trupa u jednom od svojih djela: »...zimsko jahanje u Pečuhu s tisuću patnji, neuspješna opsada Kaniže, koja je potrošila većinu najboljih iz stare vojske, i stalni napadi i bolesti ispunjavali su vojsku strahom; neprekidne i neprestane borbe, koje vojnicima nisu ostavljale ni vremena za disanje, potpuno su uništile njihovu odjeću i oslabile njihovo tijelo i um. Sve je to smanjilo broj starih vojnika na najmanju moguću mjeru, ali s novima se teško može nešto valjano učiniti, jer su u [borbenoj] situaciji zbunjeniji od starih, jer nemaju iskustva; nisu niti obučeni kako nositi oružje, a kamoli ga koristiti.«⁵⁷

Kad je Montecuccoli stigao pod Novi Zrin 15. lipnja, suočio se sa sljedećom situacijom: »Vojska je bila u žalosnom stanju, lišena gotovo svih svojih časnika, budući da je većina njih bila ranjen ili bolestan, i vrlo oslabljena. Tvrđava i riječni prijelaz morali su se braniti miljama dugo, dok smanjeni broj posada nije mogao promijeniti svoje položaje... Nedostajale su nam zalihe rata i hrane, a ako je Štajerska imala vojsku čak i u vrijeme mira, kad je neprijatelj bio daleko, samo ga je on mogao opskrbiti velikim naporom, kako bi to mogao učiniti sada, kad je strah obuzeo svaku dušu, u prisutnosti tako velikog broja vojnika, na vidiku turske vojske?«⁵⁸ Tu sliku zasjenjuje činjenica da se Montecuccoli želio unaprijed osigurati od mogućeg neuspjeha, pa je opis koji situaciju prikazuje kao ozbiljnu mogao biti i priprema za to. Piše: »Nadalje, nije mi se činilo pravednim da ja završim ono što je netko drugi započeo, da nastavim graditi na temeljima koje je netko drugi postavio. I kojim bih onda pravom mogao zahtijevati slavu ako stvari okrenu na dobro? A ako okrenu na zlo, zašto bih ja podnio sramotu?«⁵⁹

STRATEŠKI POLOŽAJ BRDA SZENT MIHÁLY

Prema Montecuccolijevim citiranim mislima, kod Novog Zrina »zemljani nasip bio je visok i vrlo uzak, a ipak je dominirao uzvisinom na kojoj su Turci postavili svoj top.« Međutim, ako stavimo kartu ispred sebe, vidimo da je ta dominacija daleko od sigurne. Na temelju efektivnog dometa paljbe tadašnjih topničkih naprava⁶⁰ vrijedi pogledati područje sa središtem u Novom Zrinu (vodoravna linija 154,5 m), s radijusom od 600 m u standardnim smjerovima (*Slika 6*).

⁵³ Bánlaky 1940, 249.

⁵⁴ Čelebi 1985, 588.

⁵⁵ Zrinski 2003, 787.

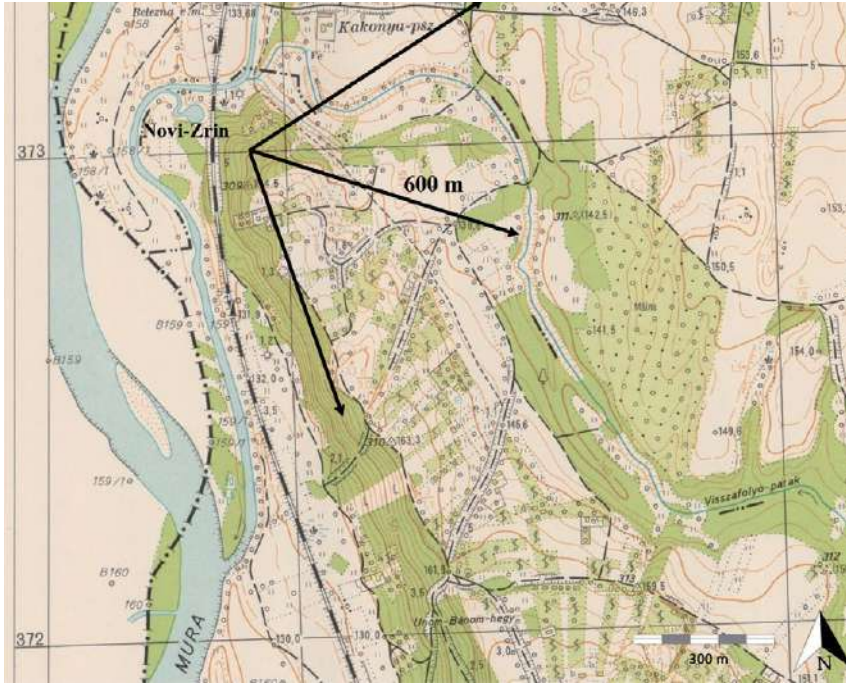
⁵⁶ Zrinski 2003, 320.

⁵⁷ Domokos 2011, 760.

⁵⁸ Montecuccoli 2019, 213–214.

⁵⁹ Montecuccoli 2019, 21.

⁶⁰ Domokos 1986, 79.

Slika 6. Visinski uvjeti 600 m područja Novog Zrina (Izvor: karta 1:10 000 koju je izradio autor na temelju 1969. godine)

Slika 7. Uspón na brdo Szent Mihály (Izvor: pripremio Attila Kállai)

Vidimo da konturne linije na sjeveroistoku i sjeverozapadu ne dosežu ni 140 m na ovoj udaljenosti. Samo se plato brda Szent Mihály uzdiže prema jugu, tj. konture su stvarno iznad razine tvrđave. Pritom je taj uspon na 300 m jedva 3,5 m, dok je na 600 m 8,5 m. Prikazi opsade lociraju tursko topništvo na 300 m. Iz svega ovoga proizlazi da je zauzimanje visoravni brda Szent Mihály bilo odlučujuće u smislu učinkovitosti topničke vatre. Istodobno, visina platoa iznad tvrđave nije bila tolika da bi postao nebranjiv. Ovo je jasno vidljivo i na *Slici 7*. Možda je i to razlog zašto se u sačuvanim izvorima o opsadi nigdje ne spominje ta činjenica. Moje mišljenje ne mijenja ni činjenica da su topovi u to doba postavljeni na zemljani bedem, što bi moglo značiti još koji metar.⁶¹

⁶¹ Montecuccoli 2019, 141.

Slika 8. Tragovi nabujalog potoka kod brane mlina Cserepes (Izvor: pripremio autor)

ZNAČAJKE DOLINE POTOKA VISSZAFOLYÓ I NJIHOV UTJECAJ

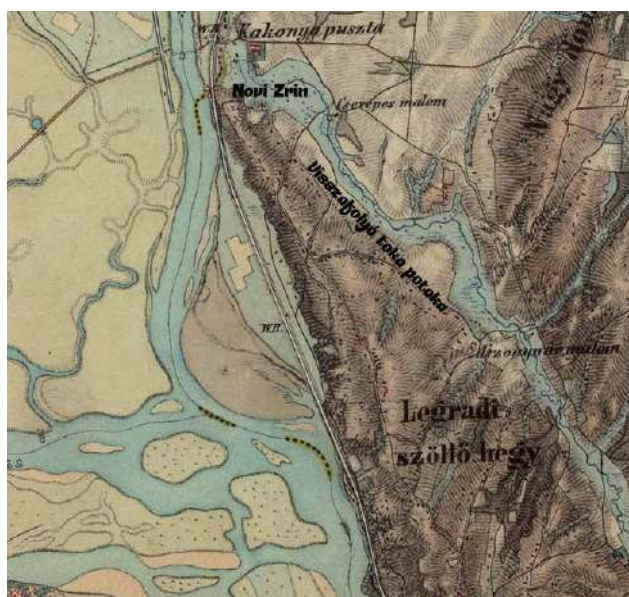
Nikola Zrinski postigao je nekoliko ciljeva pregrađivanjem potoka Visszafolyó. S jedne strane stvorio je ozbiljnu vodenu barijeru gradnjom ribnjaka od 56.000 m³, čime je zatvoren važan dio prilaza tvrđavi u dužini od blizu 600 m i prosječnoj širini od 100 m. Istodobno je dolina potoka dulje vrijeme postala močvarna, čemu je pridonijelo i pregrađivanje branom zbog vodenica. Drugim riječima, stvorio je tehničku barijeru u dolini koja je znatno ometala razilaženje trupa. Na snimci dronom jasno se vidi da je brana mlina Cserepesi pregradila vodu na relativno dugom i širokom dijelu, zbog čega je to područje i danas močvarno (*Slika 8*). Može se postaviti pitanje je li brana mlina već postojala u vrijeme opsade, tj. je li postojao odvratajući učinak? Tijekom terenskih istraživanja u blizini površine pronađeno je nekoliko tadašnjih mušketnih čahura, što potvrđuje da je brana i tada postojala.⁶²

MOGUĆNOSTI PRILAZA BRDU SZENT MIHÁLY

Pogledamo li drugi vojni pregled, vidimo da je i 150 godina poslije dolina potoka Visszafolyó teško prohodna i močvarna cijelim putem (*Slika 9*). Također se vidi da prilaz dolini više nije lak, potočne doline i litice obilježavaju desnu obalu potoka pa rasplet trupa nailazi na prepreke. To ide u prilog snagama koje brane lijevu obalu jer mogu pružiti koncentriraniju i učinkovitiju vatru.

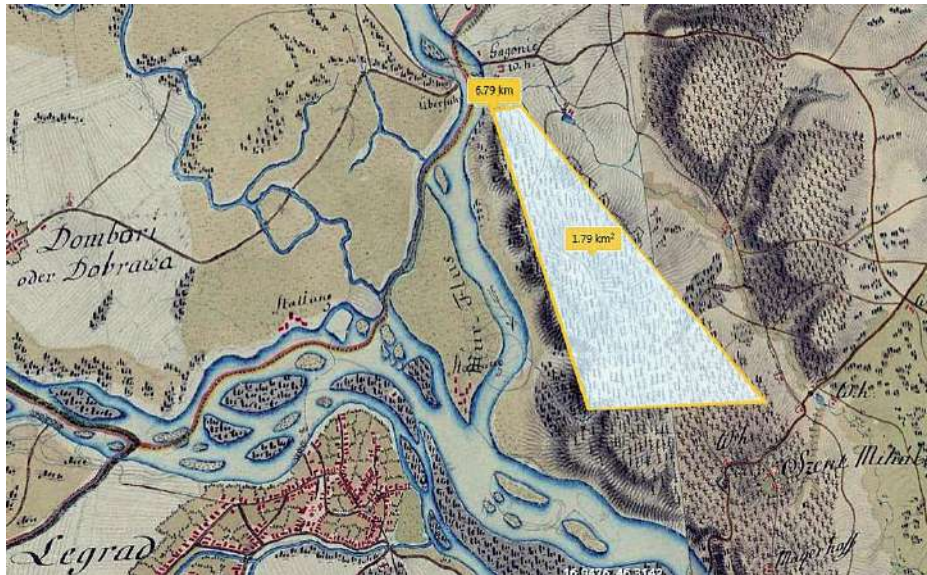
KAPACITET BRDA SZENT MIHÁLY

Analiza neće biti potpuna ako ne ispitamo prikladnost brda Szent Mihály za smještaj trupa. Za to je vrijedno kao osnovu uzeti proračune Nikole Zrinskog koje

Slika 9. Dolina potoka Visszafolyó prema Drugom vojnom pregledu (1819. – 1896.) (Izvor: pripremio autor)

⁶² Na temelju najnovijih istraživanja Lajosa Négyesija, on je mišljenja da ova građevina nije brana mlina, nego zemljani bedem koji je pripadao stražarnici iz tog vremena.

Slika 10. Područje brda Szent Mihály ispred Novog Zrina (Izvor: pripremio autor)

je izveo u svom djelu pod naslovom »Mali ratni traktat«. Ne ulazeći u detalje, prihvaćamo da je za smještaj snaga od 24.000 ljudi (18.000 pješaka, 6000 konjanika) potrebno područje za kampiranje široko 1,5 km i 500 m duboko. Opseg platoa ispred Novog Zrina – u veličini kojom se uzima u obzir pristupačnost i prirodna zaštićenost krila – komotno dopušta smještaj tako velikih snaga (perimetar mu je 6,79 km, površina 1,79 km). (Slika 10) To je područje dugo 2 km, 200 m ispred tvrđave i 500 m dalje.

U izračunu Lajosa Négyesija – koji nam je stavio na raspolaganje – koristi se drugačiji pristup. Njegov izračun polazi od činjenice da je – također na temelju proračuna Nikole Zrinskog – pješaku potrebno 7 m^2 , a konjaniku 20 m^2 kako bi brzo i učinkovito podignuli tabor i usvojili bojni poredak. Uzimajući to u obzir, površina potrebna za snage od 24.000 ljudi je 326.000 m^2 , odnosno $0,326 \text{ km}^2$. Područje zaštićeno djelotvornim dometom gađanja topova tvrđave (na udaljenosti od 600 m) iznosi oko $0,2 \text{ km}^2$, čime se izravno štite dvije trećine snaga, ponajprije pješastva.

Istodobno, teren i sigurnost zahtijevaju da računamo na raspored cjelokupnih kršćanskih snaga. Računamo li samo pješastvo (kao što je predložio Zrinski) - čije su jedinice zaštićene topovima tvrđave - i držeći se prethodno korištenih podataka, to znači postavljanje 18.000 pješaka, ali ostavljajući prostor potreban za manevre 6000 konjanika. Ovdje je vrijedno citirati Montecuccolijevo mišljenje o vojnom rasporedu pješastva i zaštiti krila.

»Teren ponekad može pokriti i bokove, ali kako je nepokretan i ne prati postrojbe, pomaže samo onima koji žele pričekati napad neprijatelja, ali nipošto onom tko ide pred napad ili tko želi pronaći neprijatelja u vlastitim redovima. No pomagala borilačkih vještina mogu se koristiti posvuda. Ako nemamo drugih sredstava, podijelimo bataljun na dva dijela koji, budući da su blizu jedan drugoga, mogu formirati frontu u svim smjerovima, dajući mušketicima na bokovima mjesto dijelom u sredini [lijevi dio] prazno, djelomično sa strane, gdje su također pokriveni topništvom. Takav bataljun može se nazvati i pokretnim bastionom, iz kojeg prima stalnu, intenzivnu vatru svatko tko ga želi napasti sprijeda, s boka ili straga.«⁶³

Uza sve to, neizbježno je stvaranje jake i pokretne pričuve - uglavnom konjice - na desnoj obali Mure. Zadatak je biti spreman spriječiti kružni turski manevar, čak i iza poteza od Legráda do Kollátszega - dobro zaštićen kršćanskim trupama i terenom. Koncentrirana rezerva mora biti spremna spriječiti moguće pokušaje prelaska - u ovoj formaciji to može biti stvarnost prije svega iznad Kollátszega, oko Kotoribe. U prilog tome stoji mreža osmatračnica koje se nalaze uz Muru, na udaljenosti topovskog hica.⁶⁴

⁶³ Montecuccoli 2019, 69.

⁶⁴ Végh 2022, 104.

Zanimljiv je dodatak tražiti sličnu borbenu situaciju u danom razdoblju. Jedan od njih mogao bi biti kada su kozačko-tatarske vojske opkolile tvrđava Zbaraž 1649. godine. Branitelji su neposredno ispred tvrđave podignuli obrambene bedeme koje su uspješno obranili, čime su zaštitili i samu tvrđavu. Filmska adaptacija, koja je slobodno dostupna na internetu, to vrlo vjerno prikazuje.⁶⁵

KORIŠTENA LITERATURA

1. Bánlaky [Breit] József 1940. *A magyar nemzet hadtörténelme. XVI. rész. Az 1664. évi háború. Kanizsa sikertelen ostroma.* (Vojna povijest mađarskog naroda. XVI. dio. Rat 1664. Neuspješna opsada Kaniže. Budimpešta: Károly Grill Publishing Company)
2. Čelebi 1985. Imre Karácsony (prev.): *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664* (Putovanje turskog svjetskog putnika *Evlje Čelebija po Mađarskoj 1660–1664*. Budimpešta: Izdavačka kuća Gondolat)
3. György Domokos 1986. *Várpítészeti és várharcászat Európában a XVI.–XVII. században.* (Dvorska arhitektura i dvorsko ratovanje u Europi u 16. i 17. stoljeću. stoljeća. *Vojnopovijesni zbornici*, 94 (1): 47–109)
4. Domokos, Gábor Hausner 2008. *Zrínyi-Újvár és ostroma Jacob von Holst helyszínrajza tükrében.* (Novi Zrin i njegova opsada u svjetlu karte mjesta Jacoba von Holsta. U Nóra G. Etényi, Ildikó Horn (ur.): *Portret i slika. Politička propaganda i reprezentacija u ranom novom vijeku.* 241–264 (prikaz, stručni). Budimpešta: L'Harmattan)
5. György Domokos 2011. *Újabb adatok Zrínyi-Újvár építésének és pusztulásának történetéhez.* (Novi podaci o povijesti izgradnje i razaranja Novog Zrina. *Vojnopovijesni zbornici*, 124 (3): 741–773)
6. György Domokos 2012. *Zrínyi-Újvár építése és pusztulása.* (Izgradnja i uništenje Novog Zrina. U Gábor Hausner, József Padányi (ur.): *Sjećanje na Novi Zrin.* 34–65 (prikaz, stručni). Budimpešta: Argumentum)
7. György Domokos 2021. *Kő és tűz. Erődépítészeti- és tüzérségtörténeti tanulmányok.* (Kamen i vatra. Studije tvrđavske arhitekture i povijesti topništva. Budimpešta: Nacionalni fond za kulturu)
8. Pál Esterházy 1989. *Mars Hungaricus.* inv. i ur. Gabor Hausner. (Knjižnica Zrínyi III. Glavni urednik: Tibor Klaniczay, urednik: Sándor Iván Kovács) Budimpešta: Izdavačka kuća Zrínyi
9. Nóra G. Etényi 2008. *Wolfgang Julius Hohenlohe Zrínyi-kultusza.* (Kult Zrinskog Wolfganga Julija Hohenlohea. U Nóra G. Etényi, Ildikó Horn (ur.): *Portret i slika. Politička propaganda i reprezentacija u ranom novom vijeku.* 437–464 (prikaz, stručni). Budimpešta: L'Harmattan Publishers.)
10. Haller (Láposi) Jenő 2016: *Povijest Legrada.* Meridijan
11. Hammer 1979. *Povijest Turskog (Osmanskog) Carstva.* Zagreb
12. Gábor Hausner, András Németh 2019. *Zrínyi-Újvár egy 17. századi védelmi rendszer az oszmán hódoltság határán.* (Novi Zrin je obrambeni sustav iz 17. stoljeća na granici osmanske vlasti. Budimpešta: Dialogue Campus)
13. József Kelenik 2012. *Az elárult erőd.* (Izdana tvrđava. Misli o Zrinskomm i vojnoj ulozi Novog Zrina. U Gábor Hausner, József Padányi (ur.): *Sjećanje na Novi Zrin.* 17–33 (prikaz, ostalo). Budimpešta: Izdavačka kuća Argumentum)
14. Montecuccoli, Raimondo 2019. *A magyarországi török háborúkról.* (O turskim ratovima u Ugarskoj. Budimpešta: Dialog Campus Publishing)
15. Lajos Négyesi 2003. *Csata-és hadszíntérkutatás – hadtörténelmi régészet.* (Bitka i istraživanje bojišta - vojnopovijesna arheologija. *Vojnopovijesni zbornici*, 116 (1): 198–205)
16. Lajos Négyesi 2017. *Zrínyi-Újvár stratégiai jelentősége.* (Strateška važnost Novog Zrina. U Sándor Bene, Pál Fodor, Gábor Hausner, József Padányi (ur.): *Preko granica. Studije o pjesniku, vojniku i državniku Nikoli Zrinskomm.* 343–356 (prikaz, stručni). Budimpešta: MTA Humanities Research Center)
17. Lajos Négyesi 2019. *Két mozsárbomba 1664 júniusából.* (Dvije minobacačke bombe iz lipnja 1664. U Gábor Hausner, András Németh (ur.): *Zrínyi-Újvár. Obrambeni sustav iz 17. stoljeća na granici osmanske vlasti.* 181–187 (prikaz, stručni). Budimpešta: Dialog Campus Publishing)
18. Géza Perjés 1965. *Zrínyi Miklós és kora.* (Nikola Zrinski i njegovo doba. Budimpešta: Izdavačka kuća Gondolat)
19. Scott Douglas D. and Fox, Richard A. 1987. *Archeological Insights into the Custer Battle: An Assessment of the 1984 Field Season.* Norman: University of Oklahoma Press

⁶⁵ Ognjem i Mieczem (Vatrom i željezom). <https://www.youtube.com/watch?v=loMzEPHeBgg> (Vrijeme preuzimanja: 30. 10. 2022. od 2.30 min).

20. Sivilich Daniel M. 1996. *Analyzing Musket Balls to Interpret a Revolutionary War Site*. *Historical Archeology*, 30 (2):101–109
21. <https://doi.org/10.1007/BF03373592>
22. Balázs Sudár 2012. *Török források Zrínyi-Újvár bevételeéről*. (Turski izvori o prihodima Novog Zrina. U Gábor Hausner, József Padányi (ur.): *Sjećanje na Novi Zrin*. 66–68 i 169–188. Budimpešta: Izdavačka kuća Argumentum)
23. Balázs Sudár 2012a. *Evlia cselebi diáriumá és az 1664. évi török hadjárat*. (Dnevnik Evlije Čelebija i turski pohod 1664.. U Varga, Szabolcs (ur.) »Vijesti o sjaju slavni djela« - studije iz povijesti obitelji Zrinskog i Sigeta. 103–120 (prikaz, stručni). Siget: Krug prijatelja tvrđave Sigeta)
24. Ferenc Végh 2022. *Őrházak a Mura mentén. A Muraköz épített védelme a Zrinyiek korában*. (Stražarnice uz Muru. Zaštita Muraköza izgrađena u vrijeme Zrinskih. U Gábor Hausner (ur.): *Nikola Zrinski i njegova ostavština*. 97–112 (prikaz, stručni). Budimpešta: Izdavačka kuća Sveučilišta Ludovika)
25. Nikola Zrinski 2003. Iván Sándor Kovács (ur.): *Zrínyi Miklós összes művei*. (Sva djela Nikole Zrinskog. (Mađarska remek-djela) Budimpešta: Kortárs Könyvkiadó)

SUMMARY

Nikola Zrinski (Miklós VII Zrínyi, 1620-1664) of Čakovec had began building Novi Zrin in 1661, which immediately provoked protests from the Ottoman Empire. Today, the fate of the fortress is well-known, the Ottoman forces occupied and demolished it in 1664. This study aims to analyse the other proposal of Zrínyi as an alternative to crossing the River Mura and establishing defensive line there. It is analysed whether occupying the terrain in front of the fortress would have provided more opportunities for a successful defence. It is not amongst the aims of this paper to judge past decisions, that is left for the reader to do.

RAKIČAN MANOR AS A MONUMENT OF PROMINENCE IN TIME AND SPACE

DVORAC RAKIČAN KAO ISTAKNUTI SPOMENIK U VREMENU I PROSTORU

Andreja BENKO

Ulica Mikloša Kuzmiča 21,
9000 Murska Sobota
Slovenija

Received / Primljeno: 12. 10. 2022.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Professional paper / Stručni rad

UDK / UDC: 728.82(497.411Rakičan)

929.7(497.411=511.141)“10/19”

Tajda BENKO

Ulica Mikloša Kuzmiča 21,
9000 Murska Sobota

SUMMARY

The article covers the Rakičan Manor in space and time. Rakičan is located 1 km east of the town and municipality of the same name, Murska Sobota, the capital of Prekmurje. A region that is still associated with agriculture and fertility. Prekmurje was under the dominion of the Hungarians for more than 800 years. The conquered territory of Prekmurje was integrated into the Kingdom of Hungary around 1100 and formally remained part of the country until 1919 when the Treaty of Trianon was signed. Rakičan Manor is located on the outskirts of an 11-hectare English park. The park underwent its initial landscaping in the 17th century, and by the 18th century, its layout had conformed to the prevailing stylistic preferences of Hungarian feudal lords during that era. The park featured the cultivation of numerous fruit trees native to Hungary, alongside non-indigenous species of fruit and ornamental trees, predominantly sourced from Italy. The present-day shape of the surroundings of the manor has been preserved since at least the 1880s. Due to the lack of historical sources, the remoteness, and the rural character of the building, much of the history of Rakičan is unknown. However, it exhibits some Baroque elements, especially on the façade, typical of rural manor structures that can be compared with similar buildings in neighboring countries. Once a strategic fortress of defence against the Turkish invasions, the manor underwent a transformation in the 17th century under Counts Ádám I and Ádám II Batthyány to become a summer country residence with a Baroque touch. This change was mainly influenced by the progressive extension of Baroque forms from Vienna and Graz to the territory of Hungary and Prekmurje by the Hungarian counts. With its new Baroque appearance, the manor house, as the seat of the then recently autonomous Rakičan estate, became a commodious summer residence comparable to the more impressive estates in Hungary. The subject is approached and analyzed from a historically critical point of view, and therefore a multi-method approach is implemented.

Key words: architecture, Rakičan, manor, Baroque, Batthyány, Prekmurje

Ključne riječi: arhitektura, Rakičan, vlastelinstvo, barok, Batthyány, Prekomurje

INTRODUCTION

Rakičan is located 1 km east of the town and municipality of the same name as Murska Sobota, the capital of Prekmurje - a region still associated with agriculture and fertility. Rakičan was already inhab-

ited in the Middle Ages and was described as a place with favorable agricultural land. It is well known that the noblemen who owned the Rakičan estate for many years were exceptionally satisfied with the farmland and the produce, and were also intensively involved in livestock breeding.

The region of Prekmurje was under Hungarian dominion for more than 800 years. The conquered territory of Prekmurje was incorporated into the Kingdom of Hungary circa 1100 and formally remained part of the Hungarian territory until 1919 when the Treaty of Trianon was signed.

The first known historical reference to the settlement of Rakičan, first recorded in medieval records in 1322 under the name of Rekythe (also Rekeyte), falls within the period of Hungarian rule. At the time, the territory of western and northeastern Prekmurje, which was partitioned into the so-called Upper and Lower Prekmurje, was part of Iron County (Hungarian: Vas megye), formed in 1000 and centralized in the town of Sombathely in Hungary. Today, a suburb of Murska Sobota, Rakičan used to be an important commercial and strategic spot, as the Via Regna, the main transport route, passed through the village in the Middle Ages. This route led through Rakičan to Murska Sobota (its route is represented by today's Tišinska Street) to Gornja Radgona and further on to Austria. In the Middle Ages, the village was a part of the territory of Murska Sobota, or Muraszombath, which held the rights of a free town as the most important settlement from the 15th century onwards. The district was called Belmura or Belmura District, and its seat was the town castle. In addition to the town of Murska Sobota, the entire territory of Belmura, including Rakičan, was made up of fifteen other localities. From 1366 until the 17th century, the owners of this territory were the Széchy family.

Until the end of the 17th century, the settlement Rakičan was part of Murska Sobota municipal territory, and its inhabitants also considered it to be part of the town's domain. This prevailing view is confirmed by a document dated April 6th, 1633, in which Blaž Temlin, the steward of the Rakičan manor, refers to the Rakičan estate and its manor as the Lower Sobotai Castle (inferiori castello Muraj Szombat, aliter Rakicsân). At the time, the entire Prekmurje faced the imminent threat of Turkish invasions, and it was the settlement of Rakičan and its manor that played a key role in safeguarding the territorial integrity of the region.

The description of the settlements in the Iron County (Železna županija) from the end of the 19th century indicates that Rakičan belonged to the 5th District known as Muraszombat (Murska Sobota). This district comprised 76 houses and had a population of 632 people. In the 20th century, the number of inhabitants increased due to the expansion of Murska Sobota.

The main focus of this article is Rakičan Manor, currently located a short distance from the Murska Sobota-Beltinci national road, and surrounded by an English-style park.

METHODS

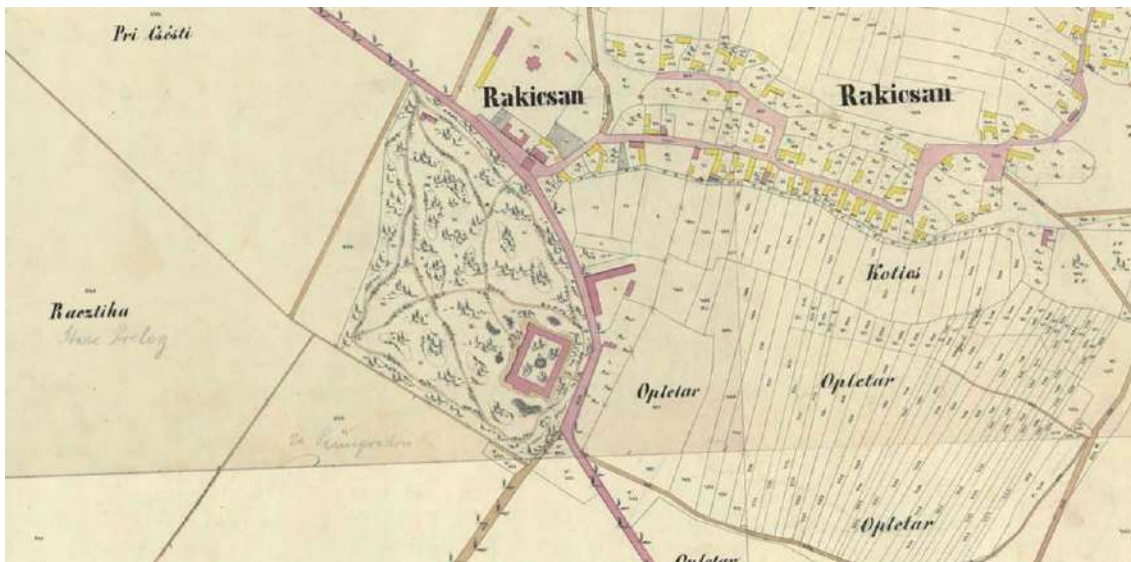
The topic is approached and analysed from a historically critical perspective, necessitating a multi-method approach. The historical, analytical, and descriptive methods are all applicable and suitable for the subject, as they are interrelated and complement each other.

The historical method is employed at the beginning of the article to outline the status and conditions that have given rise to the present-day problems in the field. The analytical method is then utilized to analyse the situation thoroughly. Based on the analysis and synthesis, guidelines for solving the existing problems are provided. The descriptive method complements the above methods by characterizing the situation and offering solutions.

RESEARCH

Before analysing the object in greater detail, it is necessary to define a uniform terminology to be used for the object. Throughout the historical sources, the building is classified both as a manor house and as a mansion.

A manor house is usually constructed as a representative aristocratic building, usually in a lowland setting, intended for residential use. As such, it represents the centre of a feudal lordship. Manors were generally not constructed with massive fortifications, as were castles, but many were nevertheless for-

Fig. 1 The first military map of Maria Theresa from the period 1856-1860 shows the Rakičan manor and the manor chapel in the park. The later map also shows the English layout of the park around the manor (source: <https://maps.arcanum.com/de/map/cadastral/?bbox=1802257.781527498%2C5884038.312027127%2C1803189.3578097236%2C5885373.571364984&map-list=1&layers=3%2C4>).

tified if they were given royal approval to do so. They were surrounded by defensive walls and/or a moat, and sometimes their tenure also consisted of agricultural and horticultural facilities.

A *mansion* is a building constructed by the order of the ruler or other members of the nobility; the term applies regardless of the size or artistic design of the façade.

Manor houses and mansions differ both in the number of occupants and in their functional use. The distinction between a manor house and a mansion is rooted in their functional spheres. A small estate owned by a non-noble landowner typically features only a manor house. In contrast, a noble landowner's manor house can serve as both a residence and a manor. It's important to note that a noble manor, designed solely for representative purposes without agricultural property, is never referred to as a manor.

In the case of Rakičan, a comparative analysis leads to the conclusion that the building falls within the category of manor houses rather than mansions.

Rakičan manor is located on the outskirts of an 11-hectare English park. The park was initially landscaped in the 17th century, and by the 18th century, its layout followed the trends of Hungarian feudal lords.¹ Thousands of fruit trees from Hungary, along with non-indigenous fruit and ornamental tree species, primarily from Italy, were cultivated in the park. Numerous footpaths marked the park, guiding visitors around the estate and into the surrounding forests.

On the northern side of the manor park, a carriage path led from the main entrance in the direction of the family chapel. The family chapel, an oval-shaped building, was built at least as early as the second half of the 18th century, as it is already registered and depicted in the Josephine topography of 1784 and served as a funerary chapel.² It was reconstructed in the neo-Gothic style in the 1880s.³

The small oval building is vaulted and features narrow windows with pointed arches. Inside, a tomb housed the remains of some members of the Batthyány family. At the end of the Second World War in 1945, the chapel was raided and almost entirely demolished as part of systematic destruction carried out by the new local authorities. Until recently, it was in a rather fragile state, but now, due to increased awareness, it is undergoing revitalization once again through appropriate conservation interventions.

¹ HUBER 2010, p. 126.

² Ibid.

³ KEPÉNE BIHAR – LENDVAI KEPE 2020, p. 46.

Fig. 2 The burial chapel has withstood despite poor maintenance over time and was restored in 2021 as part of the Living Heritage project (LAS programme) with the financial support of the Municipality of Murska Sobota (photography by Tajda Benko).

According to the earliest known records, dating from 1730, the manor house was surrounded by moats and fortifications.⁴ Sources indicate that the defensive moat was filled with water from the Ledava river, which flows northeast of the manor. Such a water supply required a particular infrastructure with canals and sluice gates, which no longer exist today.

The present-day appearance of the surroundings of the manor house has been preserved since at least the 1880s, as is evident from a sketch by József Könyöki (German: Ellenbogen) (1829-1900). The sketch was made after the foundation of the “Temporary Monument Heritage Commission of Hungary” on 11th April 1872—the first such committee for the recognition and protection of cultural heritage in the territory of the then Hungary. The Commission set as its mission the recording and cataloguing of the historic monuments. To enrich the records, painters, drawing teachers, and architects were selected to work as associate researchers. They were also given the task of measuring individual monuments, for which a prize award was granted on a case-by-case basis. The most important of the delegated external members were Viktor Myskovszky, Ferenc Storno, and Josef Könyöki.

The latter was the most relevant for the territory of the present-day Prekmurje region, as he contributed the majority of the sketches and evaluated some of the architectural monuments that are still in the register of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia today. Könyöki was an academically educated painter who, in addition to Bratislava, also studied in Padua and Venice (he was a pupil of Giovanni Battista Gori). Throughout his lifetime, he held various esteemed positions, serving as a corresponding member of the National Monument Committee, a conservator of the Central Committee for Monuments in Vienna, a member of the board of directors of the Hungarian National Museum of Art, an elected corresponding member of the International Congress of Prehistory and Anthropology held in Lisbon in 1880, among other notable roles. In December 1884, he drew the floor plan of the building, as instructed for the purpose of cataloguing the buildings.⁵

A note about the building reads:

“Just half an hour's walk south of Murszombat (Murska Sobota), on the southwest side of a village of the same name, is the castle. The less densely shaded part of the drawing has two storeys, while the more densely shaded part is entirely on the ground floor. Historically, this castle was surrounded by a wide moat, which has now been entirely filled in and converted into a park. At the time, the moat was supplied with water by the Ledava stream. The current building has a 17th-century feel in all respects and is not something of special significance. The main road between Csáktornya (Čakovec) and

⁴ KOPPÁNY 2014, p. 225

⁵ Ibid.

Muraszombat (Murska Sobota) runs in front of the castle, so the castle probably played an important role in the protection of the road at a certain time. The castle is currently the property of Count Arthur Batthyányi.”

Signature, date on page 1: Könyöki, Bratislava, end of December 1884, inscription on the first page: Rakicsány.

In one of the sketches, Könyöki marked the course of the Murska Sobota - Čakovec regional/county road (Megyei út) and specified that the defensive moat had already been completely sealed and turned into a park. In another sketch, he depicts the entrance to Rakičan Manor. Both sketches are hand-drawn in black ink.

A SHORT OWNERSHIP SURVEY OF THE BUILDING

The story of the Batthyány family and the Rakičan manor dates to the 14th century, when the Széchy family, a prominent noble family from Hungary, received the Rakičan estate as a donation from King Sigismund of Hungary.⁶ When István Széchy got divorced in the 1530s, his daughter inherited the estate. With the marriages of Széchy's daughters, the Erdődy⁷, Thurzó⁸, Choron, Zekel⁹ and Poppel¹⁰ families also became keen to acquire the property.

In 1565, the Czech nobleman Lázsló Poppel Lobkowitz married the Hungarian noblewoman Magdolna Salm, who had inherited prominent estates in the southern part of the Iron County from her mother Margit Széchy: the Dobra, Rakičan, Györvár, and Szentgotthárd (Monošter) manors.¹¹ In 1582 Lázsló Poppel Lobkowitz obtained almost all of his wife's estates, including Rakičan, and after a lengthy negotiation, he and Tamás Széchy decided to also share Murska Sobota.¹² His daughter, Éva Poppel (1585-1640), married Ferenc II Batthyány (German: Franz von Batthyány) (1577-1625) in 1607 and endowed the Batthyány family with the estate as a dowry. Thus, they eventually became the most prominent landowners of the 18th century in the Iron County. With the dowry of their daughter Eva Poppel, they obtained half of the manor of Murska Sobota, Rakičan, the manor of Dobrá, and part of the estate of Upper Lendava, which was later incorporated into the estates of Murska Sobota and Rakičan.¹³

This also marks the beginning of the Batthyánys' ownership of Rakičan, which lasted for more than three centuries. After the death of Ferenc II. Batthyány in 1625, his widow resided in Rakičan manor until her death in 1642.¹⁴ The period we have termed “the period of the two Ádams” - Ádám I (1610-1659) and his nephew Ádám II (1662-1703) - was the most significant in terms of the development of

⁶ ZIMÁNY 1962, p. 12.

⁷ Hungarian-Croatian noble family descending from the Bakócz family of Transylvania. Between the 15th and 20th centuries, they were among the largest landowners in the Austro-Hungarian Empire (NAGY 1858, pp. 59-61).

⁸ A Hungarian noble family that originated in Poland, which was active between the 15th and 17th centuries. They were closely connected with the growth of the city of Kraków, where they acted as entrepreneurs, patrons, and supporters of the arts (NAGY 1858, pp. 199- 200).

⁹ Hungarian-Austrian noble family (Hungarian Székely). The name is derived from the ethnic Hungarians of the historical region of Transylvania.

¹⁰ A Czech noble family whose roots go back to the 14th century. The family still lives today and is among the oldest noble families in Czechia. Their position of power and influence increased substantially at the time of the Prague Defenestration when the Catholic family welcomed the King's ministers under its protection. To this day, they remain renowned supporters of the arts and have one of the most extensive art collections in the Czech Republic.

¹¹ These estates, including Murska Sobota, fell together until the 17th century and had joint censuses. Later, Murska Sobota was part of the Zgornja Lendava domain (Grad Castle), to which the Batthyánys retained their claims. At the end of 1787, Murska Sobota is already mentioned as the center of its own - the Murska Sobota estate, whose owners were no longer the Batthyánys, but the Hungarian Szapáry family of counts.

¹² Ibid.

¹³ KUZMIČ 2006, p. 74.

¹⁴ KOPPÁNY 2014, p. 224.

the manor itself, as it was during their time that the manor underwent its most noticeable changes, additions and renovations.

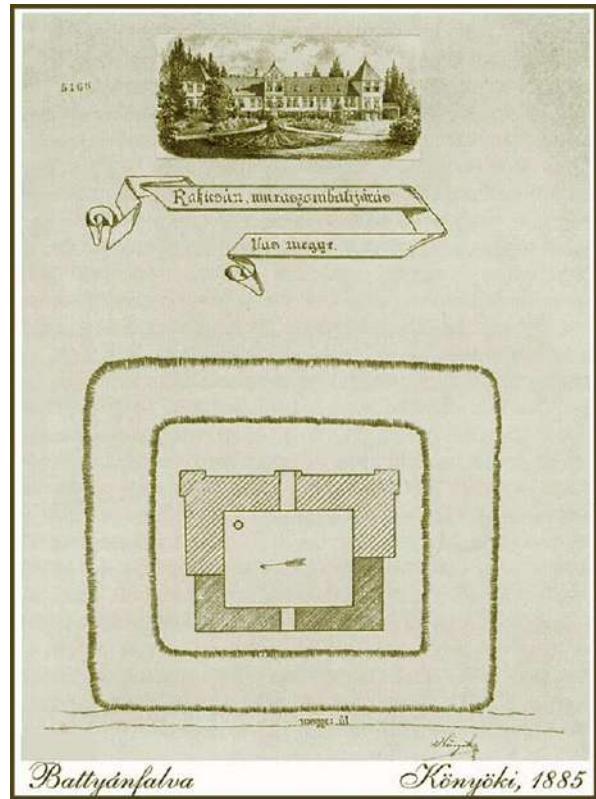
After the Scharfensteiner¹⁵ branch of the Batthyány family became extinct in 1841, the manor became the property of Count Arthur Batthyány (1813-1893). He is best known in connection with the Gothic reliquary, which was once part of the interior of Rakičan Manor and itself has a long and curious history. After his passing, he was buried in the already mentioned chapel-rotunda in Rakičan Park, which also functioned as the Batthyány family tomb.

As Arthur's son, also called Arthur (1854-1874), died, the manor was passed on to Arthur I's daughter, Countess Georgina Batthyány (1856-1929), at the end of the 19th century. Countess Georgina was also the final owner of the manor belonging to the Batthyány family. Count Arthur had another daughter, Countess Helena, who was married to Count Nepomuk Spaur u. Flavon, but died at the age of thirty in 1880 and was buried next to her father in the Rakičan burial chapel.

The new owner, Countess Georgina, married Count Johann Clemens Saint-Julien-Wallsee (1845 -1908) in 1888, and the manor, therefore, fell into the hands of a German noble family from Bregenz. The Count and Countess lived in Austria, at Wartenburg Castle (near Krems in Lower Austria).¹⁶ They had two children, Count Albert, and Countess Helena. Their heirs hardly ever visited the Rakičan estate, and therefore the estate was administered by a steward for several years. The manor house was frequently flooded and suffered from severe dampness during these years, causing severe damage to the property.¹⁷ It was also at this time that Rakičan received its new official name: Batthyánfalva (falva in Hungarian meaning village).¹⁸ Thus, its name literally became 'the village of the Batthyánys'. In Hungary, the name is still widely used today, although after 1919 it was formally renamed to Rakičan (Rakicsan in Hungarian).

SIGNIFICANT MILESTONES OF THE RAKIČAN MANOR

Historical records and cadastral records show that a fortified structure existed on the grounds of the present-day manor house as early as the Middle Ages. The fortification or 'castle' is first recorded in 1350 as Reketye in Castriferieri, while an unknown document from 1431 mentions a fortified feudal outpost in Rakičan *castellanis et jabagionibus ad quasdam duas possessiones vtrasque rekethye vocatas* ("with castles/fortresses and jurisdictions to certain two possessions, both called Rekethye" – authors

Fig. 3 A sketch by Jozef Könyöki from 1885 (source: *Az örökség hagyományozása/Tradition of Heritage*, ed.) The book on the heritage tradition and the pioneers of the heritage census of the territory of Hungary at the time also includes some of Slovenia's cultural heritage monuments, especially from the region of Prekmurje, and thus constitutes an important record/witness of the past.

¹⁵ The Scharfensteiners are the count branch of the Batthyány family, while the former princely branch was known as the Pinkafelder branch after the town of Pinkafeld in Austria.

¹⁶ Typescript Veleposestvo Rakičan, p. 1.

¹⁷ KEPÉNE BIHAR – LENDVAI KEPE 2020, p. 45.

¹⁸ SCHOBBER 2005, p. 105.

Fig. 4 Aerial photograph of the Rakičan Manor in a setting showing the enclosed design of the manor in the four tracts referred to throughout the article (photography by Borut Juvanec).

note).¹⁹ Up until the invasion of the Turks, the manor was a feudal property in the hands of the Hungarian Jobagions.²⁰ Today, we no longer possess any knowledge of its medieval appearance, but we can only imagine that, as a fortress or outpost, it had a far less impressive appearance than the one we see today.

The historical episodes involving the Ottoman Turk invasions in the Prekmurje area are integral to understanding the formative stages in the development of the building. The region, as part of the Kingdom of Hungary, was in permanent danger for several years. While much of present-day Slovenia was finally free from the Turkish threat, the Ottoman invasions in Prekmurje had only just begun.

The Turks first broke into Prekmurje in 1526 - to Lendava. The Battle of Mohacs resulted in the death of several Hungarian noblemen and thus indirectly posed a threat to the count families, who controlled the entire territory of Prekmurje. The first actual battle to take place entirely in Prekmurje was fought in 1578, when the area of Rakičan and its surroundings was not yet fully secured, as more extensive defenses against the Turks gradually began in the latter half of the 16th century.²¹ The fortress at Velika Kaniža²² which was crucial for the defence of Prekmurje, was overthrown on 21 October 1600, and the territorial boundaries have thereby changed. From Kaniža, letters were demanding their submission, were sent to the citizens by the Pasha and the Begi²³. All the villages and towns sent their mayors to Kaniža, where they would negotiate the charges that the villagers had to pay to be released and/or remain free. Up until the middle of the 17th century, there was no well-defined border to indicate which villages belonged to the Turkish and which to the Habsburg party.

The territory of Prekmurje was the very place where both parties, each in its individual way, wanted to establish their power. Unlike Carniola and other regions, where defensive camps were built in times of Turkish danger, Prekmurje was not secured by them. The landlords were almost entirely dependent on themselves for the defense of their lands.

¹⁹ STOPAR 1991, p. 113.

²⁰ In the Hungarian medieval frontier defense system, the guards were in the service of the landlords, and their main duty was to provide military service. The jobagioni represented a particular social stratum, a specific link of all the Prekmurje administrative manors or estates. In exchange for their service, the jobagioni received land from the landlord as a hereditary possession, meaning that not even the ruler was able to take it away from them. Some of them also gained the title of count in the course of their service (ZELKO 1996, p. 37).

²¹ KEREK 2001, p. 29.

²² It is administratively part of the Nagykanizsai sub-province in Hungary. Its importance increased in the Middle Ages, and the name Kaniža is first recorded in 1245, when Kaniža became one of the most valuable fortified towns in Hungary and had an important commercial role in the following centuries. During the Turkish invasions, it was one of the crucial defense points of Western Europe against invasions from the Ottoman Empire.

²³ Head of small Turkish tribes.

Fig. 5 The portal in the context of the entire eastern wing (formerly utility wing) before and after the restoration of the façade and portal (photographs by Tajda Benko and Andreja Benko).

At the time, the commander of the Hungarian army was Ferenc II Batthyány, who by marriage also became the first owner of Rakičan in the Batthyány line.

The territory of Rakičan, belonging to the Murska Sobota estate, remained relatively unscathed by Ottomans threats until mid-17th century. In 1641, when Ádám I Batthyány, the son of Ferenc, had recently become the new owner of the Rakičan estate, news arrived. A group of prisoners returning from captivity in Nagykanizsa reported that the Turks were planning to attack Murska Sobota, Rakičan, and Martjanci.²⁴ This was confirmed by Blaž Temlin, the then steward of Murska Sobota and Rakičan manors, who advised his master Batthyány to further secure his properties and dispatch 200 foot/pedestrian soldiers to Rakičan and the village of Martjanci slightly further away. Besides Blaž Temlin, the guarding of the complex was also undertaken by a jailer, an armed attendant, a castellan, a castle commander, and a drabant—all contributing to the security of the estate.²⁵

As is evident from the records, the manor was continuously fortified during the Turkish invasions. As early as 1633, the so-called County Commission convened in Rakičan, where it was accepted that the two families owning the Murska Sobota territory - the Széchys and the Poppels (the family of Ferenc Batthyány's wife) - should build special fortifications and bastions. A preserved record from 6th April 1633 confirms that the so-called Lower Sobota Castle (referred to in the record as the inferior Castello Muraj Szombat), along with defensive trenches and moats, had inner and outer rampart walls and a long bridge that extended over the defensive moat.²⁶ Before 1640, the manor had two fortifications or bastions: a lower fortress and a small fortress, after which, in 1640, a third fortress made of wood and soil was added. It is listed in the inventory records *egyik uy fa Bastia, az töltet Bastia, az töltet fa Bastia in*

²⁴ KEREK 2001, p. 30.

²⁵ Often also known as a trabant – was the escort of the aristocrats, especially in the Middle Ages. His role was primarily to protect the aristocrat or carry out his bidding.

²⁶ ZELKO 1972, p. 414.

az tölt Bastia (“the new fortress, that replaced old timber fortress is additionally fortified with wood filling”).²⁷ Just two years later, the fortifications were further strengthened and a fourth, the so-called 'Great New Fortress' (*Eörög wy Bastia*), was added next to the tower.²⁸ In the time of Adam I, defensive walls called *palánk* were also constructed throughout the whole area of Murska Sobota and Rakičan. These consisted of two parallel rows of thick stakes, around which strong wicker was weaved, with earth piled and stamped in the middle.²⁹ Rakičan manor was a major anti-Turkish fortress and served as a permanent fortification point on the Habsburg side.

In August 1645, a small Turkish cavalry unexpectedly invaded the village of Rakičan, which was entirely enclosed by a wooden fence.³⁰ The castle officer ordered the use of a mortar, which, presumably because of the inflammation of the gunpowder, accidentally ignited the wooden fence. The fire rapidly spread throughout the village and engulfed the manor house, the whole upper floor of which was completely burnt down.³¹ Reconstruction and renovation of the manor house began about two years later and lasted until 1654. In 1647, new wooden beams and rafters were carved. The roof was completed in August of the same year, and by September it had already been covered with roof tiles. The construction was handled by Austrian master builders and craftsmen, who made new frames for the doors and windows, stairs, railings, and a decorative fountain, which was in the centre of the courtyard. Unnamed craftsmen from Radgona are also listed as having provided the glazing for the windows.³² Based on an inventory conducted in the year the renovations were completed, the manor house was now surrounded by a new park and a fenced garden. There are also references to the manor gate, which was equipped with a drawbridge over a moat, the new summer lodge in the garden, and a new gardener's house, composed of an atrium, a room, and a chamber.³³ Unfortunately, the manor house did not remain in this form for very long, as it was once again burnt down in 1664 by the Turkish army, then marching towards Szentgotthárd (Monošter).³⁴

Turkish invasions and pillaging in Prekmurje gradually stopped at the turn of the 17th century, more specifically after 1690, when Velika Kaniža (Nagykanizsa) was freed. Correspondingly, the manor has not been in permanent danger since then, nor has it suffered any further attacks or arson. This also marked the beginning of the transformation of the building into a representative Baroque manor after the death of Ádám I.

Early Baroque art in Hungary, and consequently in the Prekmurje region, initially manifested itself through the interior alterations of existing structures, including plasterwork and ceiling paintings. This occurred while the late Renaissance Mannerist movement was still very much alive in the second half of the century. Almost without exception, these are the typical characteristics of Ádám I's architectural projects.

For the most part, he did not construct his properties anew but rather upgraded or reconstructed older Medieval or Renaissance properties in line with the new Baroque principles. For the three decades (1630-1660) during which he undertook his construction works, the architectural execution of the Counter-Reformation programme shows characteristic features of the early Baroque era.

The now mostly forgotten architects of Ádám I constructed the first monuments of Hungarian Baroque and set their work in an area that had long been in direct contact with Graz and Vienna, the two cradles of Central European Baroque art. Ádám's initial architectural projects were largely dedicated to completing his mother's construction works. He did not undertake any major constructions until after 1635. From then on, he built constantly and uninterrupted until his death.³⁵

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ KOPPÁNY 2014, p. 224.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ KOPPÁNY 2014, p. 225.

³⁴ Ibid.

³⁵ KOPPÁNY 1984, p. 540.

In accordance with the new way of life, he expanded and transformed his manors and castles into prominent estates with numerous personnel. In Graz, he purchased paintings, whereas in Vienna he acquired Dutch tapestries and Turkish carpets for the furnishings of his renovated estates.³⁶ He frequently visited his estates, which were situated all along the trail between Ottoman Empire and Bratislava.

He had nearly completed the organization of the mansion's construction. In addition to the workmen, many craftsmen, who are mentioned by name in historiographical literature, were also employed. Almost all of them came from or worked in Hartberg in Styria. The following masters are listed by name in the references: Abbondio Bolla, Giovanni della Torre, Antonio Butz, Anton Goys, Hans Moser, Ruprecht Rosenberger, and Tobias, who is merely mentioned by first name.³⁷ Some of them are still known to this day, while others have been forgotten because little has been written or is known about them.

The best-documented sculptor in the historiographical sources is Abbondio Bolla, often referred to as Abundio. He came from a family of plasterers and sculptors originating in Italy. The first known member of the family was Bernardo Bolla, noted as being involved in the construction of the fortress at Hartberg in 1597. Abbondio Bolla was likely to be a relative of Giovanni Bolla, who led a sculpture workshop in Vienna in the latter half of the 17th century. He worked in Burgenland and Styria, where, among other things, he was involved in furnishing the pilgrimage church in Mariazell (financed, among others, by *Ádám I*) and in the construction of the Pillar of Mary or Turkish Column in Graz. In addition to the individual sculptural elements at Rakičan Manor, he also produced carved frames for the City Palace in Güssing, the framework and staircase for Rechnitz Castle, and selected sculptural decorations for Szalónak Castle—all owned by the Batthyány family.³⁸

Sources also mention Antonio Butz, an Italian sculptor working in Hartberg, first mentioned between 1643-53. He was associated with a masonry guild in Graz, and most of his work focused on the construction and renovation of castles for the Batthyány family in Burgenland. In addition to unspecified elements at Rakičan manor, he also crafted portals, windows, ornamental fountains, and doors at Güssing, Szalónak, Borostyánkò, and Rechnitz castles.³⁹ His connection with the Rakičan estate dates back to 1642, when, after the death of his mother, *Ádám Batthyány I* and his sister Magdolna, together with sisters Elisabeth and Borbála, divided the Dobra, Rakičan, and Gereben estates along with other properties.⁴⁰

By mutual agreement, the Rakičan manor passed to Count *Ádám I*. He inherited it from his mother in a good condition and well-furnished, as evidenced by the inventory made just after his mother *Éva's* passing. The inventory lists twenty rooms in the partially cellared mansion with complete furnishings. Although there is no immediate information on the actual interior furnishings, it does mention a grand front door, a turret above the door (emphasizing the entrance at that time), parlors, porches, the steward's and the officer's houses, a fountain, a garden house, two mills, and utilitarian outbuildings next to the garden. Between 1642 and 1654, eight more inventories were made, providing us with almost identical information.⁴¹ Although no exact record of the mansion's appearance at the time has been preserved, according to Tibór Koppány, it maintained the exterior appearance of a late Renaissance building and overall impression during the period of *Ádám I*, while the interior supposedly included new Baroque artwork and furnishings.⁴²

The landlord employed his own craftsmen and skilled tradesmen in and around the grounds of the manor house. The inventory notes include a furrier, a gardener, a baker, a miller, etc. The landowner was also a keen farmer and had a large amount of cultivated land and fields on his estate, as well as producing wine. In his day, the Rakičan estate was known primarily for its wine and produce.

³⁶ Ibid.

³⁷ KOPPÁNY 1984, p. 551.

³⁸ KOHLBACH 1961, p. 312.

³⁹ SAUR 1997, p. 392.

⁴⁰ KOPPÁNY 2014, p. 224.

⁴¹ Ibid.

⁴² KOPPÁNY 1984, p. 553.

At the end of the 17th century, the estate manor, then owned by Adam II (1662-1703), was rebuilt on its original rectangular foundations. The exterior of the building took on the appearance of a rural Baroque country manor house, comparable to those in Hungary (e.g., the Erdődy manor in Vép - medieval base with Renaissance elements) and Austria (e.g., the late Renaissance Deutschkreutz manor).

In 1696, *Ádám II*, who had acquired the whole estate from his relatives, instructed his officer to send an as-yet-unknown sculptor and stonemason to Vienna with a design plan. It can only be assumed that the renovation of the manor was carried out by Viennese craftsmen, as there is no precise documentation of the renovation. During the Baroque reconstruction, when the period of tranquility had begun, the manor became the commercial center of a new, independent lordship. The manor was used for mercantile purposes and for the production and trading of crops and wine.

ARCHITECTURAL ANALYSIS

The late 17th- and early 18th-century appearance of the manor house has been maintained in its exterior form to the current day. The entire complex has since then consisted of four building tracts.

The tracts form a structure enclosed on each side around an inner rectangular courtyard centered by a decorative element (a round flower bed). The eastern, northern, and southern sections were used for utility rooms, stables, and staff quarters, while the western section was more representative and architecturally elaborate, designed to house the count and his family. The manor house is covered with a gabled roof made of beech roofing tiles.

The east wing is a single storey with eighteen window axes. These are simple rectangular window frames. It served as utility and staff quarters. One of the passageways led through it into the inner courtyard (Fig. 9). On opposite sides of the passage lived the manor gardener and the coach driver.⁴³

Viewed from today's regional road (Murska Sobota-Lendava) - Lendavska Street, one can see a distinct portal, slightly set to the right, which deserves some mention.

The portal, crafted by an unknown stonemason, stands as one of the remaining late Renaissance elements of the former mansion, having been carved in 1631 and thus surviving the fire that devastated the entire mansion in the late 1740s. Despite being part of a rather modest country mansion, it boasts a vast rectangular design, measuring more than two and a half meters wide and just over three meters high, fully covered with carved ornamentation. The base of the portal consists of two stone blocks on either side, designed to allow carriages to pass through with ease. The outer rusticated framework is adorned with alternating rectangular and elliptical relief fields, protruding from the stone base of the portal (fig. 6).

Above the very center of the portal, a more elaborate, decorative carved element stands out among a series of relief ellipses and squares. The rectangular recessed part, featuring a semicircular entrance cor-

Fig. 6 Photograph of a single decorative field of the main portal of the Rakičan mansion prior to restoration, showing the stone structure and the base of the portal with an older grey coloured coating (photography by Tajda Benko).

⁴³ HUBER 2010, p. 126.

Fig. 7 A photograph of the entrance to Cmurek Castle in Trate (source: <https://www.seviqc-brezice.si/trate-grad-cmurek.html>). Given the way the stone portal and the system of lifting doors are designed, a parallel can be drawn with the portal at Rakičan Manor, where a similar gateway marks the entrance to the manor. It can be affirmed that the knowledge was transmitted and that, in all probability, the builders of the portal were from the same school or workshop, in spite of the fact that Cmurek Castle belonged to the Austrian part of the monarchy and Rakičan Castle to the Hungarian part.

ridor, is not rusticated. Above the outer frame rises a horizontal lintel consisting of several sections, with a thin fluted band below the top of the lintel itself. The axially symmetrical side openings are still in place, suggesting that this was once the site of a lifting door, allowing the raising and lowering of lift gates. This confirms that the gates were located above a defensive moat, which is no longer there.

The stone entrance portal has been significantly affected by usage, time, and climatic conditions. Today, visible cracks mar the stone, and in some areas, the stone has completely disintegrated. The portal has likely been dismantled and reassembled during renovations and reconstructions. Prolonged exposure to weather conditions has rendered the stone brittle and breakable, resulting in fractured decorative relief fields and the stone crumbling when touched. Additionally, the decorative protective paint layer has practically fallen off due to material incompatibility (sandstone and plater and paint). Similar to the burial chapel of the manor, the portal has undergone restoration.

The stone portal of the Rakičan manor can be compared with the portal of the Cmurek castle in Trate (Fig. 7), even though it belonged to a different family (among others to the Counts of Celje and later to the Counts of Stubenberg), this castle was likewise heavily reconstructed in the 16th century. The picture shows that a parallel can be drawn with the stone portal and the way it was constructed.

The eastern wing, now adorned with a new façade, previously revealed the brick structure of the building, a traditional type of construction in Prekmurje (Fig. 8). Today, the entrance through the east part of the building serves as the main entrance for tourists, employees, and other guests visiting the manor.

Fig. 8 Comparative photograph taken before the façade was restored, showing the bare structure of the building - the brick construction of the manor house, and later, when the façade has been completed and protects the construction of the building (photography by Tajda Benko).

The north and south wings, both on the ground floor, enclose the inner courtyard from the sides. These are simple longitudinal wings covered by a gabled roof. The north wing served a utilitarian function, housing the manor gardens, while the south wing, which remains today, accommodates the Equestrian Society.

The western wing is a single-story nobles' residence with an eighteen-axis arcade passage along the entire length of the courtyard on the ground floor. The semi-circular arcades are supported by square brickwork slopes and extend into a groin vault, merging on one side with wall capitals (Fig. 9).

The slopes are decorated at the foot of the semicircular arcade arch. The slopes alternate between two variations of monochrome painted fields with a polygonal or semicircular border. To the left of the main section, a slightly broader arcade gives the impression of a centralised and prominent main part of the wing. The upper portion of the wing now also has an open arcaded corridor, whereas in the past it was enclosed by rectangular windows.

On the ground floor, the central part opens onto the castle park, with an entrance through a wide passage closed by doors on both the inside and the outside. At the very top, it is one storey higher and accentuated by an avant-corps. The avant-corps has a Baroque gabled attic with voluted side ends, originally decorated with a subtly moulded band. At the top of the accented part, are three decorative

Fig. 9 The arcaded covered corridor with cross arches in the Rakičan manor, which provides access to various parts of the manor, including in bad weather (photography by Tajda Benko).

stone vases. The whole forms a simple unadorned monochrome façade which has undergone a recent restoration and is presently in good condition.

The view from the park side offers a somewhat different perspective. The tract has a total of twenty-two window axes on this side, with eighteen located in the central part of the wing. Larger, simple rectangular windows with horizontal lintels adorn the first floor, while the ground-floor windows, originally designed for servants' quarters, feature smaller square frames. In the emphasized section, where the main entrance for the Count's carriages was located, the motif of the volute finish with an attic at the top is echoed from the courtyard side.

The far left and right wings, facing north and south, are flanked by two-axis, two-storey emphasized towers, housing the most prestigious rooms and salons (Fig. 10). These towers were accessed by spiral staircases leading from the side wings.

While there are no surviving detailed records or physical traces of the interior furnishings from that time, historical accounts, including those by the Hungarian writer and historian Matthias Bell, indicate that the bedrooms, salons, and dining rooms were tastefully furnished. The Batthyány family inventory was also partially documented through the research efforts of Hozjan and Proctor-Tiffany.

One of the very few preserved photographs of the Rakičan mansion dates back to the late 19th century when the property was owned by Count Johann Clemens Saint-Julien-Wallsee. The photograph offers a glimpse into the state of the mansion as it appears today (Fig. 11)

DISCUSSION

World War II profoundly affected a vast portion of the human population, but the years that followed were no less challenging. A time of great triumph was also a time of great deprivation. Among the main challenges faced by survivors, beyond the loss of relatives, was the loss of property and the roof over their heads. Many survivors, particularly those in their later years, were compelled to start anew.

After World War II, the manor underwent nationalization. The post-war condition of residential houses, coupled with the negative perception of 'lordship' and their possessions, was strongly felt in Prekmurje. Following nationalization, the estates of former landlords, tended by employees and stewards, gradually fell into disrepair. These properties, often vast, challenging to manage, and economically impractical, were repurposed with minimal investment in upkeep. This was the post-war era, and many properties became temporary solutions. Initially used for military purposes, such as storage, the manor soon became a retirement home for senior citizens. In 1978, when the retirement home moved to a new location, the manor was converted into tenant apartments. While providing a temporary solution to the housing problem in the area, unprofessional interference in the construction caused more harm than good. Nevertheless, the building's utilization was positive, as it remained in service and received ade-

quate maintenance, including ventilation and painting. The absence of heritage protection laws between the two World Wars also contributed to this situation.

The preservation sector had already been advocating for the establishment of a monument protection law in the former Yugoslavia. It wasn't until 1945 that the Yugoslav Federal Law on Monument Protection was declared, forming the basis for the Institute for the Protection and Scientific Study of Cultural Monuments and Natural Sites of the People's Republic of Slovenia. Similar institutes were established for Croatia and Serbia. In comparison, Hungary had established heritage protection committees as early as 1872, as mentioned previously.

Rakičan Manor was registered as a monument of local importance in the Register of Slovenian Cultural Heritage under the serial number 6791 on 23rd of September 1991, the same year as the country became an independent republic of Slovenia. Years of neglect and a negative attitude towards the former “foreign landlords” who managed

Fig. 10 The west, representative side of the Rakičan manor house (the oldest section), where a higher quality, more decorative side of the manor house was built, which connected it to the surrounding garden and park (photography by Tajda Benko).

Fig. 11 This photograph was taken in 1898 at the west side of the manor house, from the adjacent park, showing the more representative entrance with a *avant-corpes*. The ivy covering the lower level of the mansion is also evident. According to the inscription on the photograph, *Saját felvételünk* ('personal photograph'), it was taken by Borovszky Samu (1860-1912), a Hungarian historian who became a member of the governing board of the Historical Society in 1889 and a corresponding member of the Academy since 1899 (source: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/vas-varmegye-1C4AE/vasvarmegye-kozsegei-1C5BD/battyanfalfa-saint-julien-kastely-1C629/> (4. 12. 2023)).

Fig. 12 Photograph of a gilded altar, now part of the Metropolitan Museum of Art, New York - The Cloisters collection 1965, registered under record number 62.96 and traceable to its previous owners (including Countess V. Batthyány and Count Arthur Batthyány) (Source: © <https://collectionapi.metmuseum.org/api/collection/v1/iiif/470310/935817/main-image> (17. 2. 2022)).

and controlled the businesses in the area have had a considerable impact on the manor and the consciousness of the people.

Due to the lack of historical sources and the remote, rural nature of the building, much of Rakičan Manor's history remains unknown. However, a remarkable aspect of the interior decoration can be traced and linked to both Rakičan and Arthur Batthyány. This noteworthy item is a portable altar with a reliquary function, attributed to the little-researched goldsmith Jean de Touyl. Proctor-Tiffany (2015) recognizes him as one of the leading French goldsmiths of the period, alongside Simon de Lille, Jean de Lille, Jean Pascon, Felix d'Auxerre, and Pierre de Besancon. Active in Paris between 1325-1350, de Touyl crafted the altarpiece, measuring 25.4 x 40.6 x 9.2 cm, using gilded silver and translucent enamel. This piece is a fine example of the International Gothic style (Fig. 12).

This remarkable altar stands as the largest of the four surviving architecturally designed enamelled gilded altars from the first half of the 14th century. Allegedly bought or commissioned by Queen Elizabeth of Poland, who later became Queen of Hungary (1305-1380), the altar is said to have been prayed in front of by Queen Elizabeth when she was a Poor Clare of the Order of St. Francis in the later years of her life. According to Proctor-Tiffany, the altar was once owned by Clementine of Hungary (1293-1328), the second wife of King Louis X. An inventory compiled at the time of her death, now housed at the French National Library, indicates that the altar passed on to her sister-in-law in Buda, west of Budapest.

The altarpiece is designed as a polyptych with side wings that close over the central part. In the centre of the vaulted canopy, crowned with pointed arches and finials, sits the Virgin Mary on a throne, holding the infant Jesus. Two angels on either side of her hold a small reliquary. The central part is adorned with depictions of saints in niches. After several trades and a purchase from the Rothschild family, the altar has been owned by the Metropolitan Museum of Art since 1962 and is now on public display at The Cloisters as part of the museum's medieval art collection.

The current appearance of Rakičan Manor reflects an 18th-century architectural form, partially reconstructed and renovated. The original design of the Baroque façade of the Count's living quarters

has been preserved through multiple restorations. The rooms' functions were altered, and the Baroque furnishings were either sold, stolen, or destroyed when the manor became national property. In the 1980s, the south wing was transformed into an equestrian club, including a manege, stables, and a café (Fig. 13). In 1990, the roof was restored, and the arcaded corridor reconstructed, offering new hope for the general revitalization of the monument.

By the turn of the 21st century, the mansion became the headquarters of the Research and Education Centre (RIS), organizing educational workshops, seminars, and international conferences, bringing the building back to life. Today, the mansion houses several classrooms, apartments, a restaurant with a reception hall, the RIS library, and the ateliers of several local artists.

Fig. 13 Present-day view of the southern part of the building, where the stables, manege and café are located (photography by Tajda Benko).

CONCLUSION

Throughout the Middle Ages and into the 20th century, Rakičan Manor stood as a prominent landmark on the Hungarian map, a significance that persisted until 1919 when Prekmurje was also part of Hungary. The fortress played a vital defensive and protective role against continuous Turkish invasions gravitating towards Vienna.

In the 17th century, under the reigns of Counts *Ádám I* and *Ádám II. Batthyány*, the formerly strategic building underwent a significant transformation into a country residence with a touch of Baroque splendor. This change was influenced by the gradual spread of Baroque styles from Vienna and Graz into Hungary and Prekmurje, introduced by the Hungarian Counts. With its new Baroque appearance, the manor house, serving as the seat of the then newly autonomous Rakičan estate, became a grand summer residence comparable to those of more imposing estates in Hungary. Although little information about its furnishings is available today, it was undoubtedly impressive, having housed one of the four rare Gothic reliquaries for a period.

Most of the information about the manor and its history can be traced back to the correspondence between the manor's stewards or clerks and its lord. Notable figures include the aforementioned *Blaž Temlin* and the last castle steward, *Janez Schweinhammer* (1841-1940), who rests in the Rakičan cemetery.

The Manor Park also deserves mention as one of the most important landscape parks in Prekmurje, alongside those in Murska Sobota and Beltinci. The current view of the manor, undergoing steady renovation and partial reconstruction, serves as a reminder of the noble families of Hungary and their role in the cultural history of Prekmurje.

All of this underscores the need to delve into the unique history of Prekmurje, a region insufficiently studied and acknowledged in Slovenia. Due to its strategic location, Prekmurje was divided between different nationalities, and their influence is still evident today. The architectural image of Prekmurje, as unique as its landscape, has survived in sacred, profane, and vernacular architecture, shaping the distinctive character of the region.

SOURCES

1. Tamara ANDREJEK, Veleposestvo Rakičan, Murska Sobota, s. a., (tipkopis, last PMMS)
2. Tamara ANDREJEK, Rakičan, Murska Sobota, s. a., (rokopis, last PMMS).
3. Peter BARNET – Nancy WU, Reliquary Shrine, *The Cloisters. Medieval Art and Architecture* (New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, ed. Dale Tucker), New York 2005.
4. Samu BOROVSZKY, Vas vármegye, *Magyarország Varmegyéi és Városai a teljes "Borovszky"* (edd. János Sziklay, Samu Borovszky), 3, Budimpešta 1898, <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0025/0.html> (12. 4. 2022.).
5. Andrej HOZJAN, *Inventar družinskega in posestnega arhiva grofov Batthyány v Güssingu, Gradiščansko* (Inventories, vol. 8). Provincial Archive Maribor, 2000.
6. Ivanka HUBER, Grad Rakičan, in: Valerija Babij et al., *Prekmurje: za radovedneže in ljubitelje*, Ljubljana 2010.
7. Mária KEPÉNÉ BIHAR – Zoltán LENDVAI KEPE, Regélő Batthyány- kastélyok a Muravidéken, *Kerek Perec, A Népszerűség ünnepi magazinja*, 24. 12. 2020.
8. Darja KEREC, Szechijevi gospodstvi Grad in Sóbota v času turških vpadov in verskih sporov, *Zgodovina za vse*, VIII/1, 2001.
9. Rochus KOHLBACH, *Steirische Baumeister, Tausendundein Werkmann*, Graz 1961.
10. András KOLTAI, *Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Széchenyi 2002.
11. Tibor KOPPÁNY, Batthyány I. Ádám építkezései. 1629-1659, *Történelmi szemle* (ed. György Ránej), 27, Budimpešta 1984, pp. 539–555, https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1984_4/koppany.pdf (6. 11. 2021.).
12. Tibor KOPPÁNY, *Kastélyok a végvárak mögött című*, Budimpešta 2014.
13. Franc KUZMIČ, *Prekmurski protestanti v 18. stoletju in njihova izselitev v artikularne kraje na Madžarskem*, (ed. _____) v: Podravina, Koprivnica 2006, pp. 74-79.
14. Iván NAGY, Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, Pešta 1858, <https://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/> (3. 6. 2022).
15. Elizabeth C. PARKER, *The Cloisters: Studies in Honor of the Fiftieth Anniversary*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1992.
16. Aloys PRIMISSER, *Der silberne Hausaltar der ungarischen Königstochter Margarethe*, Taschenbuch für die Vaterländische Geschichte, 5, 1824.
17. Mariah, PROCTOR-TIFFANY, Transported as a Rare Object of Distinction: Gift Giving in the Inventory and Testament of Clémence of Hungary, *Journal of Medieval History*, Routledge, 2015.
18. Flóris RÓMER, *Der Hausaltar der seligen Margaretha, Tochter Königs bela des IV.*, Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, 12, 1867.
19. Klaus Gerhard SAUR, s. v. Antonio Butz, *Allgemeines Künstler-Lexikon, Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 15, Leipzig 1997, coll. 392.
20. Franz Josef SCHOBER, Batthyány - Gutsbesitzer im Prekmurje: Ein Blick über die einstige steirisch-ungarische Grenze, *Jahresschrift des Pavelhaus – Letni zbornik Pavlove hiše* (ed. Michael Petrowitsch), Gradec 2005.
21. Jože SMEJ, Srednjeveška zgodovina Murske Sobote, predavanje na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti 2. oktobra 1990, *Zgodovinski časopis*, XLIV/4, 1990.
22. Ivan STOPAR, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje. Druga knjiga*, Ljubljana 1991.
23. Alajos TÁRNOK, *Batthyány hercegi s grófi, 972-dik évtől 1874-dik évig*, Velika Kaniža 1895, <http://real-eod.mtak.hu/5117/1/000900851.pdf> (7. 4. 2022.).
24. William D. WIXOM, Medieval Sculpture: At The Cloisters, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, XLVI/3, 1989, p. 62.
25. Ivan ZELKO, *Zgodovina Prekmurja*, Murska Sobota 1996.
26. Vera ZIMÁNY, A herceg Batthyány család levéltára, *Levéltári Ieltárak*, 16, Budimpešta 1962.

ONLINE SOURCES

1. Dvorec Batthyány, <http://www.muemlekem.hu/hatareset/Batthyany-kastely-Battyanfalva-279> (10. 11. 2021.)
2. E - documenta panonica, dvorec Rakičan, <https://www.documenta-panonica.eu/built-cultural-heritage/rakican-castle/> (3. 12. 2021.).

3. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/vas-varmegye-1C4AE/vasvarmegye-kozsegei-1C5BD/battyanfalva-saint-julien-kastely-1C629/> (3. 12. 2021.).
4. <https://maps.arcanum.com/de/map/cadastral/?bbox=1802257.781527498%2C5884038.312027127%2C1803189.3578097236%2C5885373.571364984&map-list=1&layers=3%2C4> (20.11.2023).
5. <https://www.seviqc-brezice.si/trate-grad-cmurek.html> (5. 7. 2023.).

SAŽETAK

U članku se obrađuje dvorac Rakičan u prostoru i vremenu. Rakičan se nalazi 1 km istočno od grada i istoimene općine Murska Sobota, glavnoga grada Prekmurja, regije koja se još povezuje s poljoprivredom i plodnim tlom. Prekmurje je bilo pod vlašću Mađara više od 800 godina. Osvojeno područje Prekmurja uključeno je u Mađarsko kraljevstvo oko 1100. godine i službeno je ostalo u sastavu države do 1919. godine, kada je potpisan Trianonski mir. Dvorac Rakičan nalazi se na rubu engleskog parka površine 11 hektara. Park je prvotno oblikovan u 17. stoljeću, a već u 18. stoljeću uređenje je pratilo trendove mađarskih feudalnih gospodara toga doba. U parku su se uzgajale tisuće autohtonih voćaka iz Mađarske te neautohtone voćne i ukrasne vrste drveća, uglavnom iz Italije. Današnji izgled okoliša dvorca očuvan je najranije od 1880-ih. Zbog nedostatka povijesnih izvora, udaljenosti i ruralnog karaktera zgrade mnogo toga iz povijesti Rakičana je nepoznato. Međutim, prisutni su određeni barokni elementi, posebice na fasadi, koji su karakteristični za ruralne plemićke zgrade i mogu se uspoređivati sa sličnim plemićkim zgradama u susjednim zemljama. Nekada strateška utvrda obrane od turskih najezdi, Rakičan je dobio priliku u 17. stoljeću pod grofovima Ádámom I. i Ádámom II. Batthyány postati ladanjska rezidencija s daškom baroka. Na ovu promjenu uglavnom su utjecali mađarski grofovi progresivno šireći barokni stil iz Beča i Graza na područje Mađarske i Prekmurja. S novim baroknim izgledom dvorac, kao sjedište tada nedavno autonomnog imanja Rakičan, postao je prostrana ladanjska rezidencija usporediva s impozantnijim imanjima u Mađarskoj. Predmetu se pristupa i analizira s povišeno kritičkog stajališta, stoga se u pristupu koriste različite metode.

EKONOMSKA STABILIZACIJA KAO ZAKLJUČAK JUGOSLAVENSKOG SOCIJALISTIČKOG PROJEKTA U STUDIJAMA SLUČAJA: INDUSTROGRADNJA I GK MEĐIMURJE 1980. – 1985.¹

ECONOMIC STABILIZATION AS THE CONCLUSION OF THE YUGOSLAV SOCIALIST PROJECT IN THE CASE STUDIES OF INDUSTROGRADNJA AND GK MEĐIMURJE 1980-1985

Saša VEJZAGIĆ

sasa.vejzagic@gmail.com

Received / Primljeno: 12. 5. 2023.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Original scientific paper / Izvorni znanstveni rad

UDK / UDC: 330.342.15(497.1)“198”

316.343.7:94(497.1)“198”

SAŽETAK

Početak osamdesetih godina dvadesetog stoljeća Partija je pokrenula široku kampanju stabilizacije kako bi pokušala spasiti jugoslavenski socijalistički projekt pred golemim izazovima ekonomske, političke i općenito društvene krize. Kako je ukupna kriza dobrim dijelom bila rezultat strukturalnih problema, proizašlih iz dugog kontinuiteta antagonističkog odnosa dvaju vrijednosnih sustava, tržišnog i socijalističkog, tako su i odgovori na nju imali razmjerno ograničen utjecaj. Ovaj članak zato promatra izvore i utjecaje fenomena krize i stabilizacije u Jugoslaviji iz perspektive realizacije socijalističkog projekta te diskurs koji su političke i poslovne elite zauzimale u odnosu naspram službene ideologije i nastalih okolnosti. Pritom, članak pridaje posebni značaj velikim poslovnim sustavima, poput građevinskih giganta Industrogradnje iz Zagreba i GK Međimurja iz Čakovca, odnosno njihovom poslovnim odlukama u izrazito neizvjesnim ekonomskim uvjetima. U tom kontekstu, ovaj rad predstavlja doprinos mladoj znanstvenoj raspravi iz polja poslovne historiografije i povijesti posljednjeg desetljeća jugoslavenskog socijalističkog projekta.

Ključne riječi: Industrogradnja, GK Međimurje, Jugoslavija, poslovna povijest, samoupravljanje, ekonomska stabilizacija, kriza, politički diskurs

Keywords: Industrogradnja, GK Međimurje, Jugoslavija, business history, self-management, economic stabilization, crisis, political discours

»Ova godina će za nas biti teška. Da bismo savladali teškoće s kojima se suočavamo, moramo angažovati sve fizičke i umne snage naših ljudi. Mi smo mala zemlja, ali bogata, potencijalno vrlo bogata. Samo, potrebno je više rada, više discipline, više štednje. Jer, kod nas ima rasipanja. Uvjeren sam da ste sa mnom saglasni kad kažem da u 1980. godinu ulazimo jedinstveni, kao što smo to bili u ratu i u svim poslijeratnim periodima. Zahvaljujući tom jedinstvu, mi se ničega ne bojimo.«²

Kad se Titova posljednja novogodišnja zdravica pretvorila u upozorenje na nadolazeću krizu i poziv na borbenu spremnost, bilo je jasno da Jugoslavija u novo desetljeće ulazi s anticipacijom neizvjesnosti.

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom HRZZIP-01-2018-5394.

² »Tito: Jugoslavija je bogata, ali treba više rada, discipline i štednje«, *Vjesnik*, 3. 1. 1980., 1.

Naime, cijeli svijet je već tada osjećao valove naknadnih potresa nakon što je odjeknuo novi poremećaj cijena nafte, uzrokovan revolucijom u Iranu 1979. godine. Pritom, Titove riječi ohrabrenja kroz pozivanje na jedinstvo krajem sedamdesetih više nisu ni približno nailazile na isti entuzijizam i odricanje s kojim su komunisti mogli računati u vrijeme Narodnooslobodilačke borbe ili prilikom obnove i izgradnje zemlje u poraću. Od tada je proteklo više od tri desetljeća u kojima su se narodi Jugoslavije pod vodstvom i vizijom komunista upuštali u barem jednu avanturu po desetljeću, a svaka je uključivala set složenih preinaka društvene arhitekture. Dio tih programa i reformi, poput razvoja samoupravne demokracije, nastajali su pod utjecajem internih težnji za razvojem socijalističkog društva, a dio, poput implementacije tržišnih mehanizama, došli su uglavnom vanjskim utjecajima i pritiscima na adaptaciju širem globalnom kontekstu i njegovim dominantnim sustavima vrijednosti. Također, iako su dva programska smjera dolazila uglavnom u odvojenim valovima, poput tržišne reforme od 1961. do 1969. godine i udruženog rada od 1971. do 1979. godine, njihovi kontinuiteti i preklapanja proizvodili su širok raspon zajedničkih utjecaja na jugoslavenski okvir, čije pozitivne i negativne kvalifikacije svakako ovise o rakursu iz kojeg se promatra subjekt ili fenomen.

U dijelu historiografije, ali i drugim disciplinama, već je nekoliko desetljeća prihvaćeno tumačenje kako je Jugoslavija u odnosu prema drugim zemljama s projektima razvoja socijalističkih društava imala drugačiju putanju. Ti povjesničari i povjesničarke afirmirali su posebnosti jugoslavenskog puta, što je uključivalo tranziciju s državnog na društveno vlasništvo pod ingerencijom samoupravljanja, širu društvenu liberalizaciju te veću razinu otvorenosti prema logici i zakonitostima tržišne ekonomije.³ S druge strane rasprave našli su se uglavnom povjesničari koji u jugoslavenskom iskustvu društveno-ekonomskih odnosa nisu vidjeli »izuzetnost« ili odmak od staljinističkog režima i njegovih naknadnih inačica u Moskvi te su često cijelu tu epohu nastojali predstaviti iz totalitarne perspektive.⁴ Ovaj članak gradi se na temeljima prvog dijela navedene znanstvene zajednice. Također, za razliku od dominantnog pogleda koji proces liberalizacije jugoslavenskog socijalističkog projekta iskazuje kao isključivo pozitivan korak odmaka od Sovjetskog iskustva i otvaranja vlastitog društveno-ekonomskog okvira prema ostatku svijeta, ovaj članak ukazuje i na drugu stranu tog složenog fenomena. On stavlja naglasak na korozivni potencijal tržišnih mehanizama koji su Jugoslaviju destabilizirali i postupno preusmjerili od programa izgradnje socijalističkih odnosa.

U retrospektivi, čini se da je pitanje konačnosti socijalističkih projekata bilo pitanje vremena s obzirom na to da komunisti kao njihovi inicijatori i predvodnici ni u jednom trenutku nisu uspjeli razriješiti ključan problem pronalaska alternative robno-novčanih, odnosno kapital, odnosno rentijerskih odnosa u društvu, već su razne kompromise uglavnom nastojali uklopiti u svoje ideološke i političke jednadžbe. Međutim, takav uopćeni zaključak nimalo ne umanjuje potrebu da se povijest pokušaja razvoja socijalističkih društava ne nastavi razvijati i nadograđivati, kako na epistemološkoj i drugim makro razinama, tako i na razini manjih mikro povijesnih struktura i dinamika, kao što su bile one u samoupravnim poduzećima. Stoga, što kroz analizu diskursa u tvorničkim novinama dva velika poslovna sustava, *Industrogradnje iz Zagreba* i *GK Međimurja iz Čakovca*, što uvidom u pojedine poslovne odluke njihovih menadžmenata, ovaj članak promatra kontinuitet strukturalnih problema jugoslavenskog poslovnog svijeta u procesu dekompozicije socijalističkog projekta.

No, prije toga, korisno je osvrnuti se na kontekst krize iz osamdesetih godina koja je znatno ubrzala taj proces. Za početak, dvojbena je kada je zapravo kriza počela, a zatim s njom i stabilizacija kao odgovor na tu krizu jer, kao i u slučaju povijesti manje-više svih društvenih procesa, i ovaj fenomen podliježe složenim kauzalnim vezama. Tako je jugoslavensku krizu iz osamdesetih moguće, naravno,

³ Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, (London: C. Hurst & Company, 1977); Vladimir Unkovski-Korica, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*, (London: I.B. Tauris, 2016); Susan Lampland Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945 - 1990* (Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1995); Johanna Bockman, *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism* (Stanford: Stanford University Press, 2011).

⁴ John R. Lampe, *Yugoslavia as History – Twice there was a country*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Dušan Bilančić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing 1999); Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2008).

promatrati isključivo u granicama tog desetljeća s obzirom na to da se ta epizoda smjestila između dva znakovita povijesna bedema, velikog poremećaja cijena nafte iz 1979. i disolucije države 1991. godine. Međutim, već prva i najpovršnija analiza geneze krize odvodi promatrača dublje od tog vremenskog okvira. Primjerice, u slučaju Jugoslavije i velikih poslovnih sustava koji su predmet ovoga članka, može se lako »spustiti« s 1979. do primjerice 1975. godine kada je bankama (1977. i poduzećima) dozvoljeno proširiti autonomnu masu zaduživanja preko inozemnih kredita, a koji su onda kasnije zbog svojih nepovoljnih uvjeta i visokih kamata nagomilali vanjski dug države i u vrijeme visoke inflacije gurnuli ekonomiju u nepriznati bankrot.⁵ Iste je godine Zapadna Njemačka ušla u dublju recesiju i svojim mjerama za spašavanje ekonomije otpustila i u Jugoslaviju vratila dotad najveći broj gostujućih radnika (*gastarbajtera*), od kojih je država dotad punila devizne rezerve i koje je tada morala pridodati već od ranije rastućem korpusu nezaposlenih.⁶ Može se vratiti i do prijelaza iz šezdesetih u sedamdesete kada se raspada svjetski poredak zasnovan na dogovoru iz Breton Woodsa, a u Jugoslaviji se zaoštava politička decentralizacija koja pak podilazi ekonomskom partikularizmu i ubrzano produbljuje razlike u razvoju republika, što u konačnici određuje nepovoljnu sudbinu paradigme »jedinistvenog jugoslaven-skog tržišta«.

Ranije u šezdesetima, jugoslavenski poslovni svijet prvi put se suočava s kroničnom nelikvidnosti, strukturalnim problemom kojeg se nikada neće riješiti. Izvor ovog poremećaja usko je povezan s odlukom Saveznog izvršnog vijeća i Partije da na recesiju s početka tog desetljeća odgovori širokopojasnim modernizacijskim eksperimentom otvorenije integracije tržišnih vrijednosti u postojeći društveni okvir (onaj isti koji je Jugoslaviju navodno trebao odvesti u komunizam). Može se tako vratiti i do razlaza Tita sa Staljinom i ekonomskom blokadom iz 1948. godine koja je Jugoslaviju prisilila da svoj samostalni razvojni put prolazi u prisnijoj interakciji sa Zapadom, što je neminovno dovelo do zbližavanja dvije društveno-ekonomske logike, a koje će u svojoj kohabitaciji proizvesti dovoljno proturječnosti za cijelu epohu krize. Zasigurno bi se moglo nastaviti tragati za početkom i objašnjenjima krize, no ovaj nesistematični presjek služi tek kako bi ilustrirao kontinuitet jugoslavenske krize i podcrtao neke od njezinih glavnih čimbenika. Jer ti faktori izravno su utjecali kako na formiranje politika Partije u borbi protiv neizvjesnosti u posljednjem desetljeću života federacije, tako i na cjelokupne odnose u jugoslavenskom poslovnom svijetu.

STABILIZACIJA ILI RESTAURACIJA

Šest dana nakon što mu je završio mandat predsjednika Predsjedništva SFRJ, 21. svibnja 1982. na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, Sergej Kraigher je pred okupljenim komunistkinjama i komunistima održao izlaganje.⁷ Za tu priliku u ulozi inicijatora Komisije za ekonomsku stabilizaciju, kasnije po njemu nazvane Kraigherove komisije, referatom je uveo svoje drugove i drugarice u Polazišne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Bio je to iščekivani dokument, na kojem je od 1981. radilo tristotinjak ekonomista, političara i drugih savjetnika, a koji je trebao poslužiti kao osnova za stvaranje puta izlaska iz galopirajuće krize.⁸ Cijela kampanja oko izrade i implementacije programa je pak predstavljala još jedan primjer partijskog napora u suočavanju s egzistencijalnom prijetnjom u duhu kolektivne uprave države, kakvu je SKJ naslijedila nakon nedavne smrti Tita. Također, prema receptu za provedbu socijalističke revolucije iz vremena AVNOJ-a,⁹ a koja se od sedamdesetih uglavnom poistovjećivala s fenomenom razvoja samoupravljanja, Kraigher je program stabilizacije pozicionirao oko iste platforme, odnosno njenog najvažnijeg subjekta, radništva:

⁵ Woodward, 253.

⁶ Isto, 199.

⁷ Miroslav Prstojević, *Polazne osnove Dugoročnog plana ekonomske stabilizacije, dokumenti I-VIII*, (Sarajevo: Oslobođenje, 1983.), 5-18.

⁸ Isto, 13.

⁹ Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije – nadnacionalno političko tijelo s kojim je započeo politički projekt izgradnje Jugoslavije kao socijalističke tvorevine.

[T]rajno rješenje i garant stabilnog, a istovremeno i nesmetanog dinamičnog razvoja može biti jedino ostvarivanje i neprestano jačanje u našoj društvenoj praksi osnovnog proizvodnog odnosa u kojem radnik vlada društvenim kapitalom i dohotkom i o njemu odlučuje, u svim fazama i elementima društvene reprodukcije i u društvu kao cjelini.¹⁰

Međutim, sudeći po ostatku njegovog referata, iskazivanje važnosti uloge radničke klase u toj rečenici imalo je više kozmetičku ulogu isticanja boja revolucije, kojoj su dugovali samu činjenicu što su prisutni delegati/kinje sada u poziciji da zajedno odlučuju o sudbini zemlje. Puno važniju i aktivniju ulogu prema Kraigherovom kolektivnom *think-tanku* imalo je tržište koje je trebalo izvući jugoslavensku ekonomiju i društvo iz krize, ali koje je, prema njemu, prije svega iziskivalo da ga jugoslavensko društvo poštuje:

[U]pravo dugoročnost ostvarivanja programa ekonomske stabilizacije traži stalno i trajno od svih i svakoga puno poštovanje nespornih ekonomskih zakonitosti koje deluju u razvoju našeg društva i na koje ukazuju Polazne osnove – na zakonitosti robne proizvodnje i razrešavanje protivrečnosti u materijalnoj proizvodnji uopšte, a posebno još u ekonomskim odnosima sa inostranstvom.¹¹

Iako su Kraigher i njegova komisija, kao i mnogi njihovi tzv. progresivni prethodnici u Partiji, vjerovali da su vladali ili znali ukrotiti prirodu ekonomskih zakonitosti tržišta, ipak, čini se, da im je barem u službenom diskursu promicala stvarna narav tih odnosa. Najbolji primjer toga je činjenica da su na toj sjednici, kao i prilikom samih početaka liberalnih reformi sredinom pedesetih, barem službeno računali na odnose temeljene na »developmentalističkoj« paradigmi »jedinственog jugoslavenskog tržišta« (dalje: JJT), koja je u teoriji predstavljala oblik samo-podrazumijevajuće obaveze za sve političke i poslovne subjekte u federaciji. Ta obaveza trebala ih je usmjeravati prema međusobnoj pravednoj razmjeni i suradnji, solidarnosti i udruživanju unutar granica Jugoslavije, a s ciljem zaštite cjelokupnog društva od negativnih pojava tržišta, odnosno njegovih proturječnosti s jedne strane. Dok s druge, tim samopodrazumijevajuće, koordiniranim protokom kapitala, ideja, usluga i drugih resursa JJT-a trebalo je intenzivno osnaživati ekonomske potencijale društva i poticati proširenje društvene reprodukcije. Drugim riječima, idejni začetnici tzv. tržišnog socijalizma računali su na ostvarivanje uvjeta tržišne utakmice u kojoj svi sudionici uvijek pobjeđuju.

Vrijedi ovdje napraviti kratku digresiju i vratiti se na početak nastanka te paradigme. Naime, kao pravi marksisti, jugoslavenski komunisti su još krajem pedesetih započeli, a onda tijekom sljedećeg desetljeća u cijelosti i proveli tranziciju jugoslavenske revolucionarne prakse u ono što je Dennison Rusinow nazvao »jugoslavenskim eksperimentom«, a Susan Woodward »Faustian bargain«, odnosno ugovor s vragom.¹² On je podrazumijevao dijalektički odnos u kojem je dominantnoj tezi samoupravljanja (ili socijalističkog programa) suprotstavljena antiteza u formi tržišta, čime je sudar dva oprečna vrijednosna sustava stvorio sintezu dinamične reprodukcije proturječnosti. Eksperiment u praksi nije promijenio temelje funkcioniranja sustava, jer su, kao što je rečeno u uvodu, robno-novčani i kapital odnosi već postojali. No taj događaj zasigurno je odredio smjer u kojem je socijalistički projekt nastavio ići. Drugim riječima, od tog trenutka, jugoslavenski socijalistički projekt ubrzao je proces modernizacije u uvjetima globalne distribucije ekonomske moći, ali pod cijenu prestanka asertivnog nastojanja »razrješavanja fundamentalnih proturječnosti kapitalizma.« Umjesto toga, reaktivno se prilagođavao datim globalnim geopolitičkim, ekonomskim i drugim okolnostima, što ga je svrstalo u red tzv. realsocijalizama.

No brak nedovršenog društvenog i poluprovedenog tržišnog sustava izveo je na površinu višestruke simptome političkih i ekonomskih problema, o kojima je često progovarala i jedna od glavnih komentatorica *Industrogradnjinih* tvorničkih novina D. Herceg:¹³

¹⁰ *Polazne osnove*, 8.

¹¹ *Polazne osnove*, 15.

¹² Rusinow (1977); Woodward (1995), vidi poglavlje 7.

¹³ D. Herceg bio je potpis pod komentarom koji je bio sastavni dio skoro svakog broja *Industrogradnjinih* novina u osamdesetima i nije se navodio pod punim imenom u impressumu, vjerojatno zbog često kritičkog tona kojim se otvoreno prozivalo Partiju, a ponekad i rukovodstvo poduzeća.

Lokalizmi i regionalizmi (čak i nacionalizmi kao najopasniji oblik kontrarevolucionarnog u biti ponašanja i djelovanja), zatvorenost tržišta, neracionalno investiranje i uopće prekomjerna opća potrošnja, uopće nerealno planiranje (što je često čak i skuplje od nepostojanja planova) – sve je to uz već spomenute vanjske činioce i »dugove« iz prošlosti dovelo do teške unutarnje društveno-ekonomske situacije, rekordnog rasta cijena i inflacije, a time dakako i do slabljenja našeg položaja u međunarodnoj trgovini.¹⁴

Svi navedeni čimbenici krize bili su znak postupnog hlapljenja društveno-političke homogenosti u Jugoslaviji, koja je trebala biti primarna pretpostavka modela kontrole, kako je to Edvard Kardelj često nazivao, »stihije tržišta«.¹⁵ Međutim, pored, uvjetno rečeno, političke volje, bila su zamišljena barem još dva »sigurnosna ventila« koja su trebali štititi socijalističku arhitekturu na mikro i makro razini. Dok je za ovu prvu instancu bila zadužena radnička kontrola, odnosno samoupravljanje, o čijoj nekonzistenciji će više riječi biti nešto kasnije, garancija opstojnosti JYT-a, kako i sam Kraigher navodi u referatu, trebalo je biti društveno planiranje i društveni plan. U teoriji, taj mehanizam je »zajedničkim utvrđivanjem razvojnih prioriteta, u skladu sa zajedničkom ekonomskom politikom, postavljao njihovo ostvarivanje kao zajednički zadatak društvenih planova svih republika i pokrajina.«¹⁶ Iako se poluga planiranja u Jugoslaviji svake godine sve do njenog kraja isticala kao relevantan faktor poslovnih politika u poduzećima i federalne ili republičke strategije, ona je prvi puta napuštena još početkom pedesetih.¹⁷ Iako se nekoliko godina kasnije planiranje vratilo u nešto blažem obliku, već u sljedećem desetljeću bilo je definitivno pretvoreno u sustav smjernica i želja za ekonomski i poslovni razvoj.¹⁸ Drugim riječima, temelji za željeni rad jedinstvenog jugoslavenskog tržišta bili su klimavi i prije nego što je ono počelo s radom.

Tako je kulminiralo i na, za ovu temu relevantnom, građevinskom tržištu u Jugoslaviji koje je u sedamdesetima proživljavalo »zlatno doba« razvoja. Razmjere njegove ekspanzije najbolje ilustrira i činjenica da je do 1980. čak oko 16% radno aktivnog stanovništva u Jugoslaviji i 20% u Hrvatskoj bilo zaposleno u tom sektoru.¹⁹ Međutim, ubrzani rast građevinskih giganata bio je rezultat bujanja tržišta investicija, a koje je izmaklo kontroli nakon spomenutog otvaranja izvorima financijskog kapitala sredinom sedamdesetih, što su kasnije priznali i sami građevinari:

»Dosadašnji razvoj građevinarstva pa tako i Industrogradnje pratio je društveno ekonomski razvoj i bio je uvjetovan obujmom, strukturom i dinamikom investicija koje su se do 1980. godine kretale iznad realnih mogućnosti društva.«²⁰

Povećano korištenje stranog kapitala došlo je s disperzijom odgovornosti uglavnom svih administrativnih, poslovnih i partijskih instanci uslijed političke i ekonomske decentralizacije koja je »ruku pod ruku« bila proširivana uvođenjem tržišnih mehanizama. Pritom, širenje autonomije manjih struktura (pogotovo u slučaju poduzeća) u javnom se i znanstvenom diskursu često prikazivalo kao obrana ideje samoupravljanja i smjer odmaka od etatizacije, kao nužno loše društveno-ekonomske karakteristike. Poluge administrativne kontrole u Jugoslaviji još od Drugoga svjetskog rata bile su predodređene za popuštanje jer se već tada partijska elita odlučila za, kako ga zove Woodward, »slovenski« model razvoja, a koji se između ostalog temeljio na poticanju autonomije razvoja nižih političkih i administrativnih instanci.²¹ Taj proces kasnije se ideološki uokvirilo marksističkom idejom »odumiranja države«, a u praksi udruženim radom na platformi tržišta, u čijim utjecajima Dean Jović pronalazi jedan od temeljnih razloga cijelog procesa dekompozicije Jugoslavije.²² U tom kontekstu, ako je i postojala strategija

¹⁴ »Kako povećati izvoz«, *Industrogradnja*, 25. 9. 1981., 2.

¹⁵ *Osmi Kongres Saveza Komunisti Jugoslavije*, (Belgrade: Komunist, 1964.) 78.

¹⁶ *Polazne osnove*, 10.

¹⁷ Unkovski korica, 98-99.

¹⁸ Isto, 188-189.

¹⁹ »D. Režek u Kombinat«, *Međimurje*, 24. 11. 1982., 1.

²⁰ »Analiza uvjeta privređivanja u grupaciji građevinarstva s primjenom na RO Industrogradnja«, *Industrogradnja*, 24. 4. 1985., 4.

²¹ Woodward, 63.

²² Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla* (Zagreb: Prometej, 2003.).

razvoja formulirana u društvenom planu, ona je bila potpuno nadvladana partikularnim interesima općina i poduzeća, što trošenjem javnog novca, što ulaganjima u kapitalnu izgradnju koju često nije pratila ni lokalna, a kamoli šira ekonomska racionalnost.

Toliki angažman, dok je s jedne strane imao razmjerno visoke stope izgradnje novih društvenih i ekonomskih kapaciteta, uglavnom je imao nisku stopu produktivnosti, a ta diskrepancija dobrim dijelom servisirala se dodatnim posuđivanjem sredstava na stranom tržištu kapitala, što je imalo različite posljedice, a na neke od njih osvrnuo se i Kraigher:

»Zaboravlja se, također, da objektivne ekonomske zakonitosti u našem društvu, kao i u svakom drugom deluju svojom logikom i na svoj način, bez obzira koliko smo toga svesni. Dok smo negativne posljedice njihovog delovanja i mogli rešavati sa emisijom i zaduživanjem u inostranstvu, nismo ih osećali neposredno u svoj njihovoj neminovnosti, a one su se svetile između ostalog i sve nižom produktivnošću i sve slabijom konkurentnom sposobnošću naše privrede. Sada, kad to više ne ide, svete se direktno i grubo u problemima nelikvidnosti – internoj i eksternoj, zahtevima za sanacijom ili likvidacijom pojedinih OOUR-a, odnosno obustavljanjem pojedinih vrsta proizvodnje, koje mogu da prate ekonomski socijalni potresi kao i u tom ili drugom obliku razni direktni ili indirektni politički pritisci.«²³

Financijska kriza u Jugoslaviji ubrzala se nakon što se vlada SAD-a u drugoj polovici sedamdesetih okrenula ortodoksnim mjerama u monetarnoj politici te kroz paralelnu liberalizaciju tržišta kapitala i stimuliranja podizanja kamatnih stopa nastojala zaustaviti trendove zaduživanja i tako suzbiti inflaciju. Zato, prema Davidu Dykeru, najveći problem činio je jednosmjerni trend tranzicije zaduživanja jugoslavenskih političkih i poslovnih aktera s javnih kreditora na privatne, pri čemu je taj omjer postupno prešao sa 73:27 u korist javnih u 1968. godini na 20:80 u 1982. u korist privatnih.²⁴ Kod privatnih dobavljača deviznog novca, poduzeća, banke i republike najviše su uzimali kratkoročne kredite s nepovoljnom i, još važnije, fleksibilnom kamatom pa su se zbog toga ukupne kamate u državi popele sa 7,3 u 1972. godini na 15,1% u 1980. godini, a godinu kasnije one privatnih dobavljača iznosile su čak 18,7%.²⁵ Potpuno suprotno logici sprječavanja inflacijskih tokova, poduzeća i republike nastavile su se zaduživati po izrazito nepovoljnim uvjetima te su u istom razdoblju povećavali zajednički vanjski dug države s 3,4 milijarde dolara u 1972. na 11,5 milijardi dolara u 1978., da bi se prekasno zaustavili na 20,6 milijardi u 1981. godini.²⁶

Bio je to kontekst u kojem su Partija i federalna vlada pokušavali započeti stabilizaciju, dok su uz pomoć supranacionalnih financijskih organizacija pokušavali izbjeći potpunu financijsku kalvariju.²⁷ Međutim, uspostaviti suradnju s, primjerice, Međunarodnim monetarnim fondom (MMF) je gotovo u pravilu značilo pristajanje na aktivnu provedbu »restrukturiranja« vlastitog ekonomskog okvira prema principima vrijednosnog sustava te organizacije. Tako je zapravo MMF-ov *standby* kredit od 2,2 milijarde dolara iz 1981. za spašavanje jugoslavenske ekonomije vjerojatno bio i najvažnija motivacija za pisanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.²⁸ Ne čudi zato činjenica da je dokument pisan u tonovima ortodoksne ekonomske misli, odnosno neoliberalizma, koji je nakon krize profitabilnosti u sedamdesetima postupno preuzeo ulogu dominantne ideologije u razvijenim ekonomijama. Drugim riječima, Jugoslavija je pristala provesti restriktivnu monetarnu i konzervativnu fiskalnu politiku i štednjom zauzdati inflaciju, ograničiti javnu potrošnju, smanjiti uvoz, ali vjerojatno prvi puta vrlo otvoreno zagovarajući prenošenje tereta na subjekte revolucije, radničke klase. Bio je to, kako diskurzivni, tako i političko-ideološki odmak od smjera izgradnje socijalističkog društva.

²³ Polazne osnove, 23.

²⁴ David Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, (London: Routledge, 1990.), 226.

²⁵ Isto, 227.

²⁶ Dyker, 225.

²⁷ Unkovski-Korica, 215.

²⁸ Woodward, 254.

DIGRESIJA O DVA SMJERA STABILIZACIJE

Već od prvih dana, na uglavnom svim javnim, političkim i drugim društvenim forumima zainteresiranima za stabilizaciju, kristalizirala su se dva smjera rješavanja nastale situacije. Prvi je svoje nade polagao na samoupravnu hemisferu jugoslavenskog ideo-programskog univerzuma, dok se drugi zalagao za tržišnu stranu tog istog okvira. Samoupravni je smatrao da su radnici još bili daleko od uspostave potpune kontrole nad sredstvima proizvodnje i vjerovali su da, dok se to ne dogodi, ne može se ni očekivati da će kriza prestati. Primjerice, u sličnom tonu osvrnula se i Herceg početkom 1981. godine u kontekstu veze stabilizacije i udruženog rada:

»Stoga je napokon jasno da se stvarna stabilizacija ne može i neće provesti drugim, već jedino samoupravnim putem: udruživanjem rada i sredstava, kao i slobodnom razmjenom rada, između svih za određeno pitanje zainteresiranih činilaca privrednog i društvenog života. Zabrinjavajuće je pritom što se u ovom trenutku počinju javljati glasovi da Zakon o udruženom radu više koči nego što unapređuje ostvarivanje samoupravljanja u praksi! Opasna je to tvrdnja – zato što mi u praksi zapravo još ni nismo cjelovitog ponašanja u skladu sa ZUR-om, već naprotiv stari, ZUR-u pa čak i Ustavu suprotan način rješavanja radnih i životnih odnosa! Osim za stvarno proizvodne zadatke (radna mjesta po starom) za gotovo sve druge poslove ni u privredi, a pogotovo ne u društveno-političkim zajednicama i organizacijama nisu utvrđena mjerila rada; o uvjetima stjecanja i raspoređivanja dohotka, investicijama i razvojnim planovima, odlučuje se formalno na zborovima radnika, a u stvari u uskim rukovodno-poslovnim grupama; o slobodnoj razmjeni rada i sredstava između korisnika i davalaca raznovrsnih usluga (gdje se usput budi rečeno akumulira tri puta više sredstava nego u takozvanim čistim budžetima) nema ni riječi sve dok stope izdvajanja za te zajedničke društvene potrebe određuju izvršna tijela općinskih skupština.«²⁹

Pored isticanja samoupravnog okvira kao jedinog validnog rješenja, iz ovog komentara mogu se iscrpiti još dvije značajke tog vremena. Prva, da je samoupravljanje na samom početku osamdesetih još uvijek, barem službeno, držalo status neupitnog i nedodirljivog smjera razvoja, budući da je njegovo dovođenje u pitanje značilo zadiranje u samu srž jugoslavenske revolucionarne ideje. One iste ideje razvoja na kojima je Partija tijekom prethodna tri desetljeća naporno radila ne bi li ga svojim narodima i ostatku svijeta predstavila kao autentičan jugoslavenski političko-ideološki proizvod koji će dovršiti započetu socijalističku revoluciju. Zbog toga su se, osim autentičnosti, u javnom i političkom diskursu samoupravljanju uporno pripisivale zasluge za manje-više svaki ostvareni napredak, svaki ostvareni milimetar industrijalizacije i općenito modernizacije kroz koju je Jugoslavija prolazila u tom razdoblju. U kontekstu preživljavanja u vrlo tijesnom ideološko-političkom prostoru na razmeđu dva antagonizirana bloka razumljivo je zašto je politička elita odlučila graditi teleološki narativ oko ideje samoupravljanja. S jedne strane, kako bi održala koheziju u federaciji republika i pokrajina, s druge, da legitimira avangardnu ulogu partije u društvu. Također, ne može se odbaciti i pretpostavka da je među ideolozima kao što je Edvard Kardelj te drugim sljedbenicima samoupravljanja postojalo iskreno vjerovanje u mogućnost postizanja idejnih ciljeva kroz razvoja radničke kontrole što se vidi kroz njihov doprinos legislativi, osobito u sedamdesetima.

Druga važna značajka jasno ide u prilog tome da je bilo široko prihvaćeno shvaćanje kako samoupravljanje u svojoj osnovi zapravo u tom trenutku u praksi još ne obavlja svoju osnovnu funkciju. Drugim riječima, njegov najvažniji subjekt, odnosno radnička klasa, još uvijek ima tek nominalnu vlast nad društvenim vlasništvom, ali zapravo nema kontrolu nad odlučivanjem o sudbini sredstava proizvodnje. O strukturalnim problemima samoupravljanja i njegove nedovršene realizacije u praksi raspisali su se još šezdesetih sociolozi kao što su Rudi Supek i Josip Županov,³⁰ a njihovi najvažniji nalazi vodili su u smjeru propitkivanja odnosa moći u poduzećima i društvu općenito. Taj put u konačnici vodio je samo na jednu moguću adresu, a to je uloga Partije u kontekstu društvenih sloboda, u perspektivi odumiranja države i poluga vlasti, te preuzimanja kontrole nad sredstvima proizvodnje. Iako se tamo

²⁹ »ZUR – osnovica da radnici ovladaju cjelinom ostvarenog dohotka«, *Industrogradnja*, 16. 1. 1981., 2.

³⁰ Rudi Supek, *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje : prilog povijesnom kontinuitetu jedne ideje*, (Zagreb: Naprijed, 1974.); Josip Županov, *Samoupravljanje i Društvena moć*, (Zagreb: Globus, 1985.).

nalazio odgovor na ključno pitanje zašto je revolucija »zapela«, to je ujedno bila javna tajna o kojoj se nije moglo previše otvoreno istraživati ili govoriti, jer bi značilo da je jedina šansa za socijalistički projekt da mu se njegovi inicijatori maknu s puta. Takav zaključak i ideja imala bi s jedne strane previše destabilizirajući, da se ne kaže anulirajući, utjecaj, kako na partiju, tako i na Jugoslaviju kao političku tvorevinu. No, kao i u slučaju zakona vrijednosti, s obzirom na to da se nije objasnilo kako bi u uvjetima dinamične i često agresivne kohabitacije civilizacija 20. stoljeća mogla egzistirati jedna slobodarska zajednica bez konvencionalnih administrativno-političkih formi upravljanja i represivnog aparata, rasprava o ulozi političke avangarde odgođena je na neodređeno vrijeme.

S druge strane rasprave nalazio se dio intelektualne, političke i poslovne zajednice koji se zalagao za velik korak naprijed u smjeru daljnje liberalizacije cijelog društveno-ekonomskog života u Jugoslaviji. Što je više imalo veze s ekonomskim nego društvenim, odnosno, prioritet je bio, svjesno ili nesvjesno, odvesti sustav bliže restauraciji kapitalističkih odnosa, što se vidi iz zahtjeva komentatora prakse:

Štednja kao način života, a ne nekakva osobina ili nastranost pojedinog naroda jest način kako preživjeti u složenoj međunarodnoj situaciji. Neki su to, poput Japanaca, na primjer već odavno shvatili. U Japanu je 1973. godine za proizvodnju jedne tone čelika potrošeno 58 litara nafte, a 1980. niti 18 litara. Kako stvari stoje kod nas? Možda će i ovaj podatak biti ilustrativan. Prije 10 godina za izvoz 1000 tona rezane drvene građe bilo je potrebno svega 30 grama papira (različitih formulara i dozvola), a ove godine oko devet kilograma. Zar je potrebno pitati koliko je bilo potrebno više vremena i više ljudi da se obavi isti posao? Postavlja se pitanje je li ovo kriza u koji je došao naš sistem ili je to kriza samog sistema. Odlučno se može tvrditi da osnovne društveno-ekonomske postavke našeg privrednog sistema omogućuju visok nivo njegove efektivnosti u upotrebi rada, sredstava i drugih elemenata proizvodnje. Međutim, nedostatak novca, sirovina, rezervnih dijelova, potrebne motivacije, zaštite na radu itd. čine našu stvarnost drukčijom.³¹

Iako se nije otvoreno zagovarala potpuna tranzicija na stari-novi sustav vrijednosti, zahtjevi koje su postavljali pred Saveznu vladu i zakonodavce, a koji su onda bili postupno implementirani, bili su dijelovi slagalice koja je stvorila preduvjete za potpunu restauraciju privatnog vlasništva i, uvjetno rečeno, kapitalističkih odnosa. Pritom se najviše isticalo nekoliko ciljeva, uključujući i podizanje produktivnosti i što čvršća integracija s međunarodnom podjelom, a što je onda uključivalo podizanje konkurentnosti jugoslavenskih tvrtki i nužno udaljavanje ekonomskih kapaciteta od društva i radnika. Ta neminovnost proizlazila je iz samog jugoslavenskog iskustva samoupravljanja koje je signaliziralo da je sustav koji teži apsolutnom uključivanju ukupne zajednice u proces odlučivanja i kontrolu vlasništva nad ekonomskim potencijalima pokazao da se ne podudara s logikom tržišnog natjecanja i dinamikom života kapitala, jer mu je, umjesto neprestanog oplođivanja kapitala, odnosno akumulacije profita, glavni cilj bilo proširivanje reprodukcijjskih potencijala, odnosno ravnomjerno zadovoljavanje i unapređivanje uvjeta života svih članova i članica društva.

JUGOSLAVENSKO ISKUSTVO STABILIZACIJE – DVIJE PERSPEKTIVE GRAĐEVINSKOG TRŽIŠTA U PRVOJ FAZI OD 1980. DO 1985. GODINE

U vrijeme Titove novogodišnje zdravice za Jugoslovenke i Jugoslavene, u tijeku je bilo zatišje pred izrazito dugu i turbulentnu oluju, a upozorenja kao što je bilo ono Predsjednika Republike stvarala su nervoznu atmosferu anticipacije neizvjesnosti. U retrospektivi, opću ekonomsku krizu jugoslavenski poslovni svijet dočekao je uglavnom nespreman, možda ponajviše zato što nije mogao pretpostaviti razmjere štete koju će mu ona nanijeti, odricanja kojima će morati pribjeći i izdržljivost koju će od poslovnih aktera zahtijevati. Isto, ako ne i bitno lošije, stanje bilo je na političkoj sceni, a karakterizirala ga je nemogućnost široke mobilizacije podrške svojim kampanjama spasa - a sve zbog nesnalaženja u pronalasku efikasnog lijeka za nastalo stanje što je jasno signaliziralo izostanak suvisle vizije. Dio problema stvarao je i »uljuljani« mentalitet svih uključenih, jer činjenica je bila da je cijela poslovna scena do tada službeno već barem 15 godina bila u stanju krize i provodila, jednako službeno, neku vrstu

³¹ »Kako se ponašati danas i sutra?«, *Industrogradnja*, 30. 10. 1981., 4.

stabilizacije. Zato ne čudi što je Herceg kao odgovor na Titovo upozorenje na prvim stranicama *Industrogradnjinih* novina u zoru 1980. godine skoro pa panično upozoravala na strukturalne probleme jedinstvenog jugoslavenskog tržišta, kao i činjenicu da je odzvonilo pristupu »lako ćemo«:

»Ne može nam biti svejedno da proizvođač opreme nema gdje u zemlji kupiti sirovinu pa je uvozi iz inozemstva – i ustanovi da je to sirovina iz naše susjedne i bratske republike, koju je tamošnji proizvođač morao izvesti da bi namakao devize za kupnju uvozne opreme koju inače proizvodi onaj kojemu nije mogao prodati svoju sirovinu za dinare zbog nužnosti da nabavi devize. Ti apsurdni, te neracionalnosti, to nedogovaranje ta nebriga za ukupan društveni interes, to zatvaranje po logici 'moja kućica – moja slobodica', to nepridržavanje proklamiranih samoupravnih rješenja ozakonjenih čak sporazumima i društvenim dogovorima – sve to što je u prošloj 1979. godini kao nečisto isplivalo na površinu borbom za stabilizaciju uzburkanih voda, valja sada u godini 1980. pokupiti i odbaciti.«³²

No, dok su novinari, kritičari i drugi raspravljali u apstraktnom prostoru, na terenu se različito reagiralo na signale o nadolazećoj neizvjesnosti. Zauzeti stavovi uprava poduzeća ovisili su ponajviše o realnom učinku njihovih proizvodnih sistema. Tako, usprkos prethodnom »zlatnom desetljeću« građevinskog sektora, *Industrogradnja* i *GK Međimurje* na kraju sedamdesetih nalazili su se na ponešto različitim poslovnim pozicijama. Naime, *Industrogradnja* je još od početka uprave njenog najdugovječnijeg (1966. – 1996.) i najuspješnijeg generalnog direktora, Mate Čopa, glavninu svoje razvojne strategije poduzeća organizirala po modelu ekonomije obujma usmjerene na osvajanje zagrebačkog tržišta stanogradnje.³³ Čop je prepoznao diskrepanciju ponude i potražnje stambenih kapaciteta s kojom se Zagreb borio te opravdano pretpostavio kako će ona trajati dovoljno dugo da se *Industrogradnja* može orijentirati na serijsku proizvodnju stanova.³⁴ Slijedom toga, poduzeće je uložilo u razvoj proizvodnog procesa za stambenu izgradnju: od projektiranja objekata i eksploatacije, odnosno prerađivanja sirovina, do tehnologija i metoda izvođenja radova prilagođenih proizvodnji kostura zgrada s dvoznamenkastim brojem katova za nekoliko dana. Zahvaljujući tim kapacitetima i resursima, *Industrogradnja* je već u prvoj polovici sedamdesetih zavladała stanogradnjom u Zagrebu, s oko četvrtinom udjela u ukupnom tržištu grada.

Međutim, realizacijom udruženog rada i demokratizacijom procesa planiranja, gradnje i distribucije stambenog prostora kroz samoupravne interesne zajednice za stanogradnju, te istovremenim ukidanjem ekonomske kategorije »stan za tržište« koja se zamijenila društveno usmjerenom stanogradnjom, to tržište je gotovo potpuno paralizirano.³⁵ Pritom, važno je naglasiti da problem sa SIZ-om nije bio u ideji demokratizacije stanogradnje kao odgovora na neodržive cijene stanova i raslojavanje društva, već u nepopravljivom kontinuitetu distribucije odnosa moći u jugoslavenskoj inačici samoupravljanja i partikularnih interesa aktera koji su sudjelovali u donošenju odluka. Bilo kako bilo, *Industrogradnjini* uspjesi koje je ostvarila u prethodnih deset godina na tržištu stanogradnje gotovo su preko noći pacificirani i velik udio strojeva, repromaterijala i radništva je stavljen na čekanje, što je umalo izazvalo krizu poslovanja. No, što zbog snalažljivosti menadžmenta, što zbog ugleda i položaja poduzeća u građevinskoj industriji republike, pronašli su se načini da se kroz izvozne projekte i razne oblike diverzifikacije proizvodnje u turizmu, industrijskoj i infrastrukturnoj gradnji angažiraju kapaciteti i stabilizira poslovanje. Svakako, validno je pitanje do koje mjere je *Industrogradnja* u tome uspjela u odnosu na razmjere krize koji su tek nadolazili.

Jedan od pokazatelja opreza Čopova rukovodstva bio je njegov nastup prema kolektivu gdje se pored isticanja stabilnih poslovnih rezultata redovito pozivalo na zajedništvo tijekom cijele 1980. godine.³⁶ Nesumnjivo, razloga za brigu bilo je napretek. Primjerice, već te godine troškovi repromaterijala naglo su skočili, kao što je bio slučaj s cementom, koji se u okolici Zagreba više nije mogao nabaviti.

³² »Odzvonilo »lako ćemo« stavovima«, *Industrogradnja*, 17. 1. 1980. (258), 2.

³³ Saša Vejzagić, »Persistent centralisation of decision-making in the age of industrial atomisation and self-management on the case of construction company *Industrogradnja* Zagreb (1966-1980)«, u: *Business History*, 6. DOI: 10.1080/00076791.2023.2185225.

³⁴ Isto, 7.

³⁵ Vejzagić (2023.), 10.

³⁶ »Zajedništvom do dobrih rezultata i u sljedećoj godini«, *Industrogradnja*, 25. 12. 1980.

Zbog toga mu je cijena porasla i do 40%, a po restriktivnim nalogima Saveznog zavoda za cijene, razliku se nije smjelo reprogramirati na teret investitorima za tekuće projekte.³⁷ Također, troškovi života počeli su rasti u »četvrtom valu inflacije« između 1976. i 1981. godine po prosječnoj stopi od 21,7%,³⁸ a kao odgovor na to Savezna skupština odlučila je odredbama ograničiti prekomjerne isplate osobnih dohodaka. Takav udarac na životni standard u sebi je nosio potencijal produbljivanja nestabilnosti, što se u konačnici i dogodilo je je do kraja desetljeća Jugoslavija imala jednu od najviših stopa inflacije i štrajkova u Europi,³⁹ a kao i u poljskom scenariju, situacija je eskalirala i prerasla u političko pitanje o čemu se komentiralo i u tvorničkim novinama:

»[E]konomska kriza još niti izdaleka nije nadvladana, naprotiv, kao da se produbljuje – o čemu svjedoče i sve učestalije pojave obustava rada. Dok je još donedavna najčešći povod štrajkovima bila nepravda u raspodjeli osobnih dohodaka, unazad pola godine po prilici, radnici obustavljaju rad – kao u suknari 'Varteksa' ovih dana – zbog nemogućnosti da s isplaćenim osnovnim dohocima uopće 'sastave kraj s krajem'.«⁴⁰

Pritom, Partija i menadžment reagirali su oštro na svaku na pojavu štrajka u poduzeću, osuđujući metode, kao primjerice kada su se 1986. godine radnici na gradilištu na Trešnjevci pobunili zbog obračuna plaća.⁴¹

S druge strane, GK Međimurje bilo je poduzeće ili bolje reći projekt koji su lokalne partijske i tehnološko-poslovne elite općine Čakovec zamislile kao središnji motor međimurske ekonomije. Dolaskom novog menadžmenta pod vodstvom generalnog direktora Mirka Jageca i tehničkog direktora Danijela Režeka (1966. godine) poduzeće se intenzivnim tehnokratskim zaokretom u unutarnjoj organizaciji i korištenjem komparativnih prednosti lokalne sredine te fokusom na kvalitetu izvedbe uspjelo probiti na drugo najvažnije građevinsko tržište u SR Hrvatskoj, tržište jadranskog turizma.⁴² U međuvremenu, kroz sve jači utjecaj u političkom životu općine i republike (Režek postaje predsjednik skupštine Općine Čakovec 1974., a četiri godine kasnije predsjednik republičkog komiteta za građevinarstvo) uspijevaju pokrenuti velike modernizacijske programe i izvoditi manje-više sve lokalne kapitalne projekte, a pritom dobivati i veliki dio vrijednih projekata u Zagrebu, Sisku i drugdje. Drugim riječima, *GK Međimurje* postaje plastičan primjer uspješne tehnobirokratske strukture, u kojoj je granica između političkog i poslovnog bila poprilično blijeda. Do kraja sedamdesetih poduzeće je u potpunosti iskoristilo neuravnoteženost tržišta investicija i proširilo se do te razine da je zapošljavalo četvrtinu radno sposobnog stanovništva općine Čakovec i akumuliralo 30% ukupnog prihoda cjelokupne lokalne ekonomije.⁴³ Po financijskim pokazateljima, zauzelo je četvrto mjesto među građevinskim poduzećima u Hrvatskoj. Također, osim što je *GK* bio oslonac lokalne ekonomije gradnjom infrastrukturnih, stambenih, uslužnih, industrijskih i kulturnih objekata, poduzeće je postalo inicijator i nositelj čitave modernizacijske transformacije općine u 20. stoljeću.

Drugim riječima, *GK Međimurje* je, za razliku od *Industrogradnje*, na prijelazu u osamdesete bilo u usponu moći. Zato ne čudi što su se njihovi komentatori u tvorničkim novinama *Međimurje* na početku krize hvalili stabilnim i uspješnim poslovanjem, te čak zauzimali donekle arogantnu poziciju:

»Dok terapiju totalne ekonomske stabilizacije ne mali broj privrednih organizacija u nas podnosi s kontraindikacijama i kobnim infarktima (neumoljive zakonitosti ekonomije time su samo još jednom dale na vidjelo da su ovakvim iznenađenjima ponajprije podložne organizacije i sistemi koji su svoj položaj na domaćoj privrednoj 'top listi' godinama stjecali više umijećem u koketiranju i korespondira-

³⁷ »Unatoč problemima u nabavi građevnih materijala proizvodnja nije stala«, *Industrogradnja*, 7. 11. 1980., 8.

³⁸ Marijan Korošić, *Jugoslavenska kriza*, (Zagreb: Naprijed, 1989.), 59.

³⁹ Goran Musić, *Making and breaking of the Yugoslav working class*, (Budimpešta: CEU Press, 2021.), 3; »Ekonomska stabilizacija – borba za jačanje delegatskog sistema«, *Industrogradnja*, 7. 11. 1980., 3.

⁴⁰ »Priprema na izradi planova društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije«, *Industrogradnja*, 6. 11. 1986., 2.

⁴¹ »Radom do stabilizacije«, *Industrogradnja*, 11. 9. 1986.2.

⁴² Saša Vejzagić, »Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru Građevnog kombinata Međimurje – Čakovec (1963. – 1981.)«, u: *Politička misao* 57, br. 3 (2020), 129.

⁴³ »Mijenjajući Kombinat i ovaj kraj, svi smo mijenjali i sebe«, *Međimurje*, 11. 4. 1980., 1-2.

nju s organima savezne, republičke ili općinske administracije, nego li aktiviranjem vlastitih snaga i rezervi). Kombinat žanje jednu od svojih najbogatijih polugodišnjih žetvi.«⁴⁴

Zanimljivo je da se u komentaru ističe pogrdna kritika isprepletenosti drugih poduzeća s političkim strukturama, pritom potpuno ignorirajući simbiotski odnos *GK Međimurje* i lokalne administracije, kako u poslovanju, ali isto tako i simbolički. Primjerice, u travnju 1980. godine kombinat i općina zajedno su proslavili svoje 35. »rođendane«, što se prigodno obilježilo u novootvorenim prostorima OOUR-a Metalne konstrukcije i Centralno grijanje. Prvo je Milutin Baltić, sekretar CK SKH, otvorio industrijske hale u kojima se zatim održala tradicionalna svečana sjednica Skupštine općine, posvećena Danu oslobođenja Međimurja.⁴⁵

Kao što je to uobičajeno za dinamiku ekonomske krize, same vijesti o njenom početku nisu se vremenski izravno preklapale s vidljivošću njezinih negativnih utjecaja u poslovnoj praksi. U skladu s tim, ni jedno ni drugo poduzeće u prvoj godini novog desetljeća nije pretjerano ozbiljno provodilo mjere stabilizacije te su zapravo nastavila sudjelovati u daljnjoj reprodukciji ekonomskog disbalansa. Premda je Savezna vlada već neko vrijeme donosila brojne rezolucije i uputstva, a Skupština ih pretvarala u restriktivne mjere, glomaznost velikih poslovnih sistema⁴⁶ te njihovi poslovni apetiti i potrebe nisu ostavljali puno prostora za fleksibilnost i radikalnu štednju. Primjerice, do sredine 1981. poimanje štednje za menadžmente se i dalje svodilo na ograničavanje troškova marketinga i reprezentacije. No prema izvještajima, čak i na tom polju rukovodstva nisu bila kadra se disciplinirati. Dok su *Industrogradnji* svi OOUR-i do kolovoza 1981. već probili planirane budžete za reprezentaciju,⁴⁷ u Čakovcu su imali problema s rastrošnim rukovodiocima koji su zloupotrebljavali mogućnost kompenzacije troškova prijevoza.⁴⁸ U međimurskom slučaju vrijedno je primijetiti da vodstvo poduzeća nije imalo previše strpljenja ni za propuste niti suzdržanosti u kriznoj pedagogiji s obzirom na to da su na prvim stranicama vlastitih novina otvoreno i poimenično prozivali najrastrošnije rukovodioce i radnike.⁴⁹

Na lošu amortizaciju negativnih ekonomskih okolnosti utjecao je i nedostatak fleksibilnosti kod velikih poslovnih sustava. Naime, manje-više sva jugoslavenska poduzeća poslovala su pod logikom (ili pod opravdanjem) proširenja ukupne društvene reprodukcije, umjesto s fokusom na čistu akumulaciju profita. Jedan je to od važnijih razloga općenito niske produktivnosti poduzeća.⁵⁰ Međutim, u takvim uvjetima svi veliki investicijski projekti zapravo su im činili nužno pogonsko gorivo, bez obzira na njihovu rentabilnost. Zbog toga velikim građevinskim poduzećima, poput *Industrogradnje* i *GK*, nije bilo u interesu da se prekinu financiranja za postojeće kapitalne projekte, pa makar oni bili »promašena« ulaganja neke lokalne sredine. No zato se, kako Herceg komentira, kriza nastavila spiralno produbljivati:

»Naime, obim, struktura i nedovoljna efikasnost velikog broja takozvanih krupnih investicija – zbog kojih je iz novčanih tokova izdvajan praktički svaki raspoloživi dinar za nastavljanje njihove izgradnje – opasno su ugrozili ne samo novčane krvotoke nego i stvarnu akumulativnu sposobnost privrede, ali i društva u cjelini do te mjere da su gotovo splasnuli svi izvori stimuliranja izvoza na primjer, a izvoz je najvažniji od svih privrednih i stabilizacijskih zadataka, on čak uvjetuje ukupnu proizvodnju u cijeloj zemlji.«⁵¹

Poticanje ekonomije na izvoz na tržišta s konvertibilnom novcem bilo je središnje rješenje stabilizacijskog programa jer je priljev »tvrdih« valuta bio jedini način da se servisira javni dug prema centrima financijskog kapitala na Zapadu. Smanjenjem udjela visokih kamata u već mršavim prihodima htjelo se

⁴⁴ »Punom parom, naprijed!«, *Međimurje*, 1. 8. 1980., 1.

⁴⁵ »Mijenjajući Kombinat i ovaj kraj, svi smo mijenjali i sebe«, *Međimurje*, 11. 4. 1980., 1-2.

⁴⁶ *Industrogradnja* je 1980. je imala dvadeset Osnovnih organizacija i radnih zajednica i oko 9200 prosječno zaposlenih radnika, dok je GK imao blizu 7000 zaposlenih. »140 najvećih proizvodnih organizacija udruženog rada u 1980. godini«, *Ekonomska politika*, rujan 1981.

⁴⁷ »Poslovanje uglavnom uspješno«, *Industrogradnja*, 16. 10. 1981. 6.

⁴⁸ »11+11«, *Međimurje*, 15. 8. 1980., 1.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Dyker, 177.

⁵¹ »Mjerama protiv neracionalnog ponašanja«, *Industrogradnja*, 10. 7. 1981., 2.

obnoviti likvidnost jugoslavenskim bankama i poduzećima, čime bi se onda ukrotila inflacija i eventualno stabilizirala ekonomija. No, kao što i komentatorica gore upozorava, izvozna strategija nije bila razrađena, jednako kao što nije bila šezdesetih kada je predstavljala okosnicu tržišnih reformi, što se može vidjeti i u trgovini izvan Jugoslavije kod ova dva poduzeća. Dok je *Industrogradnja* do početka osamdesetih bila već više od dvanaest godina prisutna na sva tri tržišta, istočnom, zapadnom i zemljama nesvrstanih, *GK* zbog intenziteta poslova u zemlji, čini se, da nije imao potrebu »probijati« granice države. Moguće je da *GK* zbog statusa poduzeća od lokalne važnosti nije mogao preko sustava posredovanja izvoznih organizacija lako doći do kvalitetnih ugovora u inozemstvu, osobito ako su poduzeća od republičke važnosti, kao što je bila *Industrogradnja*, bila privilegiranija u sektoru izvoza, a na što je upućivao i raniji komentar međimurskih tvorničkih novina (vidi na stranici 16).

Bilo kako bilo, *Industrogradnja* je 1980. slavodobitno objavila kako je uspjela potpisati dvogodišnji ugovor od 200 milijuna dolara za gradnju na pet gradilišta u Iraku⁵² te već sljedeće godine poslala 1500 radnika u tu bliskoistočnu državu s planom da ih 1982. pošalje još toliko.⁵³ Da se u tom razdoblju puno nade polagalo u iračko tržište, govori i činjenica da je čak tri milijuna dolara bilo namijenjeno samo za osnovna sredstva, odnosno kranove, kamione, miješalice i druge strojeve za rad u Iraku.⁵⁴ No zbog visokih troškova rata s Iranom koji je krenuo još u prvoj godini ugovora i koji će trajati sve do sredine druge polovice osamdesetih, investicijsko tržište u Iraku ubrzano se raspadalo. Pored toga, prema izvještajima, *Industrogradnja* se i tamo, kao i na domaćem tržištu, borila s održavanjem discipline radnika, a onda i kvalitetom izvedbe na gradilištima, što je pak utjecalo na njen portfolio i daljnje poslovne aranžmane.⁵⁵ Već u prvih nekoliko mjeseci 1983. godine ured za ugovaranje novih poslova u Iraku nije uspio potpisati ni jedan novi posao,⁵⁶ da bi se poslovi na Bliskom istoku vratili na mala vrata tek u drugoj polovici desetljeća i, sudeći prema riječima Mate Čopa, ponovno s nezadovoljavajućim rezultatima:

»Nelogično je da danas, kada u Iraku praktički radimo na jednom gradilištu u Bagdadu, imamo više problema nego kada smo radili na više gradilišta širom Iraka i kada je na tom sektoru radilo više od 1500 radnika, a sada ih je oko 300. Uzimajući u obzir sve objektivne okolnosti, to govori da je došlo do krize rukovođenja.«⁵⁷

S obzirom na to da Irak kao izvjestan alternativni izvor čvrstih valuta nije ispunio očekivanja, poduzeće je bilo primorano pokušati se vratiti Zapadnoj Njemačkoj.⁵⁸ Međutim, uvjeti poslovanja na Zapadu znatno su se promijenili jednako kao i u Jugoslaviji. Recesija je stvorila okolnosti u kojima je bilo izrazito teško doći do kapitalnih projekata, a kada se i uspio dogovoriti veći posao, investitor je uglavnom postavljao kratke rokove završetka te tražio jeftine i nefleksibilne ponude, što je u vrijeme visokih stopa inflacije i promjenjivih troškova proizvodnje često značilo gubitke za izvođače radova. O iskustvu rada u doba visokog intenziteta ekonomske racionalizacije komentirao je Juraj Potočki, rukovodilac organizacije gradilišta u Münchenu:

»Na ovom se gradilištu nalazim već dva mjeseca. Zadovoljan sam kvalitetom i organizacijom rada. Prisutan je veći red i disciplina, no s tim sam se već susreo kada sam ranije radio u Njemačkoj. Radimo po čitav dan, a to nije lako izdržati. Iako su nam obećali riješiti smještaj, to do danas još uvijek nije učinjeno. Prehrana je također u vlastitoj režiji – sami si kuhamo.«⁵⁹

Industrogradnja je 1981. godine u vrhuncu svojeg angažmana na međunarodnom tržištu čak 20 posto ukupnog prihoda akumulirala izvan granica države, što je bio jedan od važnijih faktora održavanja poduzeća relativno rentabilnim u vrijeme pada tržišta stanogradnje.⁶⁰ Iako su ti izvori u nastavku deset-

⁵² »Zajedništvom do dobrih rezultata u sljedećoj godini«, *Industrogradnja*, 25. 12. 1980., 1.

⁵³ »Vidljivi rezultati – ali posla još ima«, *Industrogradnja*, 13. 11. 1981., 1-3.

⁵⁴ »Izvoz – značajna preokupacija«, *Industrogradnja*, 28. 3. 1980., 3.

⁵⁵ »Odgovorniji odnos prema zadacima«, *Industrogradnja*, 23. 4. 1982., 1-2.

⁵⁶ »Rezultati poslovanja i mjere koje treba poduzimati«, *Industrogradnja*, 26. 5. 1983., 4.

⁵⁷ »O Sektoru Irak«, *Industrogradnja*, 27. 11. 1986., 4.

⁵⁸ »Izgradnja hotela u Münchenu«, *Industrogradnja*, 16. 5. 1985., 3.

⁵⁹ »Primjer izuzetno ekonomičnog gradilišta«, *Industrogradnja*, 10. 10. 1985., 4.

⁶⁰ »Zajedništvom do dobrih rezultata u sljedećoj godini«, *Industrogradnja*, 25. 12. 1980., 1.

ljeća naglo presušili, ranija prisutnost na međunarodnom tržištu i postignuti uspjesi omogućili su da sredinom desetljeća ponovno uspiju pridobiti isplative kapitalne projekte. Primjerice, poduzeće je još sredinom sedamdesetih ostvarilo uspješan proboj na sovjetsko tržište turizma na Jalti zbog kojeg je do druge polovice osamdesetih imalo priliku steći dovoljno dobru reputaciju da postane glavni izvođač i na važnim društvenim objektima poput zgrade Akademije za znanost u Moskvi.⁶¹

GK je, s druge strane, tek u ljeto 1980. prvi puta formirao Službu za odnose s inozemstvom, a koja je do rujna iste godine uspjela s postojećim partnerom za uvoz tehnologije iz Austrije dogovoriti da bude njegov vanjski suradnik za popravak plinomjera.⁶² Dvije godine kasnije, preko bosanskohercegovačkog posrednika za vanjsku trgovinu *Integre* ugovorili su kooperantski ugovor za postavljanje četiri tisuće kvadrata pločica u Iraku, no sve do kasnih osamdesetih nisu uspjeli ugovoriti unosniji projekt s ulogom glavnog izvođača.⁶³ Ne može se sa sigurnošću raščlaniti je li usporeni proboj na vanjsko tržište bio isključivo uvjetovan jakom konkurencijom ili su na to utjecali klijentistički odnosi poslovno-političkih elita među već afirmiranim poduzećima u SR Hrvatskoj. Ili se strategija uprave GK i dalje oslanjala na poslovni mentalitet i uvjete iz prethodnog desetljeća kada je domaće tržište bilo dovoljno za eksplozivni razvoj, a kamoli stabilno poslovanje iznad granice bankrota. U svakom slučaju, sva od navedenih objašnjenja mogu se smatrati jednako validnim.

Rukovodstva oba poduzeća bila su svjesna začaranog kruga koji opterećivao poduzeća i povlačio ih prema daljnjem gubitku poslovne ravnoteže, a taj se krug usko vezao za konkurentnost na sve agresivnijem tržištu.⁶⁴ Pritom, osim što je konkurentnost ovisila o spremnosti poduzeća na rizike podilaženja investitorima s jeftinim ponudama uslijed volatilnosti cijena repromaterijala i energenata, izvršavanje poslova u roku i s određenom kvalitetom bilo je uvjetovano kontinuiranom amortizacijom tehnologije. Međutim, kako su od početka desetljeća iz godine u godinu fondovi za investicije bili sve mršaviji i često ograničavani restrikcijama na uvoz,⁶⁵ poduzeća su tehnološki zastarijevala i time gubila bitku za plasman kako na unutarnjem, tako još više na vanjskim tržištima. U toj jednadžbi ključnu ulogu igrala je socijalna komponenta društvene reprodukcije, odnosno službeni političko-ideološki smjer jugoslavenskog društveno-ekonomskog okvira u kojem je pravo na udruživanje rada bilo elementarno pravo, šticešno zakonskim mastodontima, Ustavom iz 1974. i Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine. U praksi je to značilo da su veliki poslovni sustavi, bez obzira na vanjske okolnosti, morali prioritizirati pronalaznje načina da od dohotka ne samo da redovno isplaćuju plaće (osobne dohotke), već njihov obujam razmjerno prati stopu inflacije. Još aktualna samoupravna platforma bila je garancija tome pa se nerijetko događalo da bi menadžment upozoravao na neodrživosti takvog modela. Tako je, primjerice, Čop 1983. nakon održanog referenduma o povećanju osobnih dohodaka za 20% izjavio:

»Koliko posla treba napraviti da bi se to moglo isplatiti!? Hvata me panika kad pomislim zbog opasnosti da, što se posla tiče, dođemo u situaciju da sve to skupa nećemo moći osigurati.«⁶⁶

Industrogradnja se još od kraja šezdesetih, vjerojatno više od svih građevinskih poduzeća u SR Hrvatskoj, borila s »održavanjem discipline radnika« u proizvodnji i njihovim neopravdanim izostancima s radnog mjesta i utjecaju tog fenomena na produktivnost rada.⁶⁷ Jedan od razloga tzv. neodgovornosti radnika, koja se u tom poduzeću brojala u desecima tisućama »izgubljenih radnih sati«, zasigurno su bila niska primanja radnika, a o čemu je povremeno izvještavala industrijska periodika kroz razne analize (vidi: tablica 1).

⁶¹ »Aktivnosti na ugovaranju poslova u inozemstvu«, *Industrogradnja*, 11. 4. 1985., 1; »Akademija nauka SSSR – Moskva«, *Industrogradnja*, 31. 7. 1986., 1.

⁶² »Izvozni poslovi »kreću« u četvrtom tromjesečju«, *Međimurje*, 12. 9. 1980., 2.

⁶³ »Keramičari u Iraku«, *Međimurje*, 15. 1. 1982., 1.

⁶⁴ »Što prije postići kvalitetne elemente privređivanja i jačati odgovornost za donesene odluke«, *Industrogradnja*, 11. 9. 1981., 11.

⁶⁵ »Uvjeti privređivanja u svjetlu novih mjera«, *Industrogradnja*, 22. 1. 1987., 1; »Što nam donosi novi zakon o ukupnom prihodu i dohotku«, *Industrogradnja*, 12. 2. 1987., 3.

⁶⁶ »Bez uljepšavanja«, *Industrogradnja*, 9. 6. 1983., 4.

⁶⁷ »Izostanci i produženi rad«, *Industrogradnja*, 16. 1. 1976., 10.

Tablica 1. Omjer najnižih i najviših osobnih dohodaka u najvećim građevinskim poduzećima SR Hrvatske 1980. godine. (»Prijedlog o porastu osobnih dohodaka za 20 posto«, *Međimurje*, 10. 4. 1981.)

Građevinsko poduzeće	Najniži osobni dohodak	Najviši osobni dohodak	Omjer najnižeg i najvišeg osobnog dohotka
Hidroelektra	3237	27.678	1:8,55
Industrogradnja	3859	25.998	1:6,73
Tehnika	3732	26.966	1:7,22
Tempo	3884	2458	1:6,32
Udarnik	4095	22.519	1:5,50
Gortan	3955	1925	1:4,86
Zagorje	3637	2616	1:7,19
Lavčević	3388	36.023	1:10,63
GK Međimurje	4923	20.945	1:4,25

Pritom valja naglasiti da je velika većina radnika oba poduzeća bila u proizvodnji i daleko bliža donjoj granici te da je iste godine prosječan osobni dohodak u Jugoslaviji bio 7368 dinara.⁶⁸ Također, kako se kriza produbljivala, životni standard je sve više pao, a radnici su sve više tražili alternativne oblike zarade, kao što je, primjerice, to objasnio Vladimir Belan, stolar u *Industrogradnji*:

»Troje djece, supruga i ja, gledano u prosjeku, živimo s 39.000 dinara mjesečno. Dakako, to nam nije dosta i treba dobro paziti kako ćemo te pare trošiti. Izdaci su veliki jer sve troje djece ide u školu. Znao sam kako je. Knjige su skupe, a odjeća i obuća da i ne govorimo. Djeca u školu moraju ići pristojno i uredno obučena i odjevena. Teško bih izašao na kraj da kojim slučajem dodatno ne zarađujem. Kad god ugrabim priliku prihvatim se 'fuša' u struci. Posla se nađe.«⁶⁹

Osim što su radnici tražili dodatnu zaradu izvan poduzeća, kada su i bili na dužnostima do sredine osamdesetih, moral im je već bio ozbiljno narušen:

Niti u operativi nije sve kako treba. Gradilišta su, bez obzira na sve prigovore zbog neadekvatnih vrsta poslova, i dalje nedovoljno organizirana. Praznih hodova, neracionalnosti, neiskorištenosti radnog vremena ima napretek. U tom prednjači gradilište u Karlobagu, istaknuto je na sjednici. Ne osjeća se život, rad, težnja da se u određenom roku objekt završi. Ljudi hrpimice stoje i – griju se pokraj vatre, temperatura daleko iznad nule. Osjeća se kriza rukovođenja u operativnim jedinicama. Čak tamo gdje su mladi rukovodioci rezultati su bolji od onih gradilišta gdje su stariji i iskusniji ljudi.⁷⁰

Dvije godine nakon smrti Tita, federalna i republičke vlade usudile su se intervenirati u zakonski okvir udruženog rada i omogućili veća otpuštanja radnika u poduzećima i čak oko toga napravili političku kampanju. Krajem iste te 1982. bivši tehnički direktor GK, a tada predsjednik republičkog komiteta za građevinarstvo Sabora SR Hrvatske, Danijel Režek, posjetio je kombinat. Tom prilikom, između ostalog, rekao je da je grana građevinarstva tijekom sedamdesetih »preuzimala radne viškove sela i tehnološke viškove privrede, ostvarujući time vrlo značajnu socijalnu ulogu. Sad se visoka zaposlenost ispoljava kao težak problem.«⁷¹ U razdoblju koje je uslijedilo, oba poduzeća nakon više od desetljeća kontinuirane ekspanzije kolektiva ubrzano su reducirala broj zaposlenih pa je GK s prosječnih 7500 zaposlenih sredinom 1982. godine spao na 6300 u 1986. godini, dok se Industrogradnja s 11.000 zaposlenih 1982. smanjila na 9000 zaposlenih u 1986. godine.⁷² Pored otpuštanja radnika, važan znak napuštanja socijalističkog okvira bilo je i postupno gašenje samoupravne platforme kroz ponovnu homoge-

⁶⁸ *Statistički godišnjak Jugoslavije 1981.* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1981.), 96.

⁶⁹ »Teško je živjeti samo s osobnim dohotkom«, *Industrogradnja*, 31.1. 1985., 4.

⁷⁰ »Neostvaren plan ukupnog prihoda na početku godine«, *Industrogradnja*, 11. 4. 1985., 4.

⁷¹ »D. Režek u Kombinatu«, *Međimurje*, 24. 11. 1982., 1.

⁷² »Ostvareni financijski rezultati ispod izvršenog fizičkog opsega radova«, *Međimurje*, 28. 5. 1982., 1.; »Usvojen plan poslovanja za 1982. godinu«, *Industrogradnja*, 15. 1. 1982., 2.; »140 najvećih proizvodnih organizacija udruženog rada«, *Ekonomika politika*, rujna 1987.

nizaciju proizvodnih sastavnica poduzeća, kao primjerice 1985. kada su se čakovečki *OOUR Plin* i *OOUR Komunalne službe* objedinili u novi *OOUR Komunalne djelatnosti*.⁷³ Taj proces kulminirao je krajem desetljeća u reformama Ante Markovića, odnosno pokušaju napuštanja društvenog vlasništva u ime radničkog dioničarstva,⁷⁴ čime se zapravo brisao fundament jugoslavenskog socijalističkog projekta.

ZAKLJUČAK

Upravo na sjecištu pritisaka tržišne konkurentnosti s jedne strane i ideje o održivoj proširenoj reprodukciji s druge, mogla se raspoznati točka sudaranja dvaju vrijednosnih sustava i kontradikcija koje su oni reproducirali. Međutim, ta dinamika ekonomskih i poslovnih odnosa postojala je još od trenutka kada je socijalistički projekt započet u uvjetima bez praktičnog rješenja za zakon vrijednosti. Kontinuiranom interakcijom dviju vizija društvenog razvoja je zbog njihovih nepomirljivih suprotnosti neminovno vodila dominaciji jedne od tih dviju krajnosti. Zanimljivo je pritom pratiti intenziviranje transformacije sustava vrijednosti subjekata povijesti u uvjetima nestabilnosti i neizvjesnosti kao što je bila kriza osamdesetih, a ilustriraju je sljedeća dva primjera:

Vodstvo *Industrogradnje* je još od druge polovice sedamdesetih obećavalo i planiralo izgradnju velikog hotelskog kompleksa u Remetincu s »1100 ležajeva, restoranima, pratećim sadržajima za sport i rekreaciju«, namijenjenog podizanju kvalitete života gostujućim radnicima, pretežno iz Bosne i Hercegovine, koji su do tada uglavnom bili smješteni u drvenim barakama u često kritično lošem stanju.⁷⁵ Radilo se o tisućama zaposlenika o kojima je ovisio cjelokupni proizvodni proces i zbog kojih je taj isti proces trpio, jer su oni bili najčešći protagonisti fenomena neopravdanih izostanaka. Nakon nekoliko godina zatišja o projektu hotela za radnike, on se vratio u prvi plan sredinom osamdesetih no ne više kao kapacitet tzv. društvenog standarda poduzeća namijenjenog radnicima, već kao komercijalna ustanova namijenjena prvo *Univerzijadi '87.*, a onda i turizmu.⁷⁶ S druge strane, *GK Međimurje* igralo je neupitnu modernizacijsku ulogu u općini Čakovec, a među važnijim doprinosima lokalnoj sredini bila je plinifikacija i izgradnja plinske mreže za kućanstva, puno ranije nego što se ona sprovela u ostatku Hrvatske.⁷⁷ Međutim, kada je zbog grešaka rukovodstva *OOUR-a Centralno grijanje* ta sastavnica postala jedan od najvećih gubitaka u grupaciji i zbog čega je ono u konačnici bilo smijenjeno, novo vodstvo se 1984. godine odlučilo na drastične mjere. Naime, u uvjetima krize visokih troškova života, *OOUR* je isključivanjem tople vode u zgradama u Lenjinovoj i Koroševoj ulici u Čakovcu pokušao stanare prisiliti na podmirenje zaostalih dugova.⁷⁸ Nakon četiri dana topla voda je vraćena zajednici od približno tisuću stanara, jer se cijela situacija očekivano pretvorila u političko pitanje na koje su se osvrtni i političari u Zagrebu.⁷⁹ Oba primjera vjerno idu u prilog tome kako je u kratkom razdoblju, unutar iste generacije rukovodstava, umjesto solidarnosti i brige za šire zajednicu, postalo prihvatljivo težiti užim interesima, a što je predstavljao općeniti znak strukturalne promjene sustava vrijednosti.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije, iako se predstavljao kao platforma kojom se spašava socijalistički projekt, u stvarnosti se pojavio u svojstvu katalizatora pri već postojećem procesu tranzicije iz samoupravno-socijalističkog sustava vrijednosti u liberalno-tržišni. I kriza koja se raširila Jugoslavijom osamdesetih zapravo je bila rezultat kontinuiteta politika nastalih kroz pokušaje ostvarivanja suživota dvaju oprečnih vrijednosnih sustava. Naime, s jedne strane, modernizacijskim programom i posljedičnim uključivanjem u globalno tržište, u prvom redu tržište kapitala, a na temelju strategije uvozne supstitucije i autarkičnog razvoja, još od početka šezdesetih pretpostavile su se objektivne ekonomske okolnosti koje su državu kormilarile u smjeru jače integracije sa zapadnim vrijednosnim okvi-

⁷³ »Komunalne djelatnosti novi OOUR«, *Međimurje*, 11. 1. 1985., 7.

⁷⁴ Woodward, 280.

⁷⁵ »Novogodišnji intervju s generalnim direktorom«, *Industrogradnja*, 29. 12. 1978., 5.

⁷⁶ »Hotel u Remetincu do travnja«, *Industrogradnja*, 22. 1. 1987., 3.

⁷⁷ »Kombinat u 1974.«, *Međimurje*, 31. 12. 1974., 2.

⁷⁸ »Dignuta je zavjesa«, *Međimurje*, 12. 10. 1984., 3.

⁷⁹ »Na pragu 90 posto«, *Međimurje*, 26. 10. 1984., 3.

rom. S druge, politička i poslovna rukovodstva u Jugoslaviji, a osobito na lokalnim razinama, do osamdesetih su imala već barem petnaest godina iskustva zagovaranja politika u korist partikularnih interesa u okvirima nacionalnih identiteta. U trenutku izbijanja krize takvi uvjeti predstavljali su prevelik izazov za povratak na liniju solidarnosti i ulaganja zajedničkih napora u ime dobrobiti revolucionarnog programa nastalog prije pedeset i više godina. Također, iz ove perspektive zanimljivo je primijetiti da je udruženi rad, koji se često u historiografiji kvalificirao kao uzrok loše efikasnosti i funkcionalnosti ekonomije, zapravo predstavljao posljednji zalog i garanciju revolucionarnog smjera razvoja socijalističkih odnosa. Onakvih kakve je partija zagovarala prilikom započinjanja jugoslavenskog socijalističkog projekta i koji su nove poslovno-partijske elite, osobito nakon smrti stare generacije komunista (Tita, Kardelja, Bakarića, itd.), odlučno odbacile kako bi napravile mjesta za puniju afirmaciju novog-starog smjera razvoja.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing, 1999.
2. Bockman, Johanna. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press, 2011.
3. Dyker, David. *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. London: Routledge, 1990.
4. Jović, Dejan. *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije, 1974-1990*. Zagreb: Prometej, 2003.
5. Korošić, Marijan. *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed 1989.
6. Lampe, John R. *Yugoslavia as History – Twice there was a country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
7. Musić, Goran. *Making and breaking the Yugoslav working class*. Budapest: CEU Press, 2021.
8. Prstojević, Miroslav. *Polaze osnove Dugoročnog plana ekonomske stabilizacije, dokumenti I-VIII*. Sarajevo: Oslobođenje, 1983.
9. Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji (1945. – 1991.) – Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
10. Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment, 1948-1974*. London: C. Hurst & Co. for the Royal Institute of International Affairs, 1977.
11. Supek, Rudi. *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje*. Zagreb: Naprijed, 1974.
12. Unkovski-Korica, Vladimir. *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment*. London: I.B. Tauris, 2016.
13. Vejzagić, Saša. »Tržište i grad: Simbioza poduzeća i općine u Jugoslaviji na primjeru Građevnog kombinata Međimurje – Čakovec (1963.-1981.)«. *Politička misao* 57, br. 3 (2020), 129.
14. Vejzagić, Saša. »Persistent centralisation of decision-making in the age of industrial atomisation and self-management on the case of construction company *Industrogradnja* Zagreb (1966-1980)«. *Business History*, 6. DOI: 10.1080/00076791.2023.2185225
15. Woodward, Susan. *Socialist Unemployment – The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
16. Županov, Josip. *Samoupravljanje i Društvena moć*. Zagreb: Globus, 1985.
17. Periodika i drugi izvori:
18. *Ekonomska politika*
19. *Industrogradnja*
20. *Međimurje*
21. *Osmi Kongres Saveza Komunisti Jugoslavije*, Beograd: Komunist, 1964.
22. *Statistički godišnjak Jugoslavije 1981*. Beograd. Savezni zavod za statistiku, 1981.
23. *Vjesnik*

SUMMARY

In the early 1980s, the Party initiated a broad stabilization campaign in an attempt to salvage the Yugoslav socialist project from significant challenges posed by economic, political, and social crises. As the overall crisis largely stemmed from structural issues rooted in the long-standing antagonistic relationship between two value systems, the market-oriented and the socialist, the responses to it had relatively limited impact. This article, therefore, examines the sources and influences of the crisis and stabilization in Yugoslavia from the perspective of the realization of the socialist project. Also it traces the discourse adopted by political and business elites in relation to the official ideology and emerging circumstances. In doing so, the article places special emphasis on big business systems such as construction giants Industrogradnja from Zagreb and GK Međimurje from Čakovec, more precisely, their business decisions within highly uncertain economic conditions. This account contributes to the recent scholarly debate in the field of business historiography of Yugoslavia and the history of the final decade of its socialist project.

UPRAVLJANJE I RAZVOJ KARIJERA RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA GRADA KOPRIVNICE

MANAGEMENT AND CAREER DEVELOPMENT OF WORKINGLY ACTIVE POPULATION OF THE CITY OF KOPRIVNICA

Sandra ŠOKČEVIĆ

Libertas međunarodno sveučilište
Trg J. F. Kennedy 6b
10000 Zagreb
ssokcevic@libertas.hr

Received / Primljeno: 11. 10. 2023.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Review / Pregledni rad

UDK / UDC: 005.966(497.525.1Koprivnica)
331.108(497.525.1Koprivnica)

Andreja RUDANČIĆ

Libertas međunarodno sveučilište
Trg J. F. Kennedy 6b
10000 Zagreb
arudancic@libertas.hr

Marina PERIĆ KASELJ

Znanstvena savjetnica
Institut za migracije i narodnosti
Trg Stjepana Radića 3
10 000 Zagreb
marina.peric@imin.hr

SAŽETAK

Upravljanje i razvoj karijera zaposlenika kompleksan je segment menadžmenta ljudskih resursa na koji utječe mnogo faktora. Karijera podrazumijeva razvoj pojedinca i njegovo integriranje u organizaciju te razvoj organizacije. Na razvoj i upravljanje karijerama može se gledati kao na dugoročnu motivaciju. Menadžment ljudskih resursa određene organizacije treba osigurati sve preduvjete i upravljati razvojem karijera zaposlenika kako bi organizacija zadržala i dobila najbolje zaposlenike. Na osnovi navedenih činjenica autori ovog istraživanja proveli su anketu u kojoj je sudjelovao slučajno odabran uzorak radno aktivne populacije grada Koprivnice. Empirijsko istraživanje fokusirano je na analizu osobnih stavova, percepcije i iskustva radnog kontingenta Koprivnice kao jednog od nerazvijenijih urbanih središta Republike Hrvatske. Stoga je predmet istraživanja, uz analizu sustava menadžmenta ljudskih resursa, način upravljanja karijerama zaposlenika kod njihovih poslodavaca. Ovim istraživanjem mogu se detektirati faktori važni za razvoj karijera zaposlenika i upravljanje ljudskim resursima te utjecaji na poslovanje organizacije. Rezultati ankete obrađeni su primjenom statističkih metoda, poput neparametrijskih testova i deskriptivne statistike te metodom analize varijanci uz primjenu SPSS Statistics programa. Generalni je zaključak provedene analize da su uočene pojedine slabosti u modelu upravljanja karijerama ispitanika kod njihovih poslodavaca te da postoji jasna potreba za dubinskim restrukturiranjem funkcije menadžmenta ljudskih resursa i podizanjem svijesti o važnosti zaposlenika i karijera za organizaciju.

Ključne riječi: ljudski resurs, upravljanje karijerom, radno aktivno stanovništvo, grad Koprivnica

Keywords: human resources, career management, working population, city of Koprivnica

UVOD

Ljudski resursi su jedinstven kapital poduzeća i investicija na koje treba gledati kao na suradnike i dio određene organizacije. Upravljanje tim kapitalom presudno je za uspješno poslovanje, konkurenciju i opstanak na tržištu. Neke djelatnosti u pojedinim područjima više ovise o ovom resursu, a neke manje. Usprkos tome, ljudski faktor je nezamjenjiv u odlučivanju, prilagodbi situacijama te kontaktu s javnošću i kupcima. Upravljanje podrazumijeva pronalazak, privlačenje, selekciju, usavršavanje i razvoj te raspored i zadržavanje zaposlenika, što se definira kao upravljanje ljudskim potencijalima u razvoju karijera zaposlenika. Karijera se najjednostavnije može definirati kao obavljanje posla temeljeno na razvoju, usavršavanju i napretku te ostvarenju ciljeva prosperiteta i samoostvarenja. Svaka karijera ne mora nužno biti posao, ali svaki posao uz određene napore pojedinca i organizacije može postati karijera. Karijeru također može različito poimati pojedinac zato što je osjećaj samoostvarenja i uspjeha individualan i subjektivan. Mnoge uspješne organizacije imaju zaposlenike koji nemaju karijeru, stoga je očigledno da neadekvatno upravljanje razdvaja osnovni cilj organizacije (stjecanje profita) od razvoja zaposlenika. Orijentacija isključivo na profit moguća je upravo na račun zaposlenika i kupaca, ali to nije održivo i ima određenu cijenu (nemotivirani zaposlenici, smanjena konkurentnosti i dr.). Sagledavanje ove problematike važno je zbog upućivanja na izazove i promjene koje se događaju na tržištu rada te na potrebe za prilagodbom, istraživanjem i učenjem o ponašanju, psihologiji ljudi i novim modelima upravljanja u organizacijama prema načelima društvene odgovornosti s ciljem održivosti.

PREGLED DOSADAŠNJIH TEORIJSKIH SPOZNAJA O LJUDSKIM RESURSIMA I RAZVOJU KARIJERA

Ljudski resursi su nositelj procesa glavnih i potpornih funkcija poslovanja tako da menadžment ljudskih resursa utječe na performanse i uspjeh svake od njih. Dessler (2015: 30) navodi da je menadžment ljudskih potencijala niz procesa koji obuhvaćaju od upošljavanja, usavršavanja, procjene i nagrađivanja zaposlenika, preko vođenja računa o klimi i međuljudskim odnosima do zdravstvenog stanja i sigurnosti radnika. Činjenica da je svaki pojedinac jedinstven upućuje na kompleksne zadatke menadžmenta ljudskih resursa i potvrđuje potrebu za multidisciplinarnim pristupom. Stoga Bahtijarević-Šiber (1999: 3) naglašava da menadžment svojim funkcijama i ulogama usmjerava ponašanje ljudi kako bi organizacija ostvarila ciljeve te se osiguralo odgovorno i korisno upravljanje ljudima. Isti autor ističe i funkcije Human resource managementa (HRM) (1999: 5): strategijski menadžment ljudskih potencijala, planiranje potrebnog broja i strukture zaposlenih, analiza i uređenje poslova i radnih mjesta, pribavljanje, izbor, integracija i raspored osoblja, monitoring i ocjena uspješnosti, motiviranje i nagrađivanje, obrazovanje i razvoj zaposlenih, oblikovanje željene organizacijske klime i kulture, socijalna i zdravstvena zaštita, radni odnosi te ostale usluge zaposlenima. Upravljanje ljudima promatrano s aspekta zaposlenika odnosi se uglavnom na upravljanje razvojem i karijerom. Ono zahtijeva praćenje učinka i ponašanja zaposlenika, detektiranje potencijala zaposlenika te razvoj potencijala i karijere kako bi se dobio maksimum od zaposlenika uslijed samoostvarenja i prosperiteta (Bahtijarević-Šiber, 2014: 56). Prema Jurinu (2009.), vrijedi stav da zaposlenici donose konačne odluke o svojoj karijeri, što je točno, ali u tim procesima postoji utjecaj organizacije ponudom, tj. izborom pruženim u razvoju zaposlenika i potrebom za razvojem zaposlenika u određenom smjeru. Rupčić (2018.) ističe da ulaganje u zaposlenike ima dugoročne efekte, kako povećanjem produktivnosti tako i na duge staze povećanjem performansi zaposlenika i motiviranosti zahvaljujući razvoju i samoostvarenju. Produktivnost zaposlenika reflektira se na outpute pa time i na kupce, stoga naponi menadžmenta ljudskih resursa donose sinergijske efekte koji multiplikativno utječu na rezultate. Prema autorima Bagdadil i Gianecchini (2019: 362), uloga menadžmenta ljudskih resursa jest upravljanje karijerom zaposlenika tako da se njihova strategija integrira u strategiju poslovanja kako bi se ostvarili ciljevi održivosti, koji su sve više problematika vrhovnog menadžmenta svjetskih korporacija, ali i težnja poduzeća diljem svijeta. U stručnoj literaturi postoji niz definicija karijere, a razlikuju se po pristupu i obuhvatu. Karijera obuhvaća profesionalni razvoj i napredovanje u poslovnom, ali i profesionalnom životu svakog pojedinca. Ona je iznimno važna odrednica napretka svakog pojedinca. Valja istaknuti da je za sve to također zaslužan pojedinac trudom i vremenom uloženi u profesionalni život (Škrtić, 2008: 218). Nastavno, razvoj karijera zaposlenika

Tablica 1. Razlike između posla i karijere

POSAO	KARIJERA
kratkoročna vremenska dimenzija	dugoročna vremenska dimenzija
neposredni rezultati	dugoročni razvoj i ciljevi
glavno zaduženje organizacije	potrebna suradnja organizacije i pojedinca
osiguran unutar postojeće trenutačne organizacije	osigurava se u definiciji i obuhvatu profesije, struke ili djelatnosti
zadovoljava tekuće potrebe organizacije	povezuje ciljeve pojedinca i organizacije
pomalo nefleksibilan sustav motivacije uglavnom vezan uz promociju i novac	fleksibilan motivacijski sustav koji povećava ulogu intrinzičnih faktora motivacije

Izvor: Bahtijarević-Šiber, F., »Menadžment ljudskih potencijala«, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 1999., str. 828

različit je od obuke jer se obuka odnosi na specifičnu potrebu organizacije i provodi se za više zaposlenika, dok je razvoj karijera usmjeren na pojedinog zaposlenika (Buble, 2006: 46). Prema autorima Boon et. al. (2019.), razvoj karijere nije jednokratni i ostvarenjem statusa karijere zaposlenika briga za nju ne prestaje. Zadaća menadžmenta ljudskih resursa je održavanje i upravljanje karijerom u životnim fazama. Održavanje karijere ne znači samo održavanje kompetencija na određenoj razini, nego njihov daljnji razvoj, kao i svih ostalih elemenata koji se temelje na evaluaciji ostvarenih kvaliteta (Liani et. al., 2017: 15).

Marušić (2006: 175) ističe da pojedini autori u definiciji karijere naglasak stavljaju na individualni pogled na stavove i ponašanje vezano uz posao tijekom radnog vijeka koji se transferiraju na sve druge životne aspekte u istom vremenu. Autori Shuck et. al. (2018.: 3) također u definiciji karijere ističu slične relacije pa karijeru definiraju kao individualno percipiran slijed stavova i ponašanja povezanih s iskustvom i aktivnostima vezanim uz rad, odnosno ističu da karijeru čine promjene u vrijednostima, stavovima i motivaciji koje se događaju kako osoba postaje starija. Potonje upućuje na važnost i gotovo nužnost vremenskog raspona i životne dobi u karijeri pojedinca. Navedeni faktori jesu važni, ali ne i presudni. Vrijeme i životna dob svakako utječe na osjećaje pojedinca, poimanje posla i karijere te vrednovanje vlastitih uloga i dostignuća. No bez konkretne osnove da se određeni dosezi evaluiraju kao dio karijere oni nemaju težinu u određivanju koncepta i iskustva u karijeri. Često se posao poistovjećuje s karijerom, ali to nisu sinonimi i treba ih razlikovati. Posao prerasta u karijeru kada omogućuje razvoj zaposlenika i organizacije uz zajedničko putovanje naprijed. Ono mora uključivati trud objiju strana i zajedničke ciljeve.

Posao može biti trenutačan i promjenjiv, a karijera je jedna i veže se uz razvoj pojedinca te sve što on radi bilo u jednoj ili nekoliko organizacija. Kada se ostvari kvalitetna karijera, ona se može promatrati izolirano izvan jedne organizacije te se nastavljati u drugoj, a to se događa u najvišoj fazi usavršavanja i razvoja, kada se pojedincu povećava vrijednost s aspekta profesionalnog razvoja koju »nosi« sa sobom. U stručnoj se literaturi, prema autorima Samuel i Guantai (2018.), u istraživanju definicija karijere može naići na sinonime karijere, a jedan od njih je uz posao i kadrovski razvoj. Kadrovski razvoj uključuje ulaganje u zaposlenike isključivo za obavljanje posla. Mnoge organizacije ne žele i ne pružaju drugačiji razvoj zaposlenika od onog koji im je ključan za neka područja te tako kočje razvoj karijera zaposlenika. U tom slučaju karijeri treba pristupiti drugačije i promatrati je s aspekta dotičnog radnog mjesta, a zaposleniku osigurati razvoj, doprinos i prosperitet unutar njega barem na određeno vrijeme i uz prikladnu kompenzaciju. Karijera nije jedno radno mjesto, ali ne znači da to ne može biti. Karijera podrazumijeva posao koji ispunjava i omogućuje razvoj, ali nije nužno uvjetovana brojem pozicija i njihovom visinom te radnim mjestima ako donosi napredak i ostvarenje. Prema Ratnasari i Sutjahjo (2019.), na karijeru pojedinca utječe mnogo faktora, od internih do eksternih, koji utječu i na modele upravljanja te razvoja karijera zaposlenika. Interni faktori proizlaze iz karaktera pojedinca, njegovih preferencija i ciljeva te poimanja vlastite uloge i doprinosa obitelji i društvu, kao i vrijednosti koje njeguje. Eksterni faktori odnose se na sve vanjske determinante karijere pojedinca, od obrazovanja, iskustava do profesionalnog razvoja u poslu, ali i stanja u organizaciji u kojoj gradi karijeru. Na interne

faktore pojedinac može utjecati, a na eksterne samo djelomice svojim zalaganjem i naporima u domeni stjecanja znanja i vještina te dokazivanjem. Nadalje, u modelu životnog ciklusa karijera ne uzima se u obzir činjenicu da karijera ima smjerove razvoja, tj. da osnovna srž u razvoju karijere (vrhunac) ne obuhvaća mogućnosti razvoja pod raznim faktorima utjecaja. Te aspekte i faktore utjecaja u definiranju razvoja karijere uzima u obzir trodimenzionalni model karijere koji je utemeljio Schein (1971: 401). Autor objašnjava karijeru na osnovi modela koncepta sidra, gdje pojedinac samostalno percipira vlastite talente i mogućnosti, svoje temeljne vrijednosti i motive koji bi trebali pripadati njegovu profesionalnom razvoju. Važno je istaknuti da je na temelju Scheinova istraživanja u praksi uočena korelacija između kretanja zaposlenika i opisanih smjerova, ali i to da se kretanje odvija uvijek u jednom smjeru, nikada istodobno u njih nekoliko pa stoga autori Gutić i Martinčić (2017: 20) ističu tri vrste granica karijere: hijerarhijske granice, granice uključenja te funkcionalne ili odjelske granice. Karijera se u osnovici razlikuje iskustvom i doživljajem te razvojem pojedinca. O razvoju karijera odlučuje organizacija svojim ponudama, alatima motivacije i spremnošću na ulaganje sredstava u upravljanje karijerama i ljudskim potencijalima općenito. S obzirom na to da je poslovanje uvijek izloženo riziku i neizvjesno, kao i na činjenicu da su fluktuacije zaposlenika i karakteristike ljudskih potencijala stalno pod utjecajem promjena, upravljanje promjenama i fleksibilnošću ljudskog resursa je zadatak HRM poslovne funkcije.

KOPRIVNICA KAO POSLOVNO ODREDIŠTE

Koprivnica je smještena na sjeverozapadu Republike Hrvatske i prostire se na 91,73 km², čime zauzima 5,2% teritorija Koprivničko-križevačke županije, odnosno 0,16% teritorija Republike Hrvatske. Najgušće je naseljen prostor u županiji s 326 st/km². U županiji graniči s općinama Koprivnički Ivanec, Peteranec, Koprivnički Bregi, Sokolovac i Rasinja, a na krajnjem jugu s Općinom Kapela koja je dio Bjelovarsko-bilogorske županije. Sjecište je važnih željezničkih i cestovnih smjerova, poput magistralne željezničke pruge Zagreb - Budimpešta, državne ceste prema Mađarskoj te dionice Podravske magistrale koja povezuje Varaždin i Osijek. Na razvoj grada utjecale su povijesne i gospodarske promjene koje su se odrazile i na demografsko kretanje stanovništva. Pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća Podravinu je zahvatio proces deagrarizacije i deruralizacije koji karakterizira velik transfer radne snage iz sela u grad, ali i promjene iz poljoprivrednih u nepoljoprivredna zanimanja (Feletar, 1977.). Općina Koprivnica transformaciju doživljava sredinom šezdesetih godina uglavnom razvojem prehrambene industrije (Podravka), a dijelom i drvne (Bilo-Kalnik). Razvojem agroindustrije i drugih sekundarnih i tercijarnih djelatnosti u Koprivnici je stanovništvo intenzivno raslo pa je od 1971. do 1977. broj prosječno godišnje rastao za 553 stanovnika, i to uglavnom doseljavanjem (Feletar, 1977: 52). Broj radnih mjesta nije pratio stambenu izgradnju pa se u tom razdoblju bilježe intenzivne dnevne migracije stanovništva iz okolnih mjesta. Raspad SFRJ, tranzicija i procesi privatizacije nisu negativno utjecali na koprivničku industriju koja je, unatoč gospodarskim krizama u državi, nastavila dobro poslovati. Prije svega to se odnosi na trgovačko društvo Podravka (s tvrtkama kćerima) u Koprivnici i INA-Naftaplin (s velikim ležištima plina oko Molvi) te križevačku tvrtku KTC (trgovački lanac), što je rezultiralo dobrim BDP po stanovniku - odmah iza Zagreba, istarskog i riječkog kraja (Feletar, 2005: 175-177). Promijenila se i ekonomska struktura stanovništva. Nova tržišna privreda nakon 90-ih godina prošlog stoljeća dovela je do novih trendova koji se ogledaju u tercijarnim i osobito kvartarnim djelatnostima. Od Drugoga svjetskog rata do popisa stanovništva iz 2011. godine naselje Koprivnica bilježi stalni rast broja stanovnika, što se odvijalo paralelno s industrijalizacijom i urbanizacijom. Posljednja dva popisa iz 2011. i 2022. godine govore o padu broja stanovnika Koprivnice uslijed sve većeg iseljavanja i starenja stanovništva. Odvijaju se i procesi deindustrijalizacije i deurbanizacije. Osim pada ukupnog broja stanovnika, bilježe se negativno prirodno kretanje, negativna migracijska bilanca, smanjen broj radno sposobnog stanovništva, porast broja starog stanovništva, smanjenje udjela žena u fertilejnoj dobi i dr. (Balija, 2017: 133). Od imigracijskog to je postalo emigracijsko područje. Ključni pokazatelji za razvoj gospodarstva su struktura i kvaliteta ljudskih resursa pojedinog područja/lokacije, što Koprivnicu zbog negativnih trendova čini izazovnim područjem za strategiju budućeg proaktivnog razvoja. Sukladno popisu stanovništva iz 2022. godine, u Koprivnici živi 22.262 stanovnika. Koprivni-

Tablica 2. Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti prema novom modelu izračuna na lokalnoj razini (od 2014. do 2016.) za grad Koprivnicu

GRAD KOPRIVNICA	VRIJEDNOST OSNOVNIH POKAZATELJA	VRIJEDNOST STANDARDNIH POKAZATELJA
PROSJEČNI IZVORNI PRIHODI PO STANOVNIKU	34.863,71	104,00
PROSJEČNA STOPA NEZAPOSLENOSTI	0,1102	106,96
OPĆE KRETANJE STANOVNIŠTVA (2016./2006.)	99,52	105,31
INDEKS STARENJA	103,0	104,22
STUPANJ OBRAZOVANJA (VSS, 20 - 65), (2011.)	0,25040	118,09
PROSJEČNI IZVORNI PRIHODI PO STANOVNIKU	3.165,08	104,00
INDEKS RAZVIJENOSTI	108,851	
SKUPINA	VIII	

Izvor: Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije (https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izra%C4%8Dun%20indeksa%20razvijenosti_jedinice%20lokalne%20samouprave.pdf)

ca je prema gospodarskoj djelatnosti jedno od razvijenijih urbanih središta Republike Hrvatske, a prema Strategiji razvoja grada Koprivnice do 2030. (Strategija grada Koprivnice do 2030: 59), pripada VIII. skupini, odnosno prvoj četvrtini iznadprosječno razvijenih jedinica lokalne samouprave.

Aktivnih poslovnih subjekata u Koprivnici je 784 (Digitalna komora, <https://digitalnakomora.hr/e-gospodarske-informacije/poslovne-informacije/vodici/2220>). Najveće poduzeće u Koprivnici je Podravka, prehrambena industrija d.d., koja je u 2020. godini imala 3105 zaposlenika, što je 37% od ukupnog broja zaposlenih (9238) u svim poduzećima na koprivničkom području. Osim Podravke, u Koprivnici posluju Belupo, lijekovi i kozmetika d.d., Calsberg Croatia d.o.o. i Hratman, papirna ambalaža d.o.o., tvrtke koje su i na razini države među najvećima u svom sektoru (Strategija grada Koprivnice do 2030: 60). Prema Jurčević, Perić-Kaselj i Velhes (2022: 201), Podravka je tvrtka čiji se proizvodi mogu kupiti u zemljama diljem svijeta, a uvjerljivo je najviše prisutna na tržištima jugoistočne, srednje i istočne Europe, u kojima je otvoren i djeluje sustav podružnica. Podravka je 2005. otvorila predstavništvo u New Yorku i ujedno je jedina hrvatska tvrtka koja ima proizvodne pogone u SAD-u te širi poslovanje diljem Sjeverne i Južne Amerike. Odlikuje se liberalizacijom poslovanja i pozicijskom strategijom na globalnom tržištu.

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE STAVOVA RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA GRADA KOPRIVNICE O UPRAVLJANJU LJUDSKIM RESURSIMA I RAZVOJU NJIHOVE KARIJERE

Istraživanje problematike ljudskih resursa je kompleksno i donosi višedimenzionalan uvid te omogućuje da se određeni problemi vide u novom svjetlu. Empirijski dio ovog dijela rada oslanja se na kvalitativno istraživanje, točnije anketno istraživanje kao temelj za identifikaciju određenog fenomena. Ovakva je metoda istraživanja posebno učinkovita u sagledavanju društvenog konteksta populacije te traženju i dobivanju informacija o percepcijama, stavovima i iskustvima ispitanika vezanih uz razvoj karijere kod njihovih poslodavaca. Istraživanje je provedeno anketnim upitnikom od rujna do prosinca 2022. godine kako bi se dobio što bolji odaziv ispitanika. Dakle, istraživanjem se željelo utvrditi cilj i prilike za razvoj karijera ispitanika. Kako bi se dobio vjerodostojan uzorak, nastojalo se u odgovarajućem omjeru osigurati zastupljenost ispitanika, odnosno radno aktivnog stanovništva Koprivnice na slučajno odabranom uzorku. Grad Koprivnica uzet je u razmatranje kao iznimno razvijeno urbano i poduzetno središte s najvećom stopom etabliranog malog i srednjeg poduzetništva (čak 88%) uz poslovanje najvećih tvrtki na razini hrvatske ekonomije unutar svog sektora. Anketu je ispunilo 200 ispitanika aktivnog stanovništva Koprivnice, što čini reprezentativan uzorak. Varijable ankete bile su spol, dob, stručna sprema i radni staž, uz formiranje kontrolnih varijabli vezanih uz percepciju i iskustva kada je riječ o karijerama, a promatrale su se međusobno. Mjerni instrument bio je upitnik s pitanjima zatvore-

nog tipa stupnjevanim Likertovom ljestvicom, uz kodiranje i analiziranje korištenjem SPSS softvera. U istraživanju temeljenom ne anketiranju uvijek je problem činjenica da pojedini ispitanici, iako je anonimnost naznačena i zagantirana, nevoljko odstupaju od deklariranih stavova koje zastupaju njihovi poslodavci, što upućuje na zaključak da neke rezultate treba prihvatiti s određenom zadržkom.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na početku anketiranja svi su ispitanici bili upitani jesu li u radnom odnosu kod svog poslodavca (bez upita o nazivu tvrtke u kojoj su zaposleni) pa je time isključeno nezaposleno stanovništvo grada Koprivnice. U istraživanju su dominirali ispitanici muškog spola, i to udjelom od 91%, dok je udio ispitanika ženskog spola bio 9%. Strukturu je definirao i odziv radno aktivne populacije Koprivnice. Potonje nije uzeto kao diskriminirajući faktor, nego kao slučajno odabrani uzorak koji je na jedan način odredio rezultate istraživanja. Struktura odgovora ispitanika vezana je uz dobnu skupinu, iz koje se uočava da uzorkom dominiraju ispitanici u dobi od 34 do 41 godine s 24%, a podjednakim udjelom slijede zaposlenici u dobi od 26 do 33 godine te zaposlenici u dobi od 42 do 49 godina (21%) pa se generalno može reći da u organizaciji dominiraju zaposlenici u dobi od 26 do 49 godina, što predstavlja dob najveće fizičke spremu u kombinaciji s iskustvom. Iz dobivenih odgovora ispitanika vidi se da udjel aktivnog stanovništva u dobi od 18 do 25 godina iznosi 12%. Mladi se izgrađuju i stječu nova iskustva te poslodavcu predstavljaju investiciju koja donosi niz benefita pojedinoj organizaciji jer mladi zaposlenici lakše usvajaju određene prakse, znanja i pravila te su otvorenog uma kada je riječ o vrijednostima i sustavima, posebno oni kojima je to prvi posao pa se lakše integriraju u okruženje i samu organizaciju, što u osnovi predstavlja ljudski kapital ako im se omogući razvoj i izgradnja karijere. Stupanj obrazovanja ispitanika važan je čimbenik prilikom davanja odgovora jer predstavlja okosnicu razvoja karijere. Od ukupno 200 ispitanika svi (100%) su se izjasnili o stupnju obrazovanja kako slijedi: srednja stručna sprema 72%, viša stručna sprema 20% i osnovna škola ili niska stručna sprema 8%. Ispitanici koji imaju samo osnovnu školu oni su starijih generacija pred mirovinom, a u svom radnom vijeku nisu se željeli dodatno obrazovati i napredovati. Usko povezano s prethodnim pitanjem, u sljedećem se od ispitanika tražilo da se izjasne o svom radnom stažu. Do pet godina izjasnilo se njih 24%, dominiraju ispitanici sa stažem od 6 do 10 godina (41%), slijede oni sa stažem od 11 do 15 godina (24%), a 8% označilo je da imaju staž od 16 do 20 godina. Njih 3% izjasnilo se da imaju 26 i više godina radnog staža. Staž dulji od 10 godina ne znači nužno privrženost, nego može upućivati na apatiju zaposlenika, strah i dugo čekanje prilike za razvoj. Negativna doza opreza u tumačenju tih podataka opravdana je uočenim nedostacima u organizaciji i doprinosu menadžmenta ljudskih resursa, ali i općim stanjem te plaćama u industriji i nedostatku radnog stanovništva, što je generalna situacija na hrvatskom tržištu rada.

Uočava se da je tijekom staža kod trenutnog poslodavca unaprijeđeno 41% zaposlenika. Manji udio unaprijeđenih posljedica je činjenice da neki na određene pozicije dođu odmah. Razlog je što se u većini slučajeva u praksi ne provode određene evaluacije zaposlenika unutar organizacije pa se u slučaju potražnje za zaposlenikom na nekoj višoj poziciji ne povuče postojećeg zaposlenika, nego se objavi natječaj i regrutira zaposlenike izvan organizacije. To je očiti pokazatelj nedovoljne organiziranosti ljudskih resursa i upravljanja karijerama.

Tablica 3. Odgovori ispitanika o unapređenju i povećanju plaća

	Je li vaša plaća pratila unapređenje?		UKUPNO
	Da	Ne	
Jeste li bili unaprijeđeni tijekom radnog staža kod trenutnog poslodavca?	28	12	40
	0	1	1
UKUPNO	28	13	41

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Tablica 4. Struktura odgovora ispitanika o visini njihova dohotka

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Visina plaće	do 5000 kn*	15	15	15
	5001 - 6000 kn	40	40	55
	6001 - 7000 kn	26	26	81
	7001 - 8000 kn	15	15	96
	8001 - 9000 kn	4	4	100
	UKUPNO	100	100	100

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

* u provedenom anketnom istraživanju korištena je kunska vrijednost osobnih dohodaka, odnosno istraživanje se provodilo prije uvođenja eura kao novčane monete Republike Hrvatske

Tablica 5. Prosječne razine slaganja s izabranim tvrdnjama

	U organizaciji za koju trenutačno radim postoji formalno ustrojen odjel ljudskih resursa	Upravljanje ljudskim resursima jednako je upravljanju karijerom zaposlenika	Za razvoj karijere odgovorni su menadžment i organizacija	Da bi se iz posla mogla razviti karijera, zaposlenici trebaju biti motivirani u svim segmentima (plaća, uvjeti rada, radni zadaci, ostali faktori...)
N	Valid	100	100	100
	Missing	0	0	0
Mean	3,18	3,59	3,76	4,76
Mode	4	3	4	5
Std. Deviation	1,158	0,767	0,712	0,429
Minimum	1	2	3	4
Maximum	5	5	5	5

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Tablica 6. Prosječni stavovi ispitanika o odlikama posla koji ima predispozicije da bude polazište karijere

	Posao i karijera sinonimi su u organizaciji u kojoj sam zaposlen	Izravni nadređeni motivira me na bolji rad	Rad se redovito evaluira standardiziranim objektivnim pokazateljima	Da bi posao bio karijera, moram ga voljeti i mora me ispunjavati
N	Valid	100	100	100
	Missing	0	0	0
Mean	2,92	3,01	2,52	3,9
Mode	3	4	1	4
Std. Deviation	1,3	1,367	1,283	0,905
Minimum	1	1	1	2
Maximum	5	5	5	5

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Jedan od faktora razvoja i kreiranja karijere jest i plaća. Iako napredak i razvoj karijere nisu nužno uvjetovani plaćom, trebamo biti svjesni da svi radimo za novac i da motivacija mora biti konstanta te da nije determinirana jednim faktorom, ali bez faktora plaće nije održiva, kao ni poimanje zadovoljstva karijerom. Činjenica je da je 41% ispitanika ipak imalo priliku za promaknuće koje je uvertira u razvoj karijera, ali ono nije donijelo znatnije povećanje plaće. Pokazatelj je to nedostataka sustava upravljanja karijerama zaposlenika, a u konačnici i procesima te poslovanjem jer se njih čak 30% izjasnilo da procija nije praćena povećanjem plaće.

Uočava se da ispitanici nemaju konkretnu predodžbu o odjelu ljudskih resursa jer se u prosjeku niti slažu niti ne slažu s tvrdnjom (3,18) da je taj odjel ustrojen formalno s konkretnim zadaćama i obvezama prema zaposlenicima u njihovim poduzećima. Ispitanici također nemaju čvrst stav o tome je li upravljanje ljudskim resursima ekvivalent upravljanju karijerama. Sve to upućuje na nedovoljnu komunikaciju menadžmenta ljudskih resursa sa zaposlenicima u njihovim organizacijama. Više se slažu s tvrdnjama da je za razvoj karijere odgovoran menadžment te da je za poimanje i realizaciju karijere potrebno zadovoljiti uvjete u nekoliko dimenzija, od plaće i uvjeta rada do razvoja, učenja i ostalih pozitivnih učinaka.

Rezultati pokazuju da prosječna razina slaganja s tvrdnjom da su posao i karijera sinonimi u organizaciji za koju ispitanik radi iznosi čak 2,92, što je bliže indiferentnosti nego negiranju ili slaganju s tvrdnjom. Bilo je ispitanika koji se s tom tvrdnjom ne slažu u potpunosti te onih koji se u potpunosti slažu (vidljivo iz zabilježenog minimuma i maksimuma). Tvrdnja da se rad redovito evaluira pomoću standardiziranih pokazatelja zabilježila je izrazito skromno prosječno slaganje od 2,5 te najčešće od 1, što je poražavajuće, primjerice, ako ispitanici u Koprivnici rade u organizacijama s međunarodnim tržištem. Ispitanici važnim za poimanje svoje karijere najčešće smatraju to što moraju voljeti posao i on ih mora ispunjati, što je zadaća HRM odjela poduzeća. Važno je istaknut i kako je uočeno da zaposlenike izravni nadređeni motivira na bolji rad s čim se uglavnom slažu. Potonje ukazuje na solidne odnose među zaposlenicima na tim razinama. Takav je odnos održiv uz kvalitetan sustav motivacije i razvoj međuljudskih odnosa ako oni prate uvjete i kompenzacije.

Tablica 7. Prosječni stavovi ispitanika o ulozima nadređenih u izgradnji karijera

	Da bih volio svoj posao, primarno mora biti dobro plaćen, ali i da su odnosi u organizaciji dobri	Karijera je kada posao prati moje potrebe, mogućnosti i pruža mi izazove, razvoj te ostvarenje vlastitih vizija onoga što radim	Plaća je preduvjet da posao postane karijera	Upravitelji moraju pratiti zaposlenike, prepoznati njihov rad i doprinos te ukazati na pojedince koji se ističu kako bi im se pružio razvoj
N	Valid	100	100	100
	Missing	0	0	0
Mean	4,64	4,55	4,62	4,49
Mode	5	5	5	5
Std. Deviation	0,56	0,822	0,546	0,643
Minimum	3	2	3	3
Maximum	5	5	5	5

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Tablica 8. Prosječni stavovi zaposlenika o naporima menadžmenta ljudskih resursa u upravljanju karijerama

	Menadžment ljudskih resursa provodi ankete zadovoljstva, ispitivanja stavova zaposlenika o određenoj temi i događaju u vašoj organizaciji	U organizaciji i timu otvoreno se razgovara o određenim problemima i idejama vezanim uz posao i vašoj organizaciji kao cjelini	Menadžment ljudskih resursa ne pruža logističku potporu upravljanja karijerama (evaluacija, motivacija, sistematizacija radnih mjesta i sl.)	Razvoj karijera podložan je poznanstvima i vezama u vašoj organizaciji
N	Valid	100	100	100
	Missing	0	0	0
Mean	2,53	2,77	3,9	3,39
Mode	1	2	5	5
Std. Deviation	1,267	1,278	1,308	1,406
Minimum	2	2	2	1
Maximum	5	5	5	5

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Povezanost posla i njegove uloge u izgradnji i razvoju karijere vidljiva je iz stavova zaposlenika koji su dani u tablici 7. Uočava se da plaća ima važnu ulogu u stavu i odnosu prema poslu, ali i karijeri (najčešće razina slaganja 5, a prosječan 4,6). Potonje je vidljivo iz toga da posao mora zadovoljiti potrebe i omogućiti realizaciju vizije djelovanja zaposlenika da bi postao karijera (prosječna razina slaganja s tvrdnjom 4,55). Upravitelje smatraju zaduženima za promociju zaposlenika koji se ističu (prosječna razina slaganja 4,49). Stavovi ispitanika pokazuju da je presudna uloga menadžmenta ljudskih resursa u osiguranju preduvjeta i prilika za razvoj karijera te za upravljanje njome. Zaposlenici uvijek imaju izbor, ali bez ponude nema ni izbora, posebno u početnim fazama izgradnje karijere. U organizacijama se često brinu isključivo za to da su određena radna mjesta popunjena, tj. da se procesi i posao obavljaju. Važna je kvaliteta radnika na određenom poslu, ali razvoj, planiranje unapređenja i upravljanje karijerom još je izolirani plan od upravljanja poslovnim procesima te nedovoljno integriran u strateške ciljeve organizacije. Razdvajanje takvih ciljeva utječe na tromost organizacije u izgradnji izvrsnosti te variraju u konkurentnosti.

Kao jedan od nedostataka u upravljanju karijerama ispitanici ističu to što menadžment ljudskih resursa u njihovim organizacijama ne provodi ankete zadovoljstva, tj. motivacije, stavova i percepcija zaposlenika te problema i događaja u organizaciji kako bi se osiguralo detektiranje probleme i iznašla rješenja. Nedostatak ispitivanja mišljenja zaposlenika i motiviranosti uočen je u analizi procesa i aktivnosti menadžmenta ljudskih resursa, stoga zaključke analize potkrjepljuju ovi podaci, tj. iskustva ispitanika. Kao nedostatak ističe se i nedovoljno razgovora o problemima, bilo na razini radnog mjesta, odjela ili njihove organizacije. Većina ispitanika ne slaže se s tvrdnjom o postojanju takvih napora. Zaposlenici se ipak najčešće u potpunosti slažu s tvrdnjom da je upravljanje karijerama neadekvatno u njihovim organizacijama jer ne postoji sustav evaluacije, kao ni praćenja zaposlenika, razvoja i usavršavanja izvan potreba radnog mjesta (najčešće slaganje s tvrdnjom 5). Isti je rezultat i kada je riječ o tvrdnji da je razvoj karijera ovisan o vezama i poznanstvima, što ispitanici uočavaju. Takva praksa stvara konflikte i loše međuljudske odnose jer organizacije time izravno diskriminiraju sve svoje zaposlenike koji su zaslužili promaknuće. Nadalje, kada se razvoj karijera događa na osnovi veza i poznanstava, nastaje višestruka šteta, i to u obliku smanjenja ili gubitka povjerenja u organizaciju, smanjenja interesa i motiva za zalaganje, pogoršanja međuljudskih odnosa i izgradnje pogrešnih vrijednosti među zaposlenicima te, dugoročno, smanjenja konkurentnosti. Isto vrijedi ako se na visoke pozicije postavi netko bez adekvatnog iskustava i/ili nedovoljnog znanja. U mnogim organizacijama upravljanje karijerama zaposlenika svede se na motiviranje na rad, ali ne i na usavršavanje i razvoj te na preferencije za vlastitu karijeru, što najčešće poprilično lošim smatraju i ispitanici analizirane organizacije. Takvo ponašanje suprotno djeluje na želju za izgradnjom karijere u postojećoj organizaciji. Nadalje, u skladu s tim ispitanici ističu da osjete kako nadležni i HRM zanemaruju ključne aspekte razvoja karijera (prosječno slaganje s tvrdnjom 3,92). Ispitanici smatraju da je karijera više od jednog promaknuća, da ima svoj vrhunac i dosezanje svrhe te su spremni mnogo više dati organizaciji ako ona pruža prilike za razvoj karijere i upravlja njome. Bez tih elemenata propadaju međuljudski odnosi, radna klima i sustav vrijednosti, a ujedno se smanjuje potencijal postojećeg kadra jer su ulaganja u razvoj minimalna.

Tablica 9. Prosječne razine slaganja o temi odrednica karijere

		Karijera je definirana stažem	S nadređenim razgovaram o tome kako i gdje se vidim u budućnosti	Smatram da karijeru imaju moji nadređeni
N	Valid	100	100	100
	Missing	0	0	0
Mean		3,01	2,28	4,28
Mode		3	1	5
Std. Deviation		1,078	1,443	0,975
Minimum		1	1	1
Maximum		5	5	5

Izvor: Obrada autora prema ispunjenom anketnom upitniku

Ispitanicima je važan element posla i faktor sigurnosti, koji je analiziran kao odrednica karijera kako bi se doznala percepcija zaposlenika o toj determinanti karijere. Na pitanje je li duljina radnog staža dio karijere i definira li je, ispitanici su se izjasnili kako smatraju da jest, ali nije presudna, što je i ispravno, ali ne uvijek doslovno jer je staž važan i upućuje na iskustvo u poslu. Također, ispitanici su se izjasnili da u komunikaciji s nadređenim ne razgovaraju o razvoju svojih karijera i tome gdje se vide u budućnosti jer se s potvrdnom tvrdnjom u prosjeku slabo slažu. Kao konačan pogled na sve na temelju rezultata, u tablici 9 uočava se da ispitanici smatraju kako njihovi nadređeni imaju karijeru iako vjerojatno smatraju da su do pozicije došli preko poznanstva te da njihov posao ne poznaju možda koliko bi trebali. Takvi stavovi pokazatelj su idealiziranja instant karijera i promjene sustava vrijednosti zaposlenika o tome što ona jest. Takvo ponašanje potiče dosadašnje prakse i klimu u pojedinim organizacijama jer će svaki pojedinac, pruži li mu se prilika, krenuti istim putem. Dakle, cilj opravdava sredstvo i očigledno funkcionira jer donosi osjećaj zadovoljstva karijerom. U konačnici od karijere ostane materijalni benefiti vidljivi u stečenom, dok se doprinos organizaciji i društvu te požrtvovnost, na žalost, sve brže i lakše zaboravljaju. Podizanje svijesti i davanje priznanja u organizaciji treba biti dio kulture i po mjeri djelatnika kako bi se karijere shvaćalo ozbiljnije i pristupalo im se s odgovornošću. Karijere obilježavaju živote pojedinaca i njihovih suradnika, stoga je upravljanje ljudskim resursima i karijerama zaista odgovoran skup procesa organizacije, koliko i samo poslovanje, pa i više jer preko zaposlenika utječe na vrijednosti, odnos prema radu, tržištu rada i sl. Kako je već istaknuto, u stručnoj literaturi postoji nekoliko modela razvoja i upravljanja karijerama zaposlenika. Dok su jedni fokusirani na način razvoja, a drugi na dimenzije i širinu aspekata koje donose zaposleniku, to nije konačan i jedini format modela razvoja karijera zaposlenika. Iako su različiti, nemaju svi jednak koncept poimanja karijera te ne obuhvaćaju njihovu složenost. Modela u praksi još je više i predstavljaju hibridne modele koje je definirala struka jer je svaka organizacija posebna i čine je individue. Također, upravljanje zaposlenicima predstavlja kompleksan i dugoročan proces te zahtijeva interdisciplinarni pristup, stoga se može istaknuti da iako modeli razvoja karijera zaposlenika u stručnoj literaturi imaju strogo definirane granice, oni se mijenjaju tijekom vremena u skladu s promjenama u organizacijama i društvu te percepcijom i poimanjem karijera i vrijednosti koje ona mora pružati zaposleniku. Važna je upravo pojava hibridnih modela i modela koji se prilagođavaju promjenama unutar organizacija.

ZAKLJUČAK

Razvoj i upravljanje karijerama zaposlenika dio je koncepta održivog poslovanja te društveno odgovornog djelovanja jer je održivi rast i razvoj poslovanja moguć jedino uz zaposlenike koji mogu pratiti taj razvoj. Motivacija potiče vokaciju, stoga je upravljanje ljudskim resursima ključ održavanja konkurentnosti, a upravljanje karijerama presudno je za njezino održavanje na duge staze. Upravljanje karijerama je motivacija na putu prema održivom poslovanju i izvrsnosti poslovanja organizacije te po potrebi povremena kompenzacija za određene padove, što se ostvaruje samo kada su zaposlenici povezani sa svojom organizacijom, odnosno kada s njom razvijaju. Dakle, može se istaknuti da je kolinearnost svih dimenzija poslovanja, a posebno temelja svake organizacije - ljudskih resursa - odgovor da razvoj i upravljanje njima mogu imati samo pozitivne i dalekosežne posljedice za održivost poslovanja organizacije. Na temelju prezentiranih rezultata istraživanja radno aktivnog stanovništva Koprivnice uočavaju se slabosti modela upravljanja karijerama zaposlenika, ali i procesa HRM-a u njihovim organizacijama kao što su: nerazvijenost strategije razvoja i upravljanja karijerama ispitanika u njihovim organizacijama, niska razina integriranosti razvoja karijera u strategije poslovanja, jako niska razina korištenja znanja, baze i praksi u upravljanju karijerama zaposlenika, nerazvijeni sustavi evaluacije i praćenja učinka i razvoja u svrhu upravljanja karijerama, slaba komunikacija na relaciji nadređeni i podređeni, kao i na relaciji menadžmenta ljudskih resursa i zaposlenika, prisutnost veza i poznanstava u upravljanju karijerama, nedovoljno razvijen koncept poimanja karijera i važnosti upravljanja njima s aspekta dugoročnih ciljeva organizacije u odnosu na kratkoročne te nedostaci u početnim procesima HRM-a, ali i kasnijim po pitanju upravljanja karijerama ispitanika u njihovim organizacijama. Problemsko ograničenje u ovom radu, koje dolazi do izražaja u prikupljanju mišljenja i stavova ispitanika radno aktivne populacije, jest što je odabrano samo jedno područje, u ovom slučaju Koprivnica, ali ne i njezina oko-

lica, a kao prednost ističe se slučajno odabrani uzorak radno aktivnog stanovništvo. U istraživanju koje se temelji na anketiranju uvijek je problem činjenica da pojedini ispitanici, iako je anonimnost naznačena i zagarantirana, nevoljko odstupaju od deklariranih stavova koje zastupaju njihovi poslodavci, što upućuje na zaključak da neke rezultate treba prihvatiti s određenom zadržkom. Kao dodatno ograničenje autori ističu da je istraživanje provedeno jednokratno. Stoga autori ističu kako bi bilo kvalitetnije provesti istraživanje u više duljih vremenskih serija kako bi se u korelaciju mogle dovesti određene promjene kojima bi se dodatno ispitivao utjecaj upravljanja karijerama ispitanika.

LITERATURA

1. Bagdadil, S., Gianecchini, M. (2019). Organizational career management practices and objective career success, A systematic review and framework, No 29, *Human Resource Management Review*, pp. 353-370.
2. Bahtijarević-Šiber, F. (1999). *Management ljudskih potencijala*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
3. Bahtijarević-Šiber, F. (2014). *Strateški menadžment ljudskih potencijala*, Suvremeni trendovi i izazovi, Školska knjiga, Zagreb.
4. Balija, M. (2017). Naselje Koprivnica - suvremeni demografski izazovi, *Podravina*, 16 (32), pp. 117-135.
5. Boon, C., Den Harteg, D., N., Lepak P., D. (2019). A Systematic Review of Human Resoure Management Systems and Their Measurement, *Journal of Management*, Vol. XX No. X, pp.1-40.
6. Buble, M. (2006). *Menadžment*, Veleučilište u Splitu, Split.
7. Dessler, G. (2015). *Upravljanje ljudskim potencijalima*, 12. izdanje, Mate d.o.o., Zagreb.
8. Feltar, D. (1977). Dnevne migracije u Koprivnicu. *Geografski glasnik*, 39 (1), pp. 45-64.
9. Feletar, D. (2005). Razlike u razvijenosti regija u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Koprivničko-križevačku županiju, *Podravina* 4 (8), pp. 167-178.
10. Feletar, D., Feletar, P. (2016). Stanovništvo kao faktor razvoja Podravine, *Podravina*, 15 (30), pp. 9-100.
11. Gutić Martinčić, S. (2017). *Upravljanje karijerom*, Effectus, Zagreb.
12. Hrvatska gospodarska komora, (2023). Broj aktivnih poslovnih subjekata, Digitalna komora, <https://digitalnakomora.hr/e-gospodarske-informacije/poslovne-informacije/vodici/2220>.
13. Jurina, M. (2009). *O upravljanju ljudskim resursima*, Visoka škola za poslovanje i upravljanje s pravom javnosti »Baltazar Adam Krčelić«, Zaprešić.
14. Jurčević, K., Perić Kaselj, M., i Velhes, P. (2022). Podravka na tržištima s izraženom ekonomijom manjinskih etničkih zajednica. *Podravina*, 21 (41), pp. 195-203.
15. Liani, R., A., Hayrono, T., Sawitri., H., Napitupulu, S. (2017). The impact of career development on employee performance, *International Review of Public Administration* 22(1), pp. 1-24.
16. Marušić, S. (2001). *Upravljanje ljudskim resursima*, Adeco i Ekonomski fakultet, Zagreb.
17. Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije (2022). Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti prema novom modelu izračuna na lokalnoj razini (od 2014. do 2016), grad Koprivnica, https://razvoj.gov.hr/UserDocImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izra%C4%8Dun%20indeksa%20razvijenosti_jedinice%20lokalne%20samouprave.pdf
18. Ratnasari, L., S., Sutjahjo, G., (2019). The Employee Performance: Career Development, Work Motivation, and Job Satisfaction, International Conference of Organizational Innovation, *Advances in Economics, Business and Management Research*, Vo. 100, pp. 583-589.
19. Rupčić, N. (2018): Suvremeni menadžment - teorija i praksa, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka.
20. Samuel, G., Guantai, H., G. (2018). Career development in organizations: Placing the organization and employee on the same pedestal to enhance maximum productivity, *European Journal of Business and Management*, Vol. 10, No. 14, pp. 40-45.
21. Schein, E. (1971). Vol. 7, 1, The Individual, the Organization and the Career; A Conceptual Sheme, *Journal of Applied Behavioral Science*, NTL Institute, Silver Spring, pp. 401-426.
22. Shuck, B., McDonald, K., Rocco, S., T., Byrd, M. (2018). Human Resources Development and Career Development: Where Are We, and Where Do We Need to Go, *New Horizons in Adult Education and Human Resource Development* 30(1), pp. 3-18.
23. Strategija razvoja grada Koprivnice do 2030. (2021). Grad Koprivnica, <https://koprivnica.hr/wp-content/uploads/2022/05/Strategija-razvoja-grada-Koprivnice-do-2030.-godine.pdf>

SUMMARY

Management and career development of employees is a complex segment of human resources management influenced by a variety of factors. Career involves the individual's development and integration into the organization, as well as development in tandem with the organization's growth. Career development and management can be seen as long-term motivation. It is the responsibility of the human resources management of a given organization to ensure all necessary conditions are met and to oversee the career development of employees as well as to retain and acquire the best from the workforce. Based on the aforementioned facts, the authors conducted a survey where a random sample of the working population of the city of Koprivnica was selected. The empirical research focused on exploring personal attitudes, perceptions, and experiences of the workforce in the city of Koprivnica, which is considered one of the less developed urban centers in the Republic of Croatia. Therefore, the research subject includes the analysis of the human resources management system and the ways in which employees' careers are managed by their employers. This research aims to identify factors influencing employee career development and human resources management, as well as their impact on organizational performance. The survey results were analyzed using statistical methods such as non-parametric tests, descriptive statistics, and analysis of variance, with the application of the SPSS Statistics program. The general conclusion drawn from the conducted analysis is that certain weaknesses in the career management models of the respondents have been identified within their employers. There is a clear need for an in-depth restructuring of the resource management function and raising awareness of the importance of employees and careers for the organization.

UTJECAJ PROMETNE DOSTUPNOSTI NA PROMJENU BROJA STANOVNIKA I STARENJE STANOVNIŠTVA U KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKOJ ŽUPANIJI OD 1961. DO 2021.

THE EFFECT OF TRANSPORTATION ACCESSIBILITY ON POPULATION NUMBER AND AGEING IN THE KOPRIVNICA-KRIŽEVCI COUNTY FROM 1961 TO 2021

Nikola ŠIMUNIĆ

Doktor znanosti

Institut za migracije i narodnosti

Trg Stjepana Radića 3

10 000 Zagreb

nikolasimu@gmail.com

Received / Primljeno: 9. 10. 2023.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Original scientific paper / Izvorni znanstveni rad

UDK / UDC: [314.116-022.252:711.453]

(497.525.1)“1961/2021”

[314.116-022.252:711.7]

(497.525.1)“1961/2021”

Ivo TURK

Doktor znanosti

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Trg Marka Marulića 19

10 000 Zagreb

ivo.turk@pilar.hr

Dražen ŽIVIĆ

Doktor znanosti

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Trg Marka Marulića 19

10 000 Zagreb

drazen.zivic@pilar.hr

SAŽETAK

Demografski pokazatelji u Hrvatskoj su izrazito nepovoljni, a Koprivničko-križevačka županija pri tome nije izuzetak. Koprivničko-križevačka županija još od 1961. godine kontinuirano bilježi međupopisni pad broja stanovnika. Cilj je rada istražiti kako vremenska prometna dostupnost cestovnim prometom, u odnosu na županijsko sjedište Koprivnicu, utječe na promjenu broja stanovnika i razinu njegove ostarjelosti. Istraživanje smo proveli za razdoblje od maksimuma naseljenosti nakon Drugoga svjetskog rata (1961. godine) do posljednjeg popisa stanovništva iz 2021. godine. Prostor Koprivničko-križevačke županije podijelili smo u sedam zona vremenske prometne dostupnosti izokronama od 10 minuta u odnosu na Koprivnicu. Analizom intenziteta depopulacije putem GIS-a utvrdili smo trend njegova povećanja smanjenjem vremenske prometne dostupnosti prema Koprivnici. To znači da smo, uz određena odstupanja, utvrdili veći intenzitet depopulacije u prometno manje dostupnim dijelovima županije. Analiza indeksa starenja pokazala je da ne postoji trend povećanja razine ostarjelosti stanovništva koji se može povezati sa smanjenjem vremenske prometne dostupnosti naselja cestovnim prometom u odnosu na Koprivnicu te da je prisutan upravo suprotan trend, no nije jasno je li riječ o pravilnosti ili anomaliji.

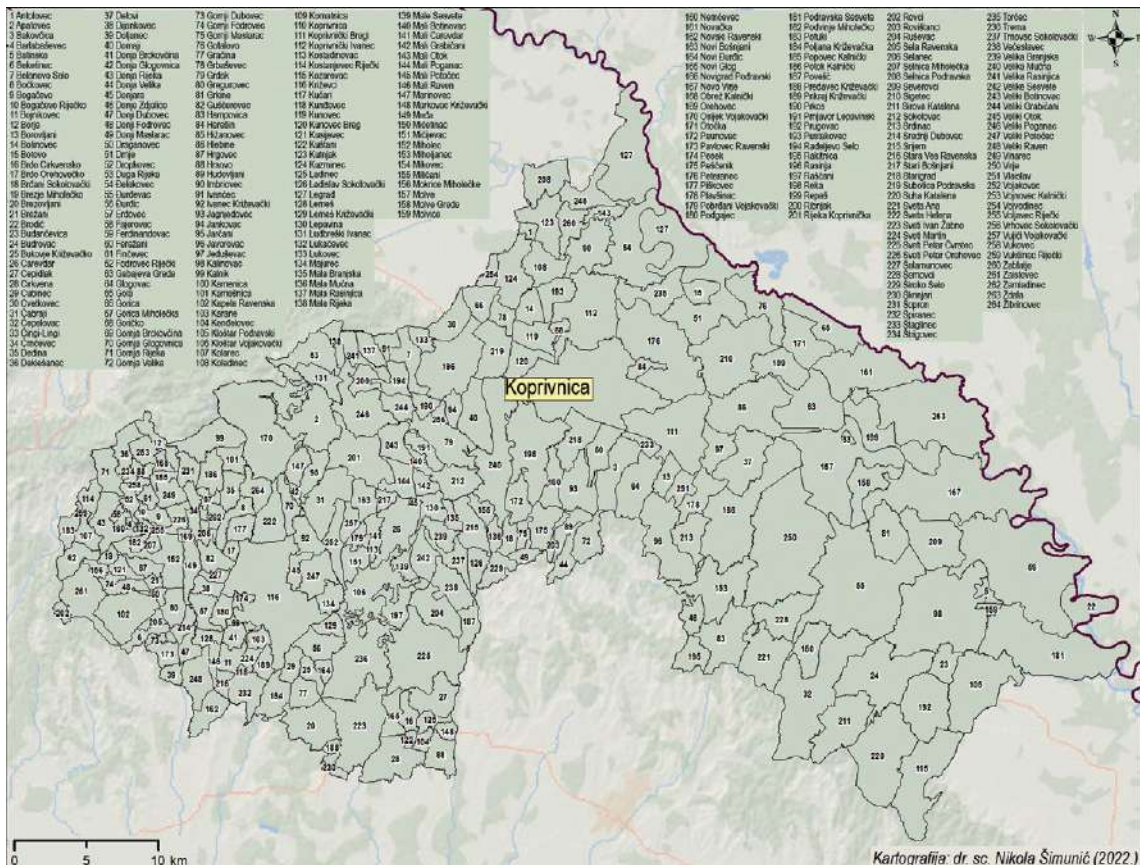
Ključne riječi: prometna dostupnost, depopulacija, starenje stanovništva, deperiferizacija, Koprivničko-križevačka županija

Key words: Transportation accessibility, Depopulation, Population aging, deperipherization, Koprivnica-Križevci County

UVOD

Koprivničko-križevačka županija pripada regiji Sjeverozapadne Hrvatske. Na sjeveroistoku graniči s Mađarskom i to joj je jedina međunarodna granica. Na sjeveru graniči s Međimurskom županijom, na zapadu s Varaždinskom županijom, na jugozapadu sa Zagrebačkom županijom, na jugu s Bjelovarsko-bilogorskom županijom, dok na jugoistoku graniči s Virovitičko-podravskom županijom. Površina joj iznosi 1748 km², što je svrstava u red teritorijem manjih hrvatskih županija (17. po veličini). Promatrana županija je administrativno podijeljena na 3 grada (Đurđevac, Koprivnica i Križevci) i 22 općine (Drnje, Đelekovec, Ferdinandovac, Gola, Gornja Rijeka, Hlebine, Kalinovac, Kalnik, Kloštar Podravski, Koprivnički Bregi, Koprivnički Ivanec, Legrad, Molve, Novigrad Podravski, Novo Virje, Peteranec, Podravske Sesvete, Rasinja, Sokolovac, Sveti Ivan Žabno, Sveti Petar Orehovec i Virje). U sastavu županije nalaze se 264 naselja. Prema popisu stanovništva iz 2021. Koprivničko-križevačka županija imala je 101.221 stanovnika, a gustoća naseljenosti je iznosila 57,91 km², što je ispod hrvatskoga prosjeka.

Oblik teritorija Koprivničko-križevačke županije je specifičan zato što se iz županijskoga središta Koprivnice račva u dva kraka. Jedan ide prema jugozapadu i u njemu su najveće naselje Križevci, dok drugi krak ide prema jugoistoku i tamo je najveće naselje Đurđevac. Ovakav oblik teritorija podsjeća na grčko slovo lambda (Λ), a može se reći da je, osim reljefno, i prometno-geografski uvjetovan.

Slika 1. Naselja Koprivničko-križevačke županije (teritorijalni obuhvat istraživanja)

Naime, prometno-geografski se u Koprivničko-križevačkoj županiji mogu izdvojiti dva osnovna prometna pravca. Jedan je transverzalan i spaja Koprivnicu, odnosno Podravski bazen i Mađarsku sa Zagrebom i dalje na jug s Jadranom, dok je drugi longitudinalan i spaja Središnju, odnosno Sjeverozapadnu Hrvatsku s Istočnom Hrvatskom. Spomenuta se dva pravca križaju u županijskom središtu Koprivnici, što joj daje velik prometni značaj ne samo u lokalnom i regionalnom, nego u cjelokupnom hrvatskom kontekstu. Unatoč velikom prometnom značaju županije, kroz nju danas ne prolazi niti jedna autocesta, što umanjuje njezinu prometnu dostupnost, prvenstveno u odnosu na Zagreb, a potom i u odnosu na Osijek (podravskim koridorom). Koprivnica je i važno željezničko čvorište u kojemu se križaju pruga Zagreb – Budimpešta i Varaždin – Osijek. Unatoč tome, cestovni je promet osjetno značajniji od željezničkog pa smo stoga u ovom radu analizirali samo vremensku prometnu dostupnost naselja Koprivničko-križevačke županije cestovnim prometom (osobnim automobilom) prema županijskom središtu Koprivnici.

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Prometna dostupnost bila je tema mnogih istraživanja, ponajprije u sklopu prometne geografije. Istraživanje prometne dostupnosti je važno stoga što je ona jedan od preduvjeta ekonomskog razvoja, a s obzirom na to da ekonomske prilike uvelike utječu na demografske procese, jasan je i međudnos između između njih. Stariji koncept razmatra dostupnost kroz sagledavanje materijalnog troška putovanja između destinacija, vremenskog trajanja putovanja ili fizičke udaljenosti između destinacija (Ingram, 1971.; Baxter i Lenzi 1975.). Dostupnost je, također, moguće definirati kao mogućnost pristupa određenim dobrima, uslugama, aktivnostima i destinacijama (Whiterick, Ross i Small, 2001.). Noviji koncepti prometnu dostupnost sagledavaju kao pokazatelj umreženosti i kvalitete interakcija između lokalnih razvojnih čimbenika i prometa koji ima ulogu logističke potpore (Cascetta, 2009.; Freiria, Ribeiro i Tavares, 2015.; Schwanen, 2016.; Cascetta, Carteni i Montanino, 2016.). Rodrigue (2020.) definira prometnu dostupnost kao mjeru kapaciteta lokacije da joj se pristupi iz ili preko drugih lokacija. To znači da su kapacitet i obilježja prometne infrastrukture ključni elementi pri određivanju dostupnosti (Rodrigue, 2020.). Turk, Šimunić i Pokos (2021.) istražili su utjecaj prometne dostupnosti na kretanje broja stanovnika u Karlovačkoj županiji. Utvrdili su da prometno izoliraniji prostori u pravilu imaju i veći intenzitet depopulacije. Do sličnih rezultata došli su i I. Turk, N. Šimunić i D. Živić (2022.) analizirajući povezanost prometne dostupnosti i negativnih demografskih procesa u mikroregiji Podgorje na jadranskoj obali, kao i I. Turk, R. Mesarić Žabčić i N. Šimunić (2022.) koji su istražili utjecaj prometne dostupnosti na demografske procese u Međimurskoj županiji.

Iznimno važan doprinos razumijevanju demografske problematike cjelokupnog područja Gornje Podravine dali su D. Feletar i P. Feletar (2016.; 2018.). Istraživani prostor obuhvaća i Koprivničko-križevačku županiju. P. Feletar (2007.) istražio je temeljne značajke depopulacijskih procesa u Sjevernoj Hrvatskoj, što je vrlo vrijedan doprinos razumijevanju demografske dinamike Koprivničko-križevačke županije. D. Feletar, P. Feletar i H. Petrić (2021.) prikazali su čimbenike koji su utjecali na trenutačno demografsko stanje u Koprivničko-križevačkoj županiji. D. Feletar i P. Feletar (2018.) detaljno su i temeljito, u sklopu šireg prostora, objasnili suvremenu demografsku problematiku i Koprivničko-križevačke županije te donijeli projekciju broja stanovnika do 2051. godine. Isti autori (2016.) izradili su detaljnu demografsku analizu Podravine, u sklopu koje je obuhvaćena i Koprivničko-križevačka županija. U radu je izvršena i tipizacija podravskih općina prema njihovim potencijalima za razvoj, što predstavlja velik doprinos razumijevanju revitalizacijskih potencijala promatranog prostora.

METODOLOŠKE NAPOMENE I HIPOTEZE RADA

Objašnjenje metodologije istraživanja je važno kako bi se bolje razumjela proučavana problematika. Proučavano razdoblje je od 1961. do 2021. godine. Težište rada fokusirali smo na analizu indeksa promjene broja stanovnika između popisa iz 1961. i 2021. godine. Godinu 1961. odabrali smo kao početnu zato što je prema tada provedenom popisu stanovništva Koprivničko-križevačka županija zabilježila maksimum naseljenosti u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata te otada traje kontinuirano popisno

smanjenje broja stanovnika,¹ kao i nepovoljni demografski procesi. Godinu 2021. odabrali smo kao završnu stoga što je tada proveden posljednji popis stanovništva u Hrvatskoj. Iako su popisi stanovništva iz 1961. i 2021. provedeni prema različitim metodologijama (popis 1961. prema metodologiji ukupnog stalnog ili de iure stanovništva; popis 2021. prema metodologiji prisutnog ili de facto stanovništva), njihove smo rezultate ipak uspoređivali i smatrali mjerodavnima zato što ne postoje precizniji i bolje usporedivi podatci. Metodološke razlike popisa nismo ovdje podrobnije objašnjavali, a one se mogu naći u metodološkim objašnjenjima samih popisa stanovništva.

Promjene u granicama naselja predstavljaju velik problem pri analizi demografskih podataka. Srećom, njih u Koprivničko-križevačkoj županiji nije bilo mnogo, a mjerodavno teritorijalno ustrojstvo je ono sadašnje. Stoga smo sve promjene (ako je to moguće) sveli na današnje teritorijalne obuhvate naselja. Kada se naselja spajaju, moguće je zbrajanjem podataka za bivša naselja dobiti aktualno stanje. Prilikom izdvajanja naselja tako nešto nije moguće pa takve promjene u granicama naselja otežavaju usporedbu demografskih pokazatelja različitih popisa stanovništva.

Vremensku prometnu dostupnost koja podrazumijeva trajanje putovanja osobnim automobilom iz naselja Koprivničko-križevačke županije u odnosu na županijsko središte Koprivnicu odredili smo uporabom interaktivne karte Hrvatskog autokluba (HAK-a).² Demografske pokazatelje, kao i vremensku prometnu dostupnost analizirali smo i prikazali putem kartografskih prikaza koristeći GIS alate. Putem GIS-a digitalizirali smo osnovnu cestovnu prometnu mrežu Koprivničko-križevačke županije, a rasterski predložak bio je georeferencirani digitalni ortofoto Hrvatske.³ Podatke o udaljenosti naselja Koprivničko-križevačke županije do Koprivnice interpolirali smo geostatističkom metodom prostorne interpolacije *Kriging* u GIS okruženju. Tom smo metodom dobili zone dostupnosti temeljene na vremenu potrebnom za putovanje između Koprivnice i ostalih naselja Koprivničko-križevačke županije. Uporabom GIS-a izračunali smo vrijednosti indeksa promjene broja stanovnika i indeksa starenja zona dostupnosti kako bismo sagledali međuodnose tih demografskih indikatora s prometnom dostupnošću.

Hipoteze rada su sljedeće:

H1: Zone prometne dostupnosti bliže Koprivnici imaju manji pad broja stanovnika te se po intenzitetu pada broja stanovnika one rasprostiru koncentrično, od središta županije prema periferiji (s time da periferija bilježi najveći pad broja stanovnika).

H2: Urbana su naselja svojim centralnim funkcijama temeljenim ponajprije na ekonomiji pozitivno utjecala na demografske prilike u okolnom prostoru.

H3: Razina ostarjelosti stanovništva raste od centra prema periferiji županije.

POPISNO KRETANJE BROJA STANOVNIKA U KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKOJ ŽUPANIJI (1961. – 2021.)

Kao što je već napomenuto, u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata Koprivničko-križevačka županija zabilježila je maksimum naseljenosti davne 1961. godine kada je imala 143.019 stanovnika (Tablica 1.). Svaki sljedeći popis stanovništva bilježi pad broja stanovnika da bi Koprivničko-križevačka županija prema posljednjem popisu stanovništva iz 2021. godine imala samo 101.221 stanovnika. U odnosu na početnu godinu istraživanja 1961., apsolutno smanjenje broja stanovnika u razdoblju do 2021. godine iznosilo je 41.798, indeks međupopisne promjene iznosio je 70,77, a stopa prosječne relativne godišnje promjene iznosila je -0,57%. Jasno je da je riječ o znatnom padu broja stanovnika. Tim više jer je, za usporedbu, stopa prosječne relativne promjene broja ukupnog stanovništva Hrvatske u tom razdoblju iznosila -0,12%.

¹ Inače je Koprivničko-križevačka županija zabilježila maksimum naseljenosti davne 1931. godine kada je brojila 143.268 stanovnika. Ta godina nije uzeta kao početna za istraživanje jer bi tada razdoblje istraživanja bilo predugo, a osim toga, rad je prvenstveno fokusiran na suvremeno razdoblje.

² Dostupno na: <https://map.hak.hr> (pristupljeno 25. 10. 2022.).

³ Dostupno na: <https://geoportal.dgu.hr> (pristupljeno 20. 10. 2022.).

Usporedba posljednja dva popisa stanovništva ukazuje na apsolutno smanjenje od 14.363 stanovnika uz indeks promjene od 87,57. Smanjenje broja stanovnika u posljednjem međupopisju je manje izraženo od onog u cjelokupnom istraživanom razdoblju.

U cijelom promatranom razdoblju (1961. – 2021.) od svih gradova i općina Koprivničko-križevačke županije jedino Grad Koprivnica bilježi porast broja stanovnika uz indeks promjene od 172,36. To je razumljivo s obzirom na to da je Koprivnica središte županije s razvijenom industrijom koja je generi-

Tablica 1. Popisno kretanje stanovništva Koprivničko-križevačke županije po gradovima i općinama (1961. – 2021.)

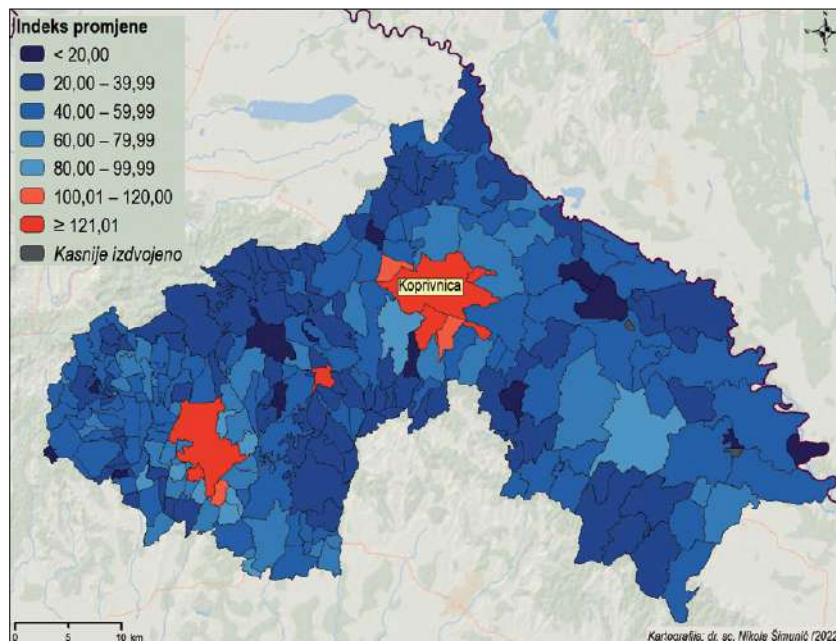
Grad/Općina	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.	Indeks promjene 2021./1961.	Indeks promjene 2021./2011.
Grad Đurđevac	10.132	9.679	9.468	9.430	8.862	8.264	7.378	72,82	89,28
Grad Koprivnica	16.582	21.104	25.941	29.706	30.994	30.854	28.580	172,36	92,63
Grad Križevci	21.793	22.534	22.772	22.676	22.324	21.122	18.949	86,95	89,71
Općina Drnje	2.633	2.447	2.363	2.244	2.156	1.863	1.533	58,22	82,29
Općina Đelekovec	2.716	2.404	2.172	1.953	1.824	1.533	1.281	47,16	83,56
Općina Ferdinandovac	3.268	2.881	2.497	2.293	2.107	1.750	1.415	43,30	80,86
Općina Gola	4.719	4.163	3.609	3.165	2.760	2.431	2.078	44,03	85,48
Općina Gornja Rijeka	3.399	2.919	2.684	2.330	2.035	1.779	1.559	45,87	87,63
Općina Hlebine	2.500	2.234	1.845	1.606	1.470	1.304	1.180	47,20	90,49
Općina Kalinovac	2.777	2.506	2.140	1.852	1.725	1.597	1.297	46,71	81,21
Općina Kalnik	2.698	2.458	2.200	1.929	1.611	1.351	1.154	42,77	85,42
Općina Kloštar Podravski	4.753	4.453	4.095	3.893	3.603	3.306	2.749	57,84	83,15
Općina Koprivnički Bregi	3.171	3.070	2.828	2.706	2.549	2.381	1.968	62,06	82,65
Općina Koprivnički Ivanec	3.336	3.107	2.899	2.574	2.361	2.121	1.798	53,90	84,77
Općina Legrad	5.268	4.549	3.746	3.200	2.764	2.241	1.916	36,37	85,50
Općina Molve	3.460	3.243	2.836	2.487	2.379	2.189	1.767	51,07	80,72
Općina Novigrad Podravski	4.746	4.373	3.809	3.329	3.161	2.872	2.300	48,46	80,08
Općina Novo Virje	2.531	2.182	1.877	1.601	1.412	1.216	1.026	40,54	84,38
Općina Peteranec	3.904	3.485	3.199	2.954	2.848	2.704	2.300	58,91	85,06
Općina Podravske Sesvete	2.682	2.510	2.206	1.957	1.778	1.630	1.446	53,91	88,71
Općina Rasinja	6.275	5.551	4.731	4.027	3.818	3.267	2.631	41,93	80,53
Općina Sokolovac	6.715	5.751	5.013	4.366	3.964	3.417	2.789	41,53	81,62
Općina Sveti Ivan Žabno	8.416	7.624	6.617	6.000	5.628	5.222	4.343	51,60	83,17
Općina Sveti Petar Orehovec	7.754	7.224	6.394	5.684	5.137	4.583	3.942	50,84	86,01
Općina Virje	6.791	6.543	5.849	5.435	5.197	4.587	3.842	56,57	83,76
Koprivničko-križevačka županija	143.019	138.994	133.790	129.397	124.467	115.584	101.221	70,77	87,57

Izvori: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH, dostupno na: <https://web.dzs.hr/Hrv/DBHomepages/Naselja%20i%20stanovnistvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovnistvo%20Republike%20Hrvatske.htm> (pristupljeno 1. 11. 2022.); Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., DZSRH, dostupno na: <https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/censustabsh.htm> (pristupljeno 1. 11. 2022.); Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021. godine, DZSRH, dostupno na: <https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (pristupljeno 17. 4. 2023.)

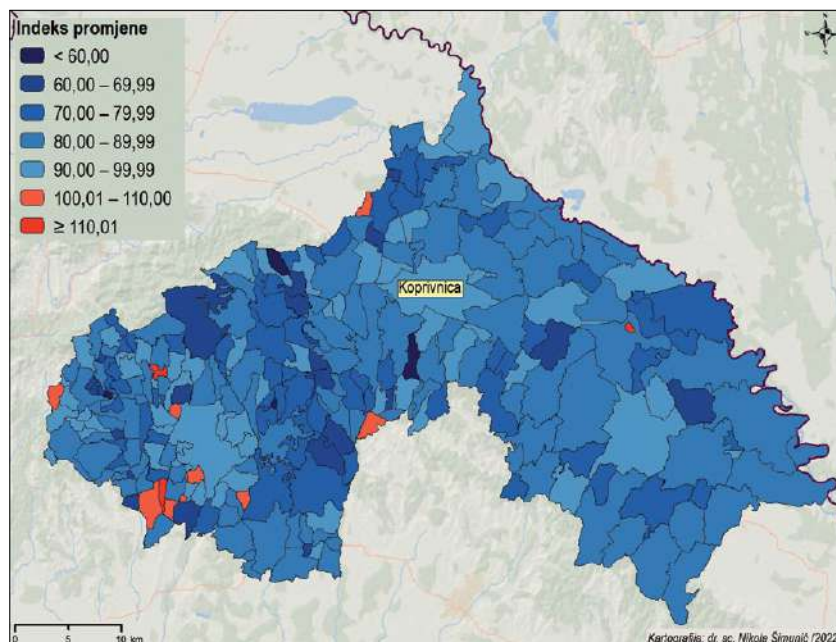
rala potražnju za radnom snagom, što je potaknulo useljavanje. Svi ostali gradovi i općine bilježe pad broja stanovnika, a on je bio najizraženiji u općinama Legrad (indeks promjene 36,37), Novo Virje (indeks promjene 40,54) i Sokolovac (indeks promjene 41,53). Zabrinjava podatak da čak 12 općina (48% svih administrativnih jedinica Koprivničko-križevačke županije) u ovome razdoblju bilježi vrijednost indeksa promjene manju od 50, što znači da im se u ovome razdoblju ukupno stanovništvo smanjilo za više od pola.

Analizira li se promjena broja stanovnika na razini naselja, vidljivo je da samo 10 naselja (3,8% svih naselja Koprivničko-križevačke županije) u cijeloj županiji bilježi porast broja stanovnika. Ova činjenica zorno opisuje razmjere demografskog sloma koji je prisutan u županiji.

Na prethodnom kartogramu (Slika 2.) se jasno vidi koncentracija naselja koja bilježe porast broja stanovnika u klustere oko dva najveća urbana centra u županiji. Većeg oko Koprivnice i manjeg oko Križevaca. Naselja u sastavu Grada Koprivnice koja su imala porast broja stanovnika su Starigrad

Slika 2. Indeks promjene broja stanovnika u Koprivničko-križevačkoj županiji od 1961. do 2021. (Izvori: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH, dostupno na: <https://web.dzs.hr/Hrv/DBHomepages/Naselja%20i%20stanovništvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovništvo%20Republike%20Hrvatske.htm> (pristupljeno 1. 11. 2022.); Popis stanovništva 2021. godine, DZSRH, dostupno na: <https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (pristupljeno 17. 4. 2023.))

Slika 3. Indeks promjene broja stanovnika u Koprivničko-križevačkoj županiji od 2011. do 2021. (Izvori: Popis stanovništva 2011., dostupno na: <https://dzs.gov.hr/Istaknute-teme-162/popis-stanovnistva-2/popis-stanovnistva-2011/196> (pristupljeno 17. 4. 2023.); Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021. godine, DZSRH, dostupno na: <https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (pristupljeno 17. 4. 2023.))

(indeks promjene 224,80), Koprivnica (indeks promjene 194,53), Herešin (indeks promjene 179,95), Štaglinec (indeks promjene 130,92), Kunovec Breg (indeks promjene 116,53) i Draganovec (indeks promjene 111,56). U sastavu Grada Križevaca porast broja stanovnika imala su sljedeća naselja: Križevci (indeks promjene 158,42), Karane (indeks promjene 144,65) i Cubinec (indeks promjene 109,89). Uz spomenuta, u ovome je razdoblju još jedino naselje, Lepavina u Općini Sokolovac, zabilježilo porast broja stanovnika uz indeks promjene od 190. Iz navedenog je jasno da su dva najveća grada u županiji svojim centralnim funkcijama generirala porast broja stanovnika u njima i oko njih. S druge strane, ruralni prostori koji prevladavaju županijom bilježe znatnu depopulaciju.

Razmotri li se samo posljednje međupopisje (2011. – 2021.), uviđa se da svi gradovi i općine u županiji bilježe smanjenje broja stanovnika. Ono je najmanje izraženo u gradu Koprivnici (indeks promjene 92,63). To je očekivano s obzirom na to da je Koprivnica ipak zadržala svoje ekonomske funkcije po kojima se razlikuje od ostatka županije. Najizraženiji je pad zabilježen u općini Novigrad Podravski (indeks promjene 80,08). Budući da su razlike u intenzitetu pada broja stanovnika između gradova i općina u ovome razdoblju relativno male, teško je odrediti jedan ili nekoliko čimbenika koji su prouzročili nešto nepovoljnije stanje u spomenutoj općini Novigrad Podravski.

U ovome međupopisju samo 12 naselja (4,5% svih naselja u Koprivničko-križevačkoj županiji) u županiji bilježi porast broja stanovnika, što nedvosmisleno svjedoči o razmjerima nepovoljnih demografskih procesa u županiji (Slika 3.). Uz to, treba imati na umu da je porast broja stanovnika kod svih naselja koja ga bilježe zanemariv u apsolutnom iznosu, iako indeks promjene ponegdje upućuje na znatan porast.⁴ Naime, kod malih naselja zbog male baze (odnosno broja stanovnika) zanemariva promjena broja stanovnika (u apsolutnom iznosu) može izgledati značajnom ako se prikaže relativnim pokazateljem poput indeksa promjene.⁵

Najviše naselja koja bilježe porast broja stanovnika u međupopisju 2011. – 2021. su u sastavu Grada Križevaca. To su Mali Raven (indeks promjene 153,33), Stara Ves Ravenska (indeks promjene 109,68), Kundevac (indeks promjene 109,09), Veliki Raven (indeks promjene 106,85), Novi Đurđić (indeks promjene 100,77) i Karane (100,44). U sastavu Općine Sveti Petar Orehovec dva naselja bilježe porast broja stanovnika. To su Hrgovec (indeks promjene 118,18) i Brdo Orehovečko (indeks promjene 105,55). Ostala naselja koja bilježe porast broja stanovnika su Čingi-Lingi u Općini Molve (indeks promjene 211,11), Vojvodinec u Općini Rasinja (indeks promjene 105,77), Široko Selo u Općini Sokolovac (indeks promjene 103,13) te Pofuki u Općini Gornja Rijeka (indeks promjene 102,70).

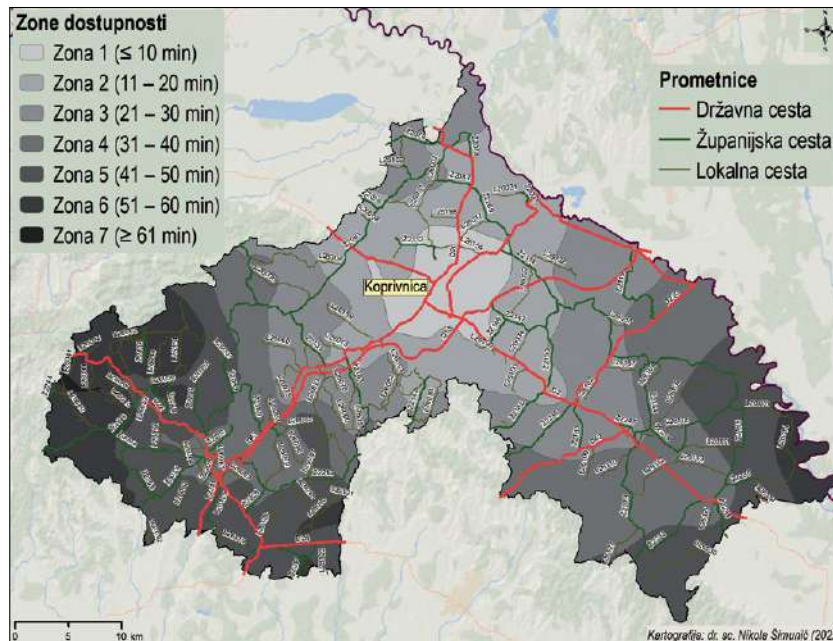
Sva ostala naselja u županiji bilježe popisno smanjenje broja stanovnika što jasno ukazuje na razmjere prisutne demografske krize. Najveće smanjenje broja stanovnika zabilježilo je naselje Kamenica u Općini Sokolovac gdje je za međupopisje 2011. – 2021. indeks promjene broja stanovnika iznosio 52,94. Potom slijede naselja Mala Rasinjica (Općina Rasinja) s indeksom promjene broja stanovnika 55,88 te Lukačevac (Općina Gornja Rijeka) s indeksom promjene 56,52 i Kostadinovac (Grad Križevci) s indeksom promjene 57,14. Radi se o malim naseljima gdje demografski pad u apsolutnom smislu može izgledati izraženijim kad se prikaže relativnim pokazateljem poput indeksa promjene, no to ne umanjuje činjenicu da se demografsko stanje u posljednjem međupopisju u Koprivničko-križevačkoj županiji znatno pogoršalo u odnosu na ranija razdoblja.

PROMJENA BROJA STANOVNIKA U KONTEKSTU VREMENSKE PROMETNE DOSTUPNOSTI

Analizom indeksa promjene broja stanovnika u razdoblju od 1961. godine, kada je Koprivničko-križevačka županija zabilježila maksimum naseljenosti, do posljednjeg popisa stanovništva iz 2021. utvrdili smo postojanje dvaju klastera naselja s porastom broja stanovnika oko dva najveća urbana centra u

⁴ U analizi promjene broja stanovnika u razdoblju 1961. – 2021. to nije bio slučaj.

⁵ Zanimljivo je reći da najveći indeks promjene u posljednjem međupopisju (2011. – 2021.) od čak 211,11 bilježi naselje Čingi-Lingi u Općini Molve koje je zapravo vikendaško naselje na istoimenom jezeru. Broj njegovih stanovnika povećao se u spomenutom razdoblju s 9 na 19, što je zanemariv porast u apsolutnom iznosu te nema nikakav utjecaj na međupopisno kretanje stanovništva Koprivničko-križevačke županije u cjelini.

Slika 4. Zone vremenske prometne dostupnosti cestovnim prometom u Koprivničko-križevačkoj županiji u odnosu na Koprivnicu

županiji – Koprivnice i Križevaca. Na temelju toga možemo zaključiti da su urbana naselja u kojima je koncentrirano najviše ekonomskih aktivnosti i centralnih funkcija privlačila stanovništvo, dok su se u ruralnim i perifernim dijelovima županije zbog izostanka centraliteta i značajnijih ekonomskih aktivnosti intenzivirali depopulacijski procesi.

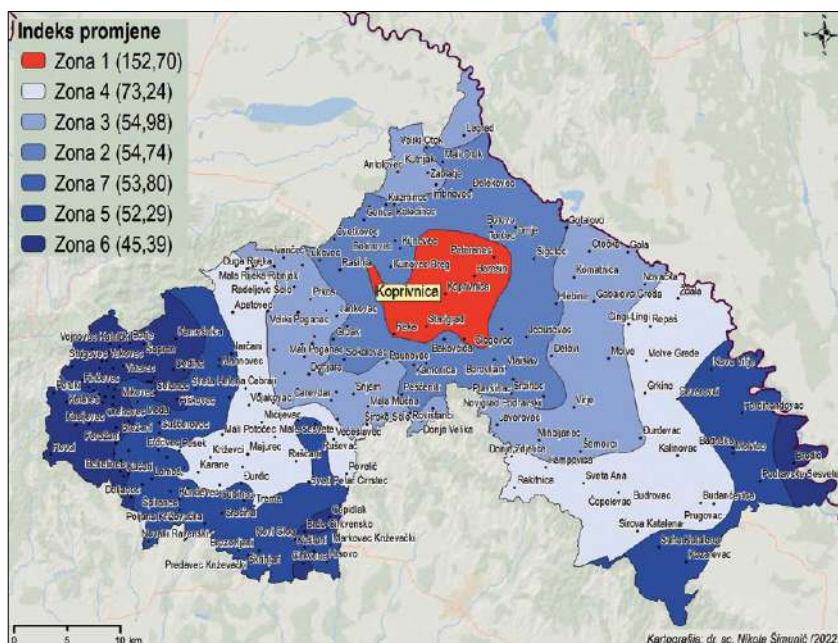
Kako bismo bolje analizirali ovu pojavu, podijelili smo prostor Koprivničko-križevačke županije u sedam zona vremenske prometne dostupnosti izokornama od 10 minuta cestovnim prometom (osobnim automobilom) u odnosu na županijsko središte Koprivnicu (Slika 4.). Ostale oblike prometa nismo analizirali jer je danas u Hrvatskoj cestovni promet dominantan i najvažniji oblik kopnenog putničkog i teretnog prometa.

Treba istaknuti da kroz Koprivničko-križevačku županiju ne prolazi nit jedna autocesta. Ipak, Križevci su sa čvorom Sv. Helena na autocesti Zagreb – Goričan povezani brzom cestom koja je slična autocesti, s time da se na njoj ne naplaćuje cestarina, što je pozitivno za lokalno stanovništvo i osobe koje ju koriste. U izgradnji je dionica brze ceste Križevci – Kloštar Vojkovački, s time da bi u budućnosti takva cesta trebala biti izgrađena i do Koprivnice. Izgradnja takve ceste će sigurno pozitivno utjecati na razvoj cijele Koprivničko-križevačke županije, no problem je što je njezina izgradnja uvelike zakašnjela pa su učinci neadekvatne prometne povezanosti u odnosu na Zagreb već znatno nepovoljno utjecali na demografske procese.

Vidljivo je da su zone vremenske prometne dostupnosti koncentrično raspoređene u odnosu na Koprivnicu. Iz prethodnog je kartograma (Slika 4.) vidljivo da zone vremenske prometne dostupnosti prate prostorni položaj i obilježja cestovne mreže kojoj je primarno čvorište Koprivnica, a sekundarno Križevci, što može objasniti postojanje spomenutih klastera naselja s porastom broja stanovnika oko dva najveća urbana središta županije koja su ujedno i najveća čvorišta cestovnog prometa. Na temelju toga se može pretpostaviti da je prometna mreža, odnosno prometna dostupnost naselja u odnosu na urbane centre, imala velik utjecaj na demografska kretanja. Kako bismo analizirali međuodnos između vremenske prometne dostupnosti naselja Koprivničko-križevačke županije prema Koprivnici i promjene broja stanovnika, istražili smo indekse promjene broja stanovnika prema zonama dostupnosti definiranim u Slici 4. na način da smo agregirali brojeve stanovnika svih naselja koja potpadaju pod određenu zonu te smo potom izračunali indekse promjene ukupnog broja stanovnika za svaku pojedinu zonu od 1961. do 2021. godine (Slika 5.).

Vidljivo je da jedino zona 1, koja obuhvaća Koprivnicu i naselja od kojih je do Koprivnice potrebno putovati ≤10 minuta automobilom, bilježi demografski porast, dok sve ostale zone bilježe pad broja

Slika 5. Zone vremenske prometne dostupnosti Koprivničko-križevačke županije cestovnim prometom (osobnim automobilom) prema indeksu promjene broja stanovnika (2021./1961.) (izokrone od 10 minuta)

stanovnika različitog intenziteta. Indeks promjene broja stanovnika zone 1, za koju se može reći da je centralna u sklopu županije, iznosio je 152,70. Riječ je o značajnom porastu broja stanovnika koji je prije svega uvjetovan ekonomskim i nodalno-funkcionalnim razvojem Koprivnice koji se zbilo u promatranom razdoblju. Upravo je ekonomski razvoj, pri čemu treba izdvojiti utjecaj prehrambene i farmaceutske industrije (koje imaju međunarodni značaj), potaknuo porast broja stanovnika u Koprivnici i njezinoj užoj okolici. U ostalim zonama nije bilo naselja sa sličnim ekonomskim i nodalnim funkcijama pa je broj stanovnika opadao. Najmanji intenzitet pada broja stanovnika imala je zona 4 (31 – 40 minuta vremenske udaljenosti od Koprivnice) u kojoj je indeks promjene broja stanovnika iznosio 73,24. Vrijednost spomenutog indeksa ukazuje na značajan pad broja stanovnika, no ona je ipak znatno manja od vrijednosti u ostalih pet zona koje su zabilježile pad broja stanovnika. Ova zona se ne nalazi odmah uz zonu 1 koja obuhvaća Koprivnicu i njezinu užu okolicu, što odstupa od prve hipoteze rada da zone bliže Koprivnici imaju manji pad broja stanovnika te da se zone po intenzitetu pada broja stanovnika rasprostiru koncentrično od središta županije prema periferiji. Zona ima istočni i zapadni dio koji su odvojeni teritorijem susjedne Bjelovarsko-bilogorske županije. Primarni razlog zbog kojeg zona 4 ima osjetno manji intenzitet pada broja stanovnika od ostalih zona s prisutnim padom jest činjenica da se u toj zoni nalaze Križevci,⁶ to jest drugo naselje po veličini u županiji. Time se potvrđuje druga hipoteza rada da su urbana naselja svojim centralnim funkcijama temeljenim ponajprije na dinamici ekonomskoga razvoja pozitivno utjecala na demografske prilike. Ekonomska snaga Križevaca je, međutim, osjetno manja od koprivničke i, nažalost, nije mogla spriječiti pad broja stanovnika ove zone, tim više što ona obuhvaća kudikamo veći teritorij od zone 1, a samim time i veći broj naselja, no barem je smanjila intenzitet demografskoga pada.

Nakon zone 4 najmanji intenzitet pada broja stanovnika ima zona 3, od čijih je naselja do Koprivnice potrebno putovati 21 – 30 minuta. Ova se zona pruža koncentrično oko županijskog središta i podijeljena je u tri međusobno nepovezana dijela: sjeverni, istočni i zapadni. Zona 3 je od 1961. do 2021. zabilježila indeks promjene broja stanovnika od 54,98, što je osjetno nepovoljnija vrijednost od ranije objašnjene zone 4. To znači da se stanovništvo ove zone u promatranom razdoblju gotovo prepolovilo. Ipak, s obzirom na vrijednosti indeksa promjene ostalih zona prometne dostupnosti, ova je vrijednost uvjetno rečeno u kontekstu županije relativno povoljna (iako je zapravo krajnje nepovoljna). U zoni 3 nalazi se Đurđevac, koji je treće naselje po broju stanovnika u županiji i upravo je ta činjenica razlog

⁶ Križevci su, dakako, i urbano naselje.

zbog kojeg je ova zona rangirana na treće mjesto po manjoj negativnosti indeksa promjene broja stanovnika. Može se reći da je i to potvrda druge hipoteze rada.

Zona 2 obuhvaća naselja koja su od Koprivnice udaljena 11 – 20 minuta vožnje automobilom. Ova se zona pruža koncentrično oko zone 1 i zapravo obuhvaća širu okolicu Koprivnice. U promatranom razdoblju je indeks promjene broja stanovnika u ovoj zoni bio 54,74, što je gotovo identična vrijednost indeksu promjene zabilježenom u zoni 3. U zoni 2 ne nalazi se niti jedno urbano naselje te njezina naselja gravitiraju direktno Koprivnici.

Zanimljivo je da najudaljenija zona 7 (≥ 61 minuta putovanja automobilom do Koprivnice) slijedi po manjoj negativnosti indeksa promjene broja stanovnika, gdje je on iznosio 53,80. To je površinom najmanja zona u županiji i nalazi se na njezinu krajnjem zapadu, u Općini Gornja Rijeka i obuhvaća samo naselja Barlabaševac i Vukšinec Riječki. Ta se naselja nalaze u relativnoj blizini Novog Marofa (Varaždinska županija) kojem prirodno gravitiraju. S obzirom na blizinu autoceste Zagreb – Goričan, stanovništvo ovog dijela županije gravitira i prema Zagrebu i Varaždinu. Uz to je u naselju Vukašinec Riječki locirana tvrtka Gabions d.o.o. koja proizvodi gabion ograde i koja je svojom djelatnošću vjerojatno pozitivno utjecala na lokalne demografske prilike. Ova je zona primjer kako specifični lokalni čimbenici mogu utjecati na demografske prilike.

Zadnja zona od njih ukupno četiri s podjednakom vrijednošću indeksa promjene broja stanovnika je zona 5 od čijih je naselja do Koprivnice potrebno putovati 41 – 50 minuta automobilom. Indeks promjene broja stanovnika je u toj zoni iznosio 52,29. Zona je podijeljena u dva nepovezana dijela, istočni i zapadni, te se rasprostire koncentrično oko županijskog središta. U zoni se ne nalaze urbana naselja, što znači da joj manjka centralnih funkcija koje bi mogle pozitivno utjecati na demografske prilike.

Zona 6 od koje je do Koprivnice potrebno putovati 51 – 60 minuta bilježi osjetno nepovoljniju vrijednost indeksa promjene broja stanovnika od prethodno objašnjene četiri zone u kojima se vrijednost spomenutog pokazatelja kreće od 54,98 (zona 3) do 52,29 (zona 5). Sastoji se od četiri međusobno nepovezana dijela. U zoni 6 je vrijednost indeksa promjene broja stanovnika iznosila 45,39. Ova zona predstavlja pravu ruralnu periferiju u sklopu Koprivničko-križevačke županije i utvrđena vrijednost indeksa promjene potvrđuje prvu hipotezu rada.

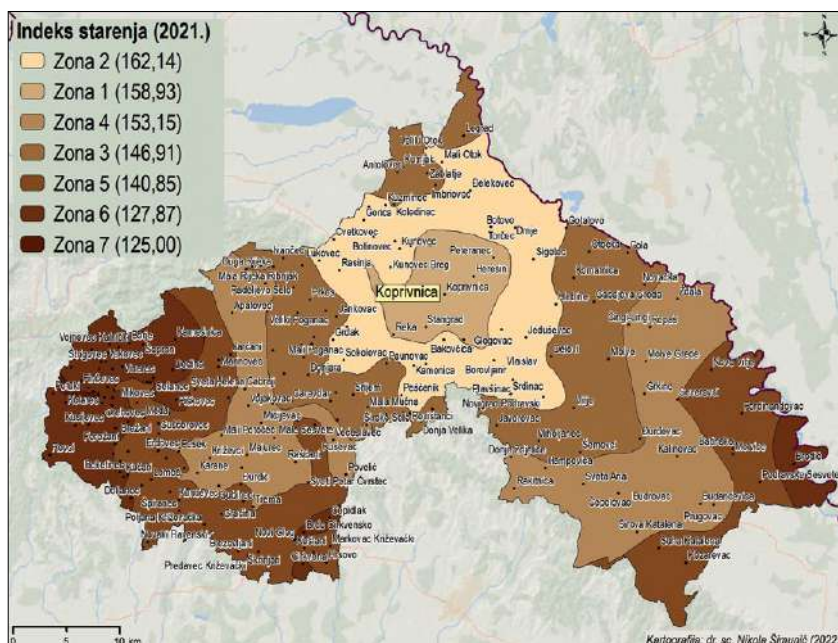
Iako postoje ranije objašnjena odstupanja, u načelu se može zaključiti da su područja Koprivničko-križevačke županije koja su slabije prometno dostupna u odnosu na Koprivnicu imala izraženiji pad broja stanovnika od onih bolje dostupnih. Pri tome treba imati u vidu da su na pad broja stanovnika, uz prometnu dostupnost, utjecali i brojni drugi čimbenici.

UTJECAJ VREMENSKE PROMETNE DOSTUPNOSTI NA STARENJE STANOVNIŠTVA

Kako bismo stekli bolji uvid u problematiku utjecaja loše prometne dostupnosti na demografske prilike, istražili smo njezin utjecaj na starenje stanovništva. Za analizu ostarjelosti stanovništva koristili smo posljednji popis stanovništva iz 2021. godine. Ranije popise nismo analizirali jer je tada razina ostarjelosti stanovništva, kako u Hrvatskoj, tako i u Koprivničko-križevačkoj županiji, bila niža nego što je danas pa bi stoga smislenost takve analize bila upitna.

Hrvatska spada u red zemalja s najvišom razinom ostarjelosti stanovništva na svijetu (Živić, 2021.). Nije potrebno isticati da je ovakvo stanje krajnje nepovoljno. U ovome smo radu razinu ostarjelosti prikazali indeksom starenja. To je vrlo jednostavan i jasan pokazatelj ostarjelosti populacije, a predstavlja omjer između starog i mladog stanovništva. Računa se pomoću jednostavne formule $i_s = (P_{\geq 60} / P_{\leq 19}) \cdot 100$ gdje je i_s indeks starenja, $P_{\geq 60}$ stanovništvo dobi 60 i više godina, a $P_{\leq 19}$ stanovništvo dobi 19 i manje godina. Većina demografa smatra da proces starenja stanovništva započinje kad vrijednost indeksa starenja premaši 35 ili 40.

I. Nejašmić (2005:181) tipizira ostarjelost stanovništva prema indeksu starenja na ovaj način: mladost ($\leq 22,9$); na pragu starenja (23 – 34,9); starenje (35 – 44,9); starost (45 – 54,9); duboka starost (55 – 99,9); izrazito duboka starost (≥ 100). Imajući u vidu da je vrijednost indeksa starenja za Hrvatsku prema popisu stanovništva iz 2021. godine iznosila čak 156,2, jasno je da je njezino stanovništvo prema ranije objašnjenjima tipizaciji u izrazito dubokoj starosti. Koprivničko-križevačka županija je prema istom

Slika 6. Zone vremenske prometne dostupnosti Koprivničko-križevačke županije prema indeksu starenja 2021. godine (izokrone od 10 minuta)

popisu stanovništva zabilježila neznatno manju vrijednost indeksa starenja od 151,7 pa je razvidno da je i njezino stanovništvo bilo u izrazito dubokoj starosti.

Raspon indeksa starenja u zonama dostupnosti Koprivničko-križevačke županije kreće se od 125 u zoni 7 do čak 162,14 u zoni 2 (slika 6). Sve su zone dostupnosti prema ranijoj tipizaciji ostarjelosti u stadiju izrazito duboke starosti stanovništva pa se ovdje zapravo radi o svojevrsnom nijansiranju takve razine ostarjelosti. Unatoč tome, smatramo da je korisno i mjerodavno analizirati razine ostarjelosti.

Zanimljivo je da najmanje razine ostarjelosti imaju od Koprivnice najudaljenije zone dostupnosti. To su zona 7 s indeksom starenja od 125, potom slijedi zona 6 s indeksom starenja od 127,87 te zona 5 gdje je vrijednost istog indeksa bila 140,85. Ovakvi rezultati pobijaju treću hipotezu rada koja tvrdi upravo suprotno. Nakon ovih zona slijede redom: zona 3 (indeks starenja 146,91), zona 4 (indeks starenja 153,15), zona 1 (indeks starenja 158,93) i naposljetku zona 2 s vrijednošću indeksa starenja od 162,14. Očito je da su ruralni prostori uspjeli zadržati stanovništvo nešto niže razine ostarjelosti, dok je ono s nešto višom razinom prisutno u središtu županije gdje se nalazi Koprivnica, što je vjerojatno posljedica ranije vrlo brojne imigracije stanovništva u radnosposobnoj dobi koje sve više ulazi u starije dobne kohorte. S obzirom na to da sve zone dostupnosti bilježe izrazito duboku starost (po Nejašmićevoj tipizaciji iz 2005.), moguće je su ovakvi podatci samo anomalija, odnosno da su rezultat slučajnosti. To ipak ne mora biti tako, a s obzirom na izrazito visoku razinu ostarjelosti u cijeloj županiji i relativno male razlike u razini ostarjelosti između zona, teško je sa sigurnošću definirati i objasniti razloge koji su rezultirali ovakvim stanjem.

ZAKLJUČAK

Istraživanjem smo utvrdili da je slabija prometna dostupnost svakako jedan od značajnijih čimbenika koji je utjecao na intenzitet depopulacije u Koprivničko-križevačkoj županiji. Iako postoje odstupanja, može se reći da periferni dijelovi županije imaju jače izraženu depopulaciju od onih središnjih, s time da središnja zona 1 bilježi porast broja stanovnika od 1961. do 2021. godine.

Analiza razine ostarjelosti prema jednakim zonama dostupnosti u odnosu na Koprivnicu pokazala je suprotno stanje od onoga vezanog uz indeks promjene broja stanovnika. Naime, središnji dijelovi županije imaju veću razinu ostarjelosti od perifernih dijelova, s time da treba napomenuti da je u cijeloj županiji prisutna vrlo visoka razina ostarjelosti stanovništva pa nije jasno je li riječ o anomaliji ili stvarnom trendu.

U konačnici je razvidno da je loša prometna dostupnost nepovoljan čimbenik demografskog razvoja u Koprivničko-križevačkoj županiji. Promatrana županija spada u red razvijenih hrvatskih županija, a njezin dobar geografski položaj omogućava daljnju prometnu valorizaciju. Županijsko središte Koprivnica je istaknuti centar prehrambene i farmaceutske industrije. Po pitanju razvijenosti prometne mreže, osnovni je problem što Koprivnica sa Zagrebom nije povezana autocestom ili brzom cestom. Izgradnja spomenute brze ceste je u tijeku te će se nakon njezine izgradnje smanjiti vrijeme potrebno za putovanje od Koprivnice do Zagreba. Potrebno je spomenuti da je Koprivnica sa Zagrebom relativno dobro povezana željezničkim prometom, no on ne može zamijeniti cestovni promet jer na prostor ne utječe linearno, uzduž cijelog protezanja, nego punkcionalno (čvorišno), na punktovima (točkama ili čvorištima). Stoga je nužno ulagati u poboljšanje cestovne prometne mreže u županiji i u njezino boje povezivanje sa Zagrebom i Varaždinom.

Velik problem predstavlja manjak centralnih funkcija u županiji. One su uglavnom koncentrirane u urbanim središtima, posebice u Koprivnici. Stoga bi u cilju ravnomjernijeg razvoja trebalo deperiferizirati županiju tako da se stvore nove centralne funkcije u periferiji koje bi potaknule lokalni ekonomski razvoj i zapošljavanje te tako stimulirale doseljavanje mlađeg stanovništva, što bi rezultiralo reduciranjem perifernih obilježja i uravnoteženijim regionalnim i lokalnim razvojem.

LITERATURA

1. Baxter, R. S., Lenzi, G., 1975: The measurement of relative accessibility, *Regional Studies* 9 (1), 15-26.
2. Cascetta, E., 2009: *Transportation systems analysis: Models and applications*, 2nd ed., Springer, New York.
3. Cascetta, E., Carteni, A., Montanino, M., 2016: A behavioral model of accessibility based on the number of available opportunities, *Journal of Transport Geography* 51 (1), 45-58.
4. Feletar, D., Feletar, P., Petrić, H., 2021: Koprivničko-križevačka županija. Fotomonografija.
5. Feletar, D., Feletar, P. 2016: Stanovništvo kao faktor razvoja Podravine: ljudski resursi Podravine u posttranzicijskoj etapi intenzivne depopulacije, *Podravina* 15 (30), 9-100.
6. Feletar, D., Feletar, P., 2018: Procesi dramatične depopulacije gornje hrvatske Podravine, *Meridijani*, Zagreb.
7. Feletar, P., 2007: Procesi depopulacije sjeverne Hrvatske između 1948. i 2001. godine, *Podravina* 6 (12), 148-158.
8. Freiria, S., Ribeiro, B., Tavares, A. O., 2015: Understanding road network dynamics: Link-based topological patterns, *Journal of Transport Geography* 46 (1), 55-66.
9. Ingram, D. R., 1971: The concept of accessibility: A search for an operational form, *Regional Studies* 5 (2), 101-107.
10. Nejašmić, I., 2005: *Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*, Školska knjiga, Zagreb.
11. Rodrigue, J.-P., 2020: *The Geography of Transport Systems* (5th ed.), Routledge, DOI: 10.4324/9780429346323.
12. Schwanen, T., 2016: Geographies of transport I: Reinventing a field, *Progress in Human Geography* 40 (1), 126-137.
13. Turk, I., Šimunić, N., Pokos, N., 2021: Promjena broja stanovnika u Karlovačkoj županiji od 1961. do 2011. godine u kontekstu prometne dostupnosti, u: *Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije Migracije i identitet: Kultura, ekonomija, država, Svezak I – Znanstvena knjiga kulturni i demografski aspekti migracija* (ur. Bašić, F., Akrap, A., Feletar, D., Perić Kaselj, M., Jurčević, K.), Institut za migracije i narodnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Razred za prirodne znanosti, Zagreb, 37-55.
14. Turk, I., Mesarić Žabčić, R. i Šimunić, N., 2022. Utjecaj prometne dostupnosti na promjenu broja stanovnika i starenje stanovništva u Međimurskoj županiji od 1991. do 2021. *Podravina*, 21 (42), 168-181.
15. Turk, I., Šimunić, N. i Živić, D., 2022. Transportation accessibility as a factor of negative demographic processes: a case study of the Podgorje region (an Adriatic region of Croatia), *Hrvatski geografski glasnik*, 84 (2), 55-74. DOI 10.21861/HGG.2022.84.02.04
16. Živić, D., 2021: Regionalne posebnosti demografskoga starenja: Svijet, EU, Hrvatska, u: *Globalni izazovi i regionalne posebnosti. Zbornik radova* (ur. Pavić, Ž. et. al.), Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku. Filozofski fakultet Osijek, Fakultet agrobiotehničkih znanosti Osijek, Poljoprivredni fakultet Sveučilišta u Novom Sadu, Sveučilište Białystok, Sveučilište Alba Iulia, Osijek, 368-390.

IZVORI

1. <https://map.hak.hr> (pristupljeno 25. 10. 2022.).
2. <https://geoportal.dgu.hr> (pristupljeno 20. 10. 2022.).
3. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857. – 2001., DZSRH, dostupno na: <https://web.dzs.hr/Hrv/DBHomepages/Naselja%20i%20stanovnistvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovnistvo%20Republike%20Hrvatske.htm> (pristupljeno 1. 11. 2022.).
4. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., DZSRH, dostupno na: <https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/censustabsh.htm> (pristupljeno 1. 11. 2022.).
5. Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj 2021. godine, DZSRH, dostupno na: <https://dzs.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (pristupljeno 17. 4. 2023.)

SUMMARY

Demographic indicators in Croatia are extremely unfavorable, and Koprivnica-Križevačka County is no exception. Since 1961, the aforementioned county has continuously recorded an inter-census decrease in the number of inhabitants. The aim of the paper is to investigate how the temporal accessibility by road transportation, in relation to the county seat Koprivnica, affects the change in the number of inhabitants and the level of population aging. We conducted the research for the period from the population peak after the Second World War (in 1961) to the last population census in 2021. We have divided the area of Koprivnica-Križevačka County into 7 time transportation accessibility zones with isochrons of 10 minutes in relation to Koprivnica. By analyzing the intensity of depopulation using GIS, we determined the trend of its increase due to the decrease in time transportation accessibility towards Koprivnica. This means that, with certain deviations, we have determined a greater intensity of depopulation in parts of the county that are less accessible by transportation. The analysis of the aging index showed that there is no trend of an increase in the level of population aging that can be linked to a decrease in the temporal accessibility of the settlements by road transportation towards Koprivnica. Exactly the opposite trend is present, but it is not clear whether it is a regularity or an anomaly.

THE EDUCATIONAL SITUATION OF THE DRÁVA REGION IN THE LIGHT OF DAILY PHYSICAL EDUCATION

OBRAZOVNA SITUACIJA U PODRUČJU UZ DRAVU PO PITANJU SVAKODNEVNE NASTAVE TZK

Kata SZALAI

University of Pécs, Faculty of Sciences,
Doctoral School of Earth Sciences and
Institute of Sport Sciences and
Physical Education
H-7624 Pécs, Ifjúság str. 6.
E-mail: szkata@gamma.ttk.pte.hu

Received / Primljeno: 1. 10. 2023.

Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.

Review / Pregledni rad

UDK / UDC: [37.018:796] (439-282.24)“20”
796/799(439-282.24)“20”

Éva MÁTÉ

University of Pécs, Faculty of Sciences,
Institute of Geography and Earth Sciences
H-7624 Pécs, Ifjúság str. 6.
E-mail: mate.eva@gamma.ttk.pte.hu

Gábor PIRISI

University of Pécs, Faculty of Sciences,
Institute of Geography and Earth Sciences
H-7624 Pécs, Ifjúság str. 6.
E-mail: pirisi.gabor@pte.hu

Zoltán RAFFAY

University of Pécs, Faculty of Business
and Economics,
Institute of Marketing and Tourism
H – 7622 Pécs, Rákóczi út 80.
E-mail: raffayz@ktk.pte.hu

László CSÓKA

University of Pécs, Faculty of Business
and Economics,
Institute of Marketing and Tourism
H – 7622 Pécs, Rákóczi út 80.
E-mail: csoka.laszlo@ktk.pte.hu

Gergely MARTON

University of Pécs, Faculty of Sciences,
Institute of Sport Sciences and
Physical Education
H-7624 Pécs, Ifjúság str. 6.
E-mail: martongergely@gamma.ttk.pte.hu

SUMMARY

The Dráva region is one of the poorest areas in Hungary, and is no exception when it comes to education, either. Its social, economic and infrastructural disadvantages are beyond dispute. The region has primary and secondary schools, but there is a complete lack of higher education institutions granting a diploma. In our research, we have assessed sport, including the delivery system for daily physical education. We were interested in whether adequate infrastructure, physical and human resources of schools existed in the region. We mapped the gaps and suggested programmes that could be implemented to obtain support for sports equipment with a small investment of time and effort. We asked one PE teacher from each school to complete our online questionnaire based on our own questions (Google Form), consisting mostly of Likert-type and closed questions (a total of 39 questions). We were able to reach 68% of all schools in the area, which means that a total of 24 people completed our questionnaire (8 women, 16 men). Currently, participation in public education is compulsory up to the age of 16 in Hungary, which means that obtaining a secondary school leaving certificate is not obligatory, and the educational attainment of people in this region differs significantly from the national average. The solution to this problem would be to rethink the system of daily physical education, which would also boost education in this area from a sporting point of view; also, additional financial supports would help to raise the quality of education.

Keywords: education, daily physical education, Dráva region, disadvantaged situation

Ključne riječi: obrazovanje, svakodnevna nastava TZK, područje uz Dravu, nepovoljna situacija

I. INTRODUCTION

The social problems of our time are leading to extreme disequilibria, which are also affecting different areas of Hungary. In the present research, we analyse the Dráva region as a peripheral, border area, one of the poorest regions of Hungary, which, together with the Ormánság area, is one of the most famous micro-regions of Hungary.

In his research conducted in 2012, Szűcs wrote about the educational and cultural situation in South Transdanubia, and about the fact that the region was an economically underdeveloped area of the European Union. If we look at the domestic factors, we do have to mention the region's specific, heterogeneous settlement structure, which clearly shows the presence of areas with dead-end villages and small villages. They are also underdeveloped in terms of infrastructure and transport. Some settlements have only a few bus lines a day, which makes it even more difficult to get to larger towns and cities and to commute. These are the reasons for the low number of population and the high unemployment rate, the scarcity of jobs and the lack of competitive wages. A more effective educational policy could help the region reach a level where it can be competitive at least by Hungarian standards.

In order to achieve this, we have prepared a research project in which we analyse the educational situation in the region, including the possibilities of implementing daily physical education, and the infrastructural and staffing conditions in schools, which have a major impact on the success or failure of the system. The area is dominated by primary schools, with only a negligible number of secondary schools, and there is no higher education institution in the research area at all.

With our research, we are focusing on how the area can improve both economically and socially. We are trying to find the potential break-out points that would push the area forward. Sport, as one of today's key sectors, and physical education offer a good chance for the municipalities and schools of the Dráva region to gain national attention (e.g. student Olympics).

II. PRESENTATION OF THE RESEARCH AREA

II. 1. A general introduction to the area

In our research, we targeted the area along the bank of the Dráva River, a border river between Hungary and Croatia. This area is located in the South Transdanubian Region, in the counties of Baranya and Somogy. It is a border region, and the oldest of Hungary's current borders, as the Dráva River had been an administrative border between the Hungarian and Croatian kingdoms (even though they were in a personal union) even before 1918, and it also functioned as a significant linguistic-cultural division line (Bali & Végh, 2011). Its outstanding natural values cannot be disputed: the floodplain areas, although the landscape has been extensively transformed by river regulation works and later by the construction of hydroelectric power plants, are a common treasure of the two countries (Csapó, J. – Marton, G, 2010). Another constant feature of the Dráva region is its underdevelopment: it is an area of multiple economic, social and sociological disadvantages. This is related to its border area character, as this border was considered a 'hard', hostile border during the socialist period, which made major industrialisation of the totally impossible. On the other hand, the reasons also include the Dráva River itself: as it is not navigable, it has not, with brief exceptions, functioned as a transport corridor, but has been a major waterway barrier, slowing down the development of connections (Végh et al., 2021; Kiss, 1986). Two of the railway bridges – that had been built rather delayed –, for example, were destroyed for good during the Second World War. In view of its natural features and protected areas, the Danube-Dráva National Park was created in 1996, but it has not solved the problems of the region, in fact, in some respects it may even contribute to the depopulation of settlements.

II. 2. Definition of the specific research area

As a specific study area, we have used Marton's definition made in 2014 of the region, which, based on the current administrative classification, identifies seven districts, three of which are complete and four of which are partial, comprising a total of 136 municipalities. This delimitation includes municipalities whose administrative territory is either touched by the Dráva River or micro-regions that are administratively contiguous, but only part of which can be considered as directly riverbank areas.

The area thus delimited, although it can be considered more or less homogeneous in terms of settlement and social development, is not only administratively but also geographically not uniform, at least the official national landscape classification (see the National Atlas of Hungary) classifies it into several larger regions, despite the uniformity, almost unanimity, that can be observed on the spot. This classification is based on previous studies (Aubert et al., 2007; Aubert et al., 2010; Marton 2014), which were based on the delimitation of a core tourism area belonging to the Dráva River. In this way, directly or indirectly, a kind of "Dráva-side location" prevails in all the municipalities of the study area.

II. 3. Demographic and settlement geography features

The area under study has a very strong rural character. The 70,000 inhabitants surveyed in the 2022 census are spread over more than 2,500 km², i.e. the average population density is less than 30 inhabitants per km². It is also noteworthy that only 11 municipalities have a population density of more than 50 inhabitants per square kilometre and that even the three small towns in the area (Barcs, Csurgó and Sellye) have population densities lower than 100 inhabitants per square kilometre.

The very low population density is combined with a very fragmented settlement network. The study area has 136, administratively sovereign settlements (three urban ones, the rest are rural), with an average population of 500 and a median population of not more than 242. There are only 13 municipalities with a population of more than 1,000 inhabitants and only one with a population of more than 5,000, but even its population remains below 10,000. At the other end of the scale, 58 municipalities have populations less than 200, including 13 villages with less than 100 inhabitants. The network of municipalities is extremely scattered and fragmented, with all the negative consequences that this has for public services and supplies (Pirisi, 2009).

The population is shrinking rapidly. At the 2001 census, 85,000 people were recorded in the area, with the rate of decline reaching 1% per year. Perhaps even more telling is the fact that the 2022 census

found around 10% fewer permanent residents in these settlements than could have been calculated from the data from previous years, which is a clear sign of the significant emigration to – supposedly – foreign destinations, not always reflected in official statistics.

The average birth rate for the period 2017-2021 for the whole area was 9.3 thousand, c.f. a death rate of 15.3 thousand, combined with an inward migration balance of -4.5 thousand, resulting in an annual average effective depopulation rate of -10.5 per mille for the municipalities in the area. The three small towns (Barcs, Csurgó and Selye) are not exempt from this, each losing roughly 1% of their population per year, even excluding international emigration which is not featured in the statistics. The demographic situation is characterised above all by a particularly high mortality rate, which, in addition to the old age structure of the population, is also a sign of low life expectancy and, indirectly, poor health conditions. There are some settlements with a younger age structure and thus a less dramatic natural decrease in population, and some with migration data showing specific sub- (Hobol, near Szigetvár) or de-urbanisation trends (Csokonyavisonta, also known for its spa), but the overall situation is still rather unfavourable and rapidly deteriorating compared to the Hungarian average. In 1990, natural increase was still positive in a large part of the municipalities, including the three small towns, and the region as a whole lost only 2 per mills of its population. In other words, while in 1990 there were around 1,100 children born in the region each year, today the figure is around 700.

When discussing the demographic geography issues, it is important to note that the presence of the Roma community in the region is significantly higher than the national average. As regards their number, there is a professional consensus emphasising the inaccuracy of the census data (indicating less than the actual number). In 2011, 9.4% of the population of the study area declared themselves as being of Roma origin or identity (ethnic data for the 2022 census are not yet published), compared to 4.5% in 1990. The Roma population is in absolute majority in two municipalities of the study area (Alsószentmárton and Adorjás) and makes more than 20% of the population in 13 other municipalities. In addition to the Romas, the Croatian speaking population – who are often Croats only by origin – is worth a mention. In 2011, around 2,500 people indicated their Croatian identity in the census, the vast majority of them was concentrated in seven smaller or larger municipalities, where they make at least 15% of the population.

Low population density and very strong rurality are both a cause and a consequence of the lack of small towns with significant development potential in the region. None of its three municipalities with urban status can be considered as full-fledged secondary centres, for example, none of them has in-patient care facilities. Of the towns, Csurgó is a country town with historical roots, with secondary education functions dating back to the 18th century, but it has not been touched by industrialisation and saw its population decline almost continuously in the 20th century. Selye was the centre of the manors along the Dráva, and its role as a district seat is best explained by the chronic absence of more prosperous settlements. Barcs, the most important centre in the region, experienced a period of intensive growth thanks to railway construction and the temporary navigation of the Dráva River, but its remoteness and isolation prevented the establishment of any significant manufacturing industry (Bali, 2014). A second boom in the 1990s was linked to cross-border shopping tourism. Overall, all three small towns are unable to become major employment centres in the region and are characterised by a zero or at best slightly positive commuting balance (Pirisi et al., 2016).

In the region's network of settlements, some of the villages with a population of around one to two thousand function as lower level centres, some with a very large catchment area (Vajszló) or a specific ethnic character (Felsőszentmárton). These settlements are often the only providers of human services in the region, as the provision of basic services in the highly fragmented settlement structure is also a major challenge. The area is clearly an example of perforated rural space: transport isolation, age- and skill-selective emigration, which constantly "skims off" the relatively most dynamic part of the local population, very low mobility potential, which results in the disintegration of social structures and spatial structures, with the respective settlements, households and individuals becoming essentially isolated (Alpek et al., 2022). In this situation, the primary education network would be a very important tool for promoting social and spatial mobility.

II. 4. Opportunities for break-out, development plans

All districts in the study area are classified as more or less underdeveloped in Hungary. The government decree on the delimitation of beneficiary areas (290/2014) ranks the districts according to their level of underdevelopment, in which the administrative units of the study area rank position 2, 26, 30, 50, 54, 58, and 64 out of 175 (the lower number, the worse the position), meaning that even the best ranked district is only in the bottom third of the field. If we add to this the fact that only three district centres are included in the study area due to the specific delimitation, it can be said that this is one of the most backward areas in Hungary in this form.

Among the historical causes of underdevelopment, politically motivated discrimination related to border location and the fetishisation of industrial development ceased after 1989-90, and many actors hoped that the region would be able to catch up on some level on the basis of its natural capital (Bognár et al., 2010).

However, expectations in this regard have proved unfounded. The change of the political regime and social transformation have worsened rather than improved the situation in the region. The region has been left out of Hungary's re-industrialisation process and tourism has not proved to be a game changing factor, either (Marton et al., 2016). In the long term, the problems that hindered development have not been resolved: it is, first of all, the isolation from transportation aspect, as the expressway network has hardly approached the area (its end points are currently Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa – 65-65-80 kilometres, respectively, from Barcs), and the development of the main and secondary road network has not improved, in fact, its condition has in all probabilities worsened. The Pécs-Gyékényes railway line No. 60, which connects the region to the main railway lines, has a theoretical running time of 75 minutes between Pécs and Barcs, and the railway branch lines adjoining it have been liquidated since the 1970s. The accessibility problems are particularly well symbolised by the fact that, despite years of planning and vowing, there are still as many bridges crossing the Dráva River as were before the regime change: one can cross the river at Barcs, and at Répás and Zákány, the former being a Croatian bridgehead, which also means that there are only two road and one rail border crossing points in the area.

Unsurprisingly, the interregional cooperations promoted by both sides, at both top and local levels, have not been able to catalyse the development of the region in any meaningful way. Although the asymmetric accession process on the two sides of the border and the different institutional frameworks also hamper cooperation (Pámer, 2019), the basic problem is that similar rural and rather underdeveloped areas lie also on the right – i.e. Croatian – bank of the Dráva River.

II. 5. Sport as a chance to break out and the introduction of daily physical education

Nowadays, it has become fashionable to strive for a healthy lifestyle, and one of the pillars of this is the role of sport in contributing to a better quality of life. Each public education establishment should, according to local possibilities, provide pupils with opportunities for regular physical activity throughout the year.

Sport, as a social subsystem, also performs very important, complex social functions (Laczkó – Rétsági, 2015), of which the aspects related to social integration are the most significant for this research (Tigyiné Pusztafalvi, 2015). Related research findings have revealed the very multifaceted effects of sport. The three most important elements from an individual and community perspective are the contribution to health promotion and social wellbeing (Paár, 2011); social integration, identity formation and cohesion (Schailée et al., 2019); and, somewhat more controversially, social mobility (Schuller, 2015).

These potential impacts also apply to rural areas. Rural peripheries in almost all regions are affected by the outward migration of young, mobile social groups and the disintegration of traditional communities. In this situation, the group-building power of sport can be crucial for the sustainability of a community (Spaaij, 2009). Moreover, while there is evidence that, in the case of developed centre countries, participation in sports in rural areas undergoing transformation as a result of rural reconstruction is now comparable to that in urban areas (Hoekman et al., 2017), the European experience as a whole tends to point to lower levels of physical activity in the eastern and southern semi-peripheries of

the continent (which includes our study area), particularly among women, minority groups and older citizens (Tuycom –Scheerder, 2010).

Opportunities for organised sport are necessarily more limited in rural areas than in cities. In our study area, too, alternatives are mainly available in the small towns. In Barcs there is a choice of football, handball, basketball, swimming, triathlon, horse riding, judo and karate, while in Csurgó the options are handball, football and swimming. Furthermore, several municipalities in this area have a football team playing in county league.

In such an environment, which is essentially restricted and offers few opportunities, physical education at school is almost the only possible entry point to the world of sport. According to legislation made in 2011, all public education institutions in Hungary have introduced daily physical education in a progressive system since 1 September 2012. Under this regulation, students can play more sport in school settings. The law stipulates that five classes of physical education per week must be included in the daily timetables of full-time classes, and that if this is not feasible, schools may offer other options. The law also stipulates that 2 out of 5 classes (2x45 minutes) can be substituted for students who are involved in competitive sports activities and are members of a club or have an amateur sports contract (Act CXC of 2011 on National Public Education, § 27 (11)). This option opens the door for students who wish to continue their studies in secondary school and do their chosen sport at a higher level. Of course, this is not so easy for the population living in this area, as sport also has other financial implications, especially in the initial, non-professional years when parents have to pay the membership fees. Looking a little further ahead, only a small percentage of these people will be able to make a living from sport in the future.

Daily physical education itself has a health-promoting effect in the school setting, which includes promoting physical and mental development through the use of physical activity tools. This can integrate lifelong regular physical activity into pupils' lives, which can be a cornerstone of a better quality of life in adulthood.

An active, creative and well-prepared PE teacher can give his or her pupils the opportunity to take them to the Student Olympics in a number of sports. This is an excellent way out for those living in deprived areas. It is also essential for schools and teachers to develop good relations with parents who love and practice sport and with sports clubs.

Overall, the Dráva region is a disadvantaged area in the 21st century in all respects. In order to approach the acceptable category, they would need huge financial support, which could also bring about an improvement in the educational situation in the region.

OBJECTIVES AND METHODS

The primary aim of our research is to present the development and deficiencies of rural spaces along the Dráva River, with special attention to education. In this way, we will explore how sport as a breakout opportunity through everyday physical education is implemented and managed in these border and peripheral areas in terms of infrastructure and personnel conditions.

In our research we surveyed the schools in this area. We asked one PE teacher from each school to complete our online questionnaire based on our own questions (Google Form), which was mostly Likert-type and closed questions (a total of 39 questions). The survey was thus administered in a guided but voluntary and anonymous way. The survey was conducted between spring 2020 and spring 2022.

We were able to reach 68% of all schools in the area, more precisely one PE teacher from each of them, which means that a total of 24 people completed our questionnaire (8 women, 16 men). In terms of age, 25% were aged between 20 and 30, 25% between 31 and 40, 29.17% between 41 and 50, 16.67% between 51 and 60 and 4.17% over 60. 60% of respondents started their teaching career in the school where they are currently working. In terms of their qualifications, 50% have a university degree in physical education, 37.5% have a college degree in physical education, 8.33% have a teacher certificate and 4.17% have a sports coaching certificate.

In terms of schools, responses were received from physical education teachers from 19 primary schools, 3 secondary grammar schools and 2 vocational grammar schools. This number also clearly indicates that most of the municipalities in the Dráva region have only primary schools.

Categorising the schools by size, 9 village schools have 1 to 100 pupils, while 10 village schools have between 101 and 300 pupils. For small town schools, one school has over 100 pupils and 4 schools have over 300 pupils.

When asked about the number of pupils in physical education classes, the following results were obtained: the physical education teachers who filled in the questionnaire reported numbers between 7 and 40, and in their answers, in several cases, they also reported combined classes/groups. Looking at the number of PE teachers, it can be said that there are schools with no PE teachers, in a few schools 4-5 of them work, but in most cases (10 schools) there is 1 PE teacher, and there are 8 schools with 2 and 3 schools with 3 such teachers.

Most responses were asked on a 4-point Likert scale (4 – always; 3 – often; 2 – seldom; 1 – not at all).

The data obtained were processed using Microsoft Excel using simple mathematical-statistical methods (percentage, mean, piecewise function, sum).

RESULTS, CONCLUSIONS

Our questionnaire covers the framework and operational conditions of daily physical education, the main results of which are detailed below. The system should work in the same way in all schools; we wanted to see how it works in practice. Out of 24 schools, 18 have 5 timetabled lessons of physical education per week, while 5 schools have a 3+2 system, i.e. several classes participate in a combined sports circle session in the afternoon, while one school incorporates 4 lessons into the timetable of its pupils and has an additional lesson of folk dance.

HUNGARY'S EDUCATIONAL MODEL

In Hungary, participation in public education is compulsory for children aged 3-16. After completing primary school, students can start secondary education in grammar schools, vocational training (specialised schools, vocational schools, technical schools, specialised secondary grammar schools). They also have the option of choosing between 4-, 6- and 8-year secondary grammar school education. After obtaining the school-leaving certificate, they can choose between two further options, one of which is to apply to higher education institutions and obtain a diploma at bachelor's or master's level, the other is to learn a profession in a technical training programme and vocational market training in the adult education system. This is how the lifelong learning model is implemented in Hungary, whereby we can expand our existing knowledge and develop our skills and abilities at any stage of our lives, so that we can compete and keep up with the changes and current situation of our times and the labour market, with the aim of adapting to the requirements and demands that are essential in the world of work (Act CXC of 2011 on National Public Education – Collection of Legislation in Force).

THE SITUATION OF EDUCATION IN THE DRÁVA REGION IN THE 21ST CENTURY

When we talk about the educational system in the research area, we should think first of all of primary education. Higher education is not present in the area at all, secondary education is provided in Barcs (by two institutions), with two units operating at Csurgó and Alsószentmárton (the latter is a very specialised institution for the local Roma community, run by a foundation).

In the study area in 2021, according to statistical data, primary education was provided in 43 facilities (so-called "locations of service provision"). In practice, this means slightly fewer units in institutional terms, but almost the same number of municipalities, as there are only two small towns (Barcs and Csurgó) with more than one school. It also means that there are currently 98 municipalities with no local primary school at all. The concentration of the institutional network has taken place in several

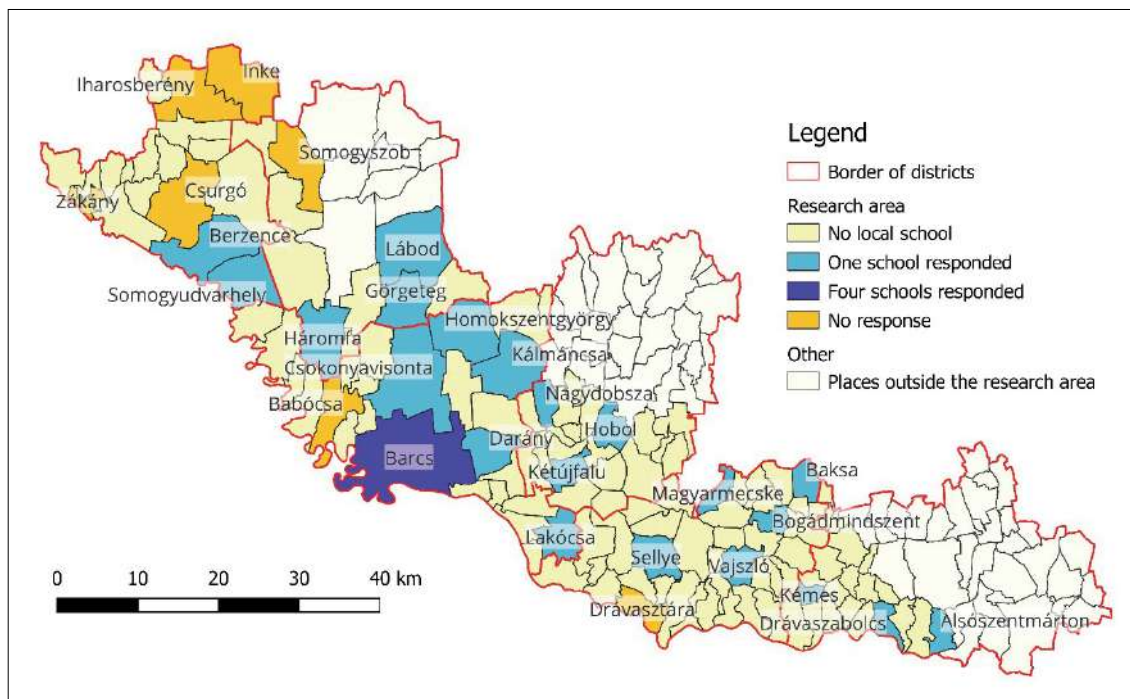

Figure 1: Schools in the research area (edited by the authors)

steps, the first of which began in the 1970s, already, partly for demographic and partly for pedagogical reasons, followed after 1990 by a slow erosion of the network of institutions, mainly in response to the decline in the number of inhabitants. In 1990, there were still 58 school sites in the same area, and 15 more municipalities with education available locally. Today, all municipalities in Hungary with a population of more than 13,000 have a school, but the service is only provided in 80% of municipalities with 500 to 1000 inhabitants and 16% of municipalities with 200 to 500 population. The smallest municipality with a primary school site has 295 inhabitants, while the median population of municipalities with a school is 765.

Figure 1 shows the schools in our research area from which the responses were received. With the exception of Barcs (where all four schools responded), this represents one response per municipality. In most cases, we received one response per municipality. The figure also shows that we did not receive data from all institutions in the study area, for the following reasons: there were no PE teachers, or they simply did not wish to participate in our research.

Figure 2 shows a comparison of the educational attainment of the local population with the national data, based on the 2011 census results of the Hungarian Central Statistical Office (HCSO). In Hungary, participation in public education is currently compulsory up to the age of 16, which does not require a school leaving certificate. As can be seen from the graph, the proportion of those who have not completed even the first year of primary school is higher in the study area than in the country as a whole, although the difference is only 1.16%. The primary school data show that the proportion of people living in this area who continue their education after 8 years of primary school is low and that few people reach the final secondary school leaving examination. In line with the general trends in the rural peripheries, participation in higher education is particularly low, even compared to the Hungarian figures that are rather modest in European comparison. This may be absolutely linked to the lifestyle and opportunities of the disadvantaged population living in the area. Our results should be interpreted in an age-appropriate way.

An important aspect of our study was the extent to which schools in the area are able to meet the challenges of everyday physical education. On the positive side (Figure 3), 83% of the schools have a gym, and in two of the schools the gym can be split into two additional sections, allowing several class-

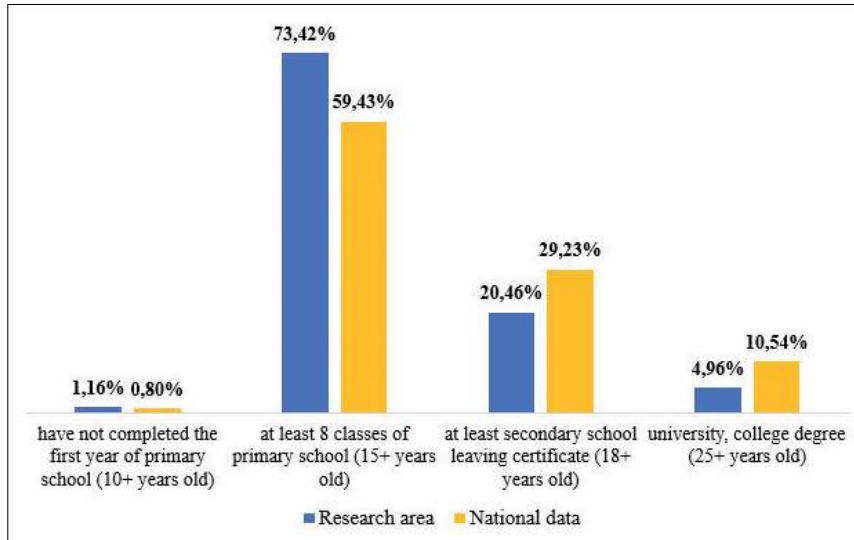

Figure 2: Comparison of educational attainment of the population in the study area to national data, adjusted for age (edited by the authors)

es to have a PE class at the same time. Both schools are located in a town, one is a secondary grammar school and the other is the only school in the region with a sports section. It is clear that 4 out of the 24 schools surveyed do not have gymnasiums, which is likely to make it difficult to implement the teaching and meet the regulations. Asphalt-covered outdoor pitches are available at most of the schools, as are corridors. It is also worth mentioning that some schools are now equipped with infrastructure facilities that help to improve the quality of education. Examples include fitness rooms, synthetic grass pitches, swimming pools, gymnastics rooms, halls with mirrors, dance halls and theatres. However, the vast majority of schools do not have an auditorium, a clay track, athletics throwing and jumping facilities, a gymnasium, a fitness room, a grass or synthetic grass pitch or a swimming pool. For the regulation to be implemented effectively in practice, it is essential that all schools have the basic infrastructure facilities to optimise the delivery of education.

“What are the infrastructure facilities that you miss the most in the school where you teach?” was the question that respondents had to answer. Figure 4 clearly shows that the largest number of responses was for the larger gymnasium, which was selected by 8 of our respondents. Four schools do not have any gyms at all, so the PE teachers working in these schools only ticked this one option. In addition, there were also four nominations for the lack of a running track and three for the swimming pool, and a rekortan (rubber) surfaced running track. Other spaces that physical education teachers miss the most in their school were also mentioned occasionally. Our results clearly show that schools in the region lack both the basic infrastructure necessary for physical education and the infrastructure required for teaching, with 12 out of 24 schools either not having a

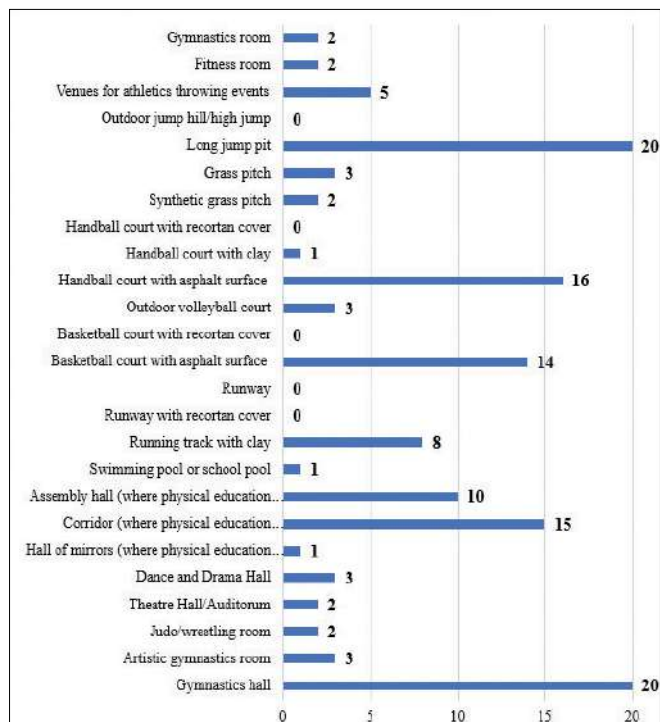

Figure 3: Existence of infrastructure facilities (edited by the authors)

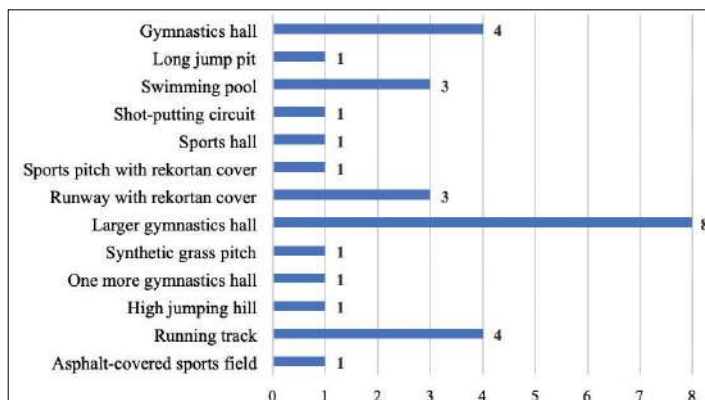

Figure 4: Lack of infrastructure facilities (edited by the authors)

gym or the respondents criticising the size of the gym. And if we look at the other halls and sports grounds, we find a complete lack of facilities.

We were interested in the views of PE teachers on the number and condition of indoor and outdoor facilities (Figure 5). 54.17% of our respondents were satisfied with the number of outdoor facilities in their schools, while only 33.33% were satisfied with their condition, which is a rather negative figure. For indoor facilities, 45.83% were rather

satisfied with the number of facilities, while 53.16% were rather positive about their condition on a 4-point Likert-type scale. It can be concluded that there should definitely be more emphasis on the condition and number of infrastructure facilities. It would be worthwhile to assess at national level in which schools facilities need to be renovated and in which they need to be built, and to take the first steps towards a better quality of education.

Figure 6 shows whether and in what condition the schools have the necessary equipment for the thematic units identified in the physical education curriculum. The averaged Likert-type scale clearly shows that all scores are above 2, so schools are more likely to have these facilities. Outstanding values are the number of balls (3.25) and their condition (3.08), the equipment for alternative and recreational sports (3.08) and their condition (3). However, it is important to mention that there are 4 sports games and in the field of recreational equipment, there are a myriad of sports and their equipment. Our lowest score was obtained for gymnastics equipment (2.08). Compared

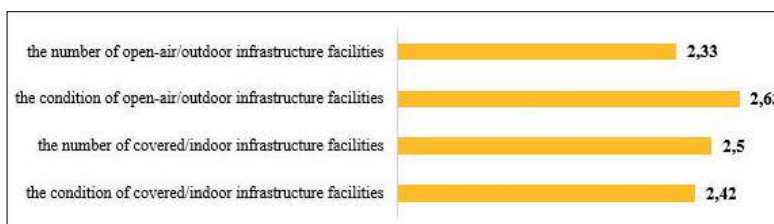

Figure 5: Physical education teachers' satisfaction with the condition and number of infrastructure facilities (edited by the authors)

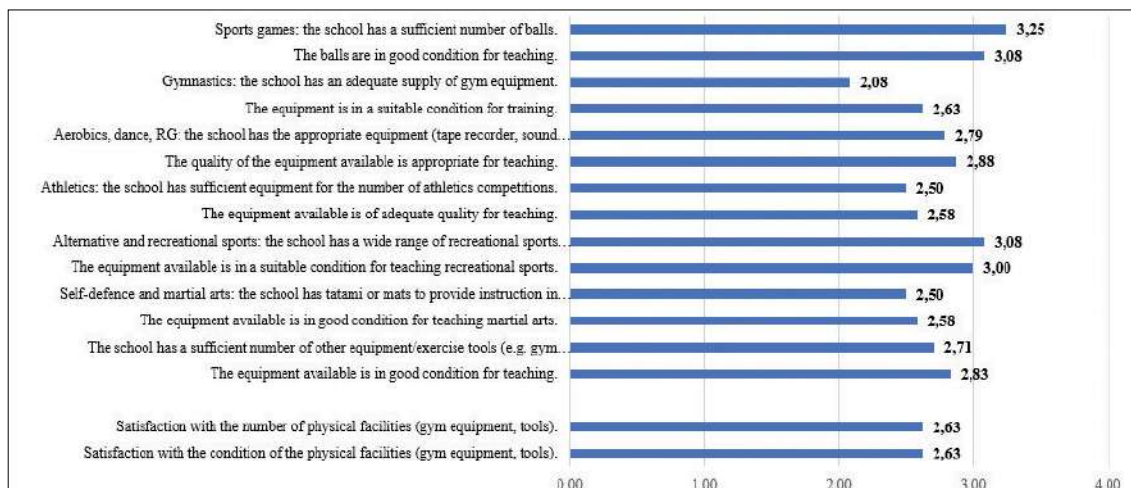

Figure 6: Availability of sports equipment for education (edited by the authors)

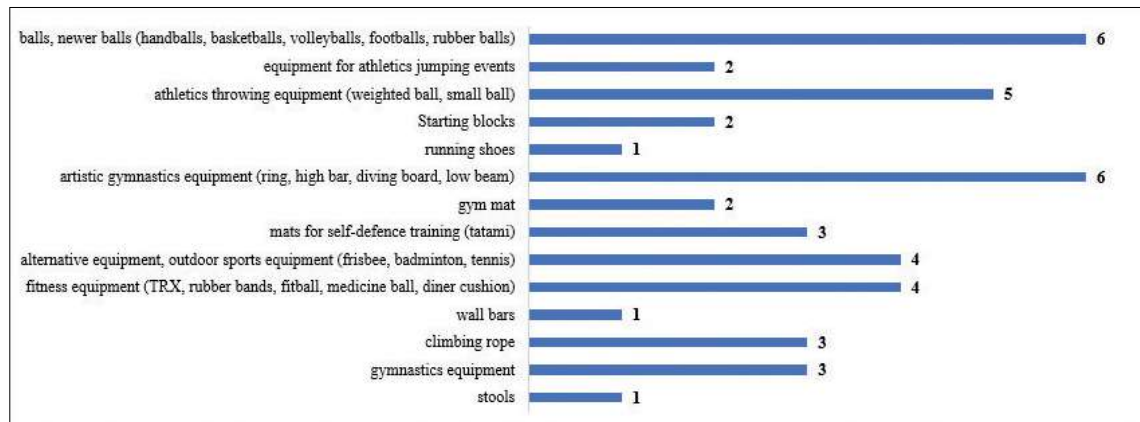

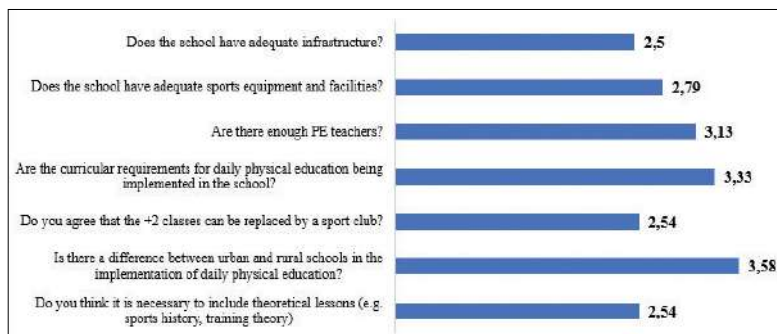
Figure 7: Lack of sports equipment for education (edited by the authors)

to the highest scores mentioned above, it is important to point out that a ball costs a few thousand forints (1.000 Ft = 2,58 EUR), while a gymnastic equipment can cost up to 100 thousand forints (100.000 Ft = 258,04 EUR). These latter costs may not be within the school budget of the area concerned, so it is not surprising that old equipment is no longer in a suitable and/or safe condition and that the purchase of new equipment may be financially problematic. The satisfaction of the PE teachers who completed the questionnaire with the material conditions and their state of repair is 2.63, which is rather positive.

Figure 7 shows the lack of sports equipment, where it is clear that in most cases our respondents indicated balls. Compared to the results in Figure 6, it is important to note that an aggregated diagram is shown, i.e. balls may be available for some sports games but not for others (e.g. they may have basketballs but not volleyballs, or they criticise their quality and usability). Other highest scores are for equipment for gymnastics and athletics throwing. This result may be complete feedback to the previous figure, where the lack of exactly these devices is the highest. Furthermore, the absence of alternative sports equipment, which may have a similar reason to balls, and the absence of fitness devices, which can also be attributed to the previously mentioned facts, are also shown here.

We then sought the views of physical education teachers (Figure 8) on the daily physical education (DPE). The system should operate uniformly in all public education establishments, but in many cases there are factors that may override this regulation (e.g. the existence or lack of infrastructure, equipment and staff). On an averaged Likert-type scale of four points, respondents were more satisfied (2.5) with the school's infrastructure. The teachers' opinions are also positive (2.79) regarding the availability of sports equipment and facilities. Furthermore, 75% of our respondents consider the number of physical education teachers to be sufficient to carry out DPE, and it is also positive that in 83.34% of these schools, it is more likely to be implemented in accordance with the curricular requirements. The related legislation allows for the possibility of substituting 2x45 minutes with sports in a sports club, about which only 45.83% of the surveyed PE teachers were positive. This is also supported by the fact that "It is difficult to keep track of students playing sports in clubs, as they submit their certificates at the beginning of the semester (September and February), and there is no way to check their attendance afterwards, so it is possible that students do not play sports where their PE teacher think they do." (Vargáné Szalai et al, 2021) For physical education teachers teaching in communities, it requires even more creativity to provide pupils with a stimulus-rich environment. When asked if there is a difference in DPE between an urban and a village school, 87.5% of our respondents marked the positive side of the scale. This is not a coincidence, as urban schools are generally better equipped and the town itself offers more opportunities for pupils and PE teachers alike. Given the lack of infrastructure facilities, we considered the inclusion of theory classes as an alternative solution and asked our respondents for their views about it. Only 45.83% of them consider that it is necessary to hold these types of classes. It is not typical to teach theory as a physical education subject in public education, but as a matter of interest and to support the practical part with theory it would be increasingly essential, and also for the increase

Figure 8: Opinions of PE teachers on the implementation of daily physical education (edited by the authors)

of general literacy. In conclusion, although the results obtained show positive figures for the most part, a revision of the system is needed.

We were also curious to know if there are, or what are, financial resources and revenues that schools receive primarily for the development and support of sport, or even just as a small contribution. Our results show that the school budget tends to contribute by 41.66%, while the municipal subsidy is only 37.5%. In addition, 54.17% of schools are able to obtain some form of support through tenderable resources. The share of sports association membership fees and sponsors/supporters is below 30%, while 12.5% is also made up of parental support and the amount received from hall rental.

In the spring of 2023, the latest programme to offer schools the chance to receive money was the MILLION STEPS FOR SCHOOLS competition, organised jointly by the Hungarian Association of Organ Transplant Patients and the Active Hungary Programme. The challenge involved downloading the Milliólépés (MillionSteps) mobile app, which, in addition to the steps, had 60 other forms of movement that could be converted into steps. In the competition, 100 schools could be awarded a sports equipment grant of HUF 1 million, which corresponds to approximately 2600 euro (<https://milliolepes.hu/>).

In addition, the Active School programme of the Hungarian Association of Student Sports, which is based on the concept of small municipalities and villages, helps to raise the sporting life of the given settlement. Schools have to collect points, for which they receive continuous support (Pignitzkyné Lugos – Paic, 2021).

Participation in this type of tenders would help the region's position in terms of physical education and sport. This would require the support of the physical education teachers working there, as well as the support of the schools' management, which could lead to the mapping and implementation of programmes.

The Dráva Region has an outstanding natural environment, which also shapes the daily lives of the students and teachers who attend school there. What is meant by this is the possibility of including cycling or even rowing in their curriculum, which can, of course, also be expensive.

SUMMARY

In the 11 years since the introduction of daily physical education in the curriculum in Hungary, there is little evidence that the programme has made a significant difference in schools in the Dráva Region. The complex geographic, social and economic disadvantages of the area are undeniable and permanent.

In the area under study, the infrastructure, material and staffing conditions for education are minimal and schools face serious challenges. Sport, as a potential for the breakout of the marginalised social groups in the periphery, can only develop its positive effects on mobility if conscious territorial and sectoral policies are implemented to create the conditions. Only schools can play the role of community organisers through sport in a region with a fragmented network of small villages, because the local communities concerned, which are suffering from emigration and depopulation, are incapable of the development of the NGO-based association system. It is therefore up to the schools, and not least the

teachers who work there, to convert the compulsory daily physical education created by law into a genuine, motivated need for daily physical activity for the younger generations.

Our research shows that practical implementation at school level is currently difficult. The system should work uniformly in all public education institutions, which implies that it should meet the requirements in terms of infrastructure, staff and material conditions. In those establishments where there is not even a gym, it is clear that even the minimum conditions are not met and that there is a sharp contrast between central planning and local realities. In terms of sports equipment, the institutions we have assessed are also typically in the category 'acceptable', with very few places where either the equipment or the facilities are able to cater for individual pupils' needs. We cannot talk about the establishment of new and more modern schools, nor are there any promises of such, as the region is characterised by complete depopulation and emigration, so in the coming years we can expect school closures and integrations, which could also cause new difficulties, for example, in terms of transport. The generally poor transport links and low spatial mobility in the area do not make it any easier to reach urban centres or integrated schools, and afternoon sports activities combined with commuting are much less likely.

A more effective education policy could help to raise the region to a level where it can compete at least within Hungary. The schools in this region need to find programmes that would help to improve the educational situation in a positive way.

The Dráva region is a disadvantaged area in every respect for the 21st century. In order to approach the acceptable category, they would need huge financial support, which could bring about an improvement in the educational situation in the region.

REFERENCES

- Alpek, L. B., Pirisi, G., Tésits, R., Trócsányi, A., Máté, É., & Németh, Á. (2022). Examining a Theoretical Concept – (Im)Mobility as a Factor of Perforation in a Rural Hungarian Context. *Geographica Pannonica*, 26(4), 319-333. <https://doi.org/10.5937/gp26-38880>
- Aubert, A., Berki, M., Hegedüs, V. & Szabó, G. (2007). Methods and results of regional tourism research and planning – Institute of Geography, Faculty of Natural Sciences, University of Pécs, Pécs, pp. 206-211.
- Aubert, A., Gelányi, N., & Jónás-Berki, M. (2010). THE PLACE AND ROLE OF PERIPHERIES IN HUNGARY'S CHANGING TOURISM, *Geographica Timisiensis*, 19(2), 257-267.
- Bali, L. (2014). The role of the railway in regional development in Austro-Hungary and in Hungarian-Croatian relations today (special regard to Rijeka). *Central European Papers*, 2(1), 160-166. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=130415>
- Bali, L., & Végh, A. (2011). A few aspects of the social and economic problems in relation to the Croatian-Hungarian cross-border cooperation. *Central European Regional Policy and Human Geography*, 1(1), 63-68. https://cerphg.unideb.hu/PDF/CERPHG_2011_1.pdf#page=63
- Bognár, A., Ginzer, M. & Marton, G. (2010). The effects of touristic development on the settlements of the Ormánság. In: Csapó, T; Kocsis, Zs (eds.) A településföldrajz aktuális kérdései = Topical Issues in the Urban Geography. Szombathely, Magyarország: Savaria University Press (2010) 482 p. pp. 321-333.
- Csapó J, & Marton G. (2010). Potential and reality: tourism development as a possible source of regional management in the Dráva area, Hungary. *Geographica Timisiensis*, 19(1), 89-98.
- Csányi, T. (2019). Excerpts from the European curricular guidelines governing the teaching of physical education in schools over the last ten years – Conclusions for improving the content of everyday physical education. *Új pedagógiai szemle*, 69. évf. 3-4. sz., 16-36.
- Hoekman, R., Breedveld, K., & Kraaykamp, G. (2017). Sport participation and the social and physical environment: explaining differences between urban and rural areas in the Netherlands. *Leisure Studies*, 36(3), 357-370. <https://doi.org/10.1080/02614367.2016.1182201>
- Kiss, G. (1986). Ormánság. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kocsis K. (ed.) (2018). National Atlas of Hungary – Natural Environment. Budapest, MTA CSFK Geographical Institute. 187 p.
- Laczko, T. – Rétsági, E. (2015). The social aspects of sport. University of Pécs. Pécs.
- Marton, G. (2014). The concept of systemic tourism development in an urban and a rural destination. PhD thesis.

14. Marton, G., Raffay, Z., Prisztóka, G., Raffay, Á., & Kiss, R. (2016). Problems of tourism development in the Dráva region as a peripheral border area. *Tourism and Rural Development Studies*1, 1(2), 34-48. www.turisztikaitanulmanyok.hu
15. Paár, D. (2011). The economic importance of health promotion through sport. *Health Promotion*, 52(1-2), 31-38.
16. Pignitzkyné Lugos, I. – Paic, R. (2021): The implementation of the active school concept in practice – Method and results of the Cluster School Development Pilot Programme. Hungarian Association of Student Sports, Budapest.
17. Pámer, Z. (2019). Examining cross-border cooperation between Hungary and Croatia in the light of the territorial governance systems of the two countries. *Tér és Társadalom*, 33(2), 149-166. <https://doi.org/10.17649/TET.33.2.3148>
18. Pirisi, G. (2009). Settlement types in the Ormánság. In J. Tóth & P. Reményi (Eds.), *The place and potential of the Ormánság* (pp. 694-706). ID Research Ltd.
19. Pirisi, G., Kiss, B., & Máté, É. (2016). A kisvárosok szerepe a labor-ingázásban [The role of small towns in the spatial mobility of labour force according to the commuting]. *Területi Statisztika*, 56(4), 415-437. <https://doi.org/10.15196/TS560404>
20. Schailée, H., Haudenhuyse, R., & Bradt, L. (2019). Community sport and social inclusion: international perspectives. *Sport in Society*, 22(6), 885-896. <https://doi.org/10.1080/17430437.2019.1565380>
21. Schuller, C. (2015). Sport and inclusion: opportunities for the emancipation of underclass youth through sport. *Social Work Journal*, 2(3), 1-19.
22. Spaaij, R. (2009). The glue that holds the community together? Sport and sustainability in rural Australia. *Sport in Society*, 12(9), 1132-1146. <https://doi.org/10.1080/17430430903137787>
23. Szűcs, K. (2012). Analysis of the educational and cultural situation in South Transdanubia. *Contemporary Social and Economic Processes* 7 (1-2):106-13.
24. Tigyiné Pusztafalvi, H. (2015). The role of sport in social cohesion and integration. In T. Laczkó & Erzsébet Rétsági (Eds.), *A sport társadalmi aspektusai* (pp. 41-50). University of Pécs.
25. Van Tuyckom, C. & Scheerder, J. (2010). Sport for all? Insight into stratification and compensation mechanisms of sporting activity in the 27 European Union member states. *Sport, education and society*, 15(4):495-512.
26. Vargáné Szalai, K. – Varga, T. & Marton, G. (2021). The impact of daily physical education on the sporting habits and lifestyle of the population of South Transdanubia. *Regional Development and Innovation*, 14(1-2) pp. 17-23.
27. Végh, A., Pap, N., & Reményi, P. (2021). Without bridges – beyond the Dráva: The significance of the state border in Baranya. In *Separating and connecting - Water* (pp. 1-18).

OTHER INTERNET SOURCES

1. Central Statistical Office
2. <https://milliolepes.hu/>
3. Act CXC of 2011 [Köznev. tv.]
4. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100190.TV#bj71param> (downloaded 24 July 2023)
5. Government Decree 290/2014 (XI. 26.) on the classification of beneficiary districts
6. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400290.kor> (downloaded 24 July 2023)

SAŽETAK

Regija *Dráva* tj. područje uz rijeku Dravu spada među najsiromašnija područja u Mađarskoj, a nije iznimka ni kada je riječ o obrazovanju. Njegove socijalne, ekonomske i infrastrukturne poteškoće su neosporne. Unutar područja postoje osnovne i srednje škole, ali potpuno nedostaju visokoškolske ustanove koje dodjeljuju diplome. U našem istraživanju fokusirali smo se na sport, uključujući sustav provedbe svakodnevne nastave tjelesne i zdravstvene kulture. Zanimalo nas je postoji li odgovarajuća infrastruktura te tjelesni i ljudski resursi u školama u tom području. Analizirali smo nedostatke i predložili programe koji bi se mogli provesti kako bi se dobila podrška za sportsku opremu uz malo uložnog vremena i truda. Zamolili smo po jednog profesora TZK iz svake škole da ispuni upitnik putem interneta na temelju naših vlastitih pitanja (obrazac Google Forms), koji se sastojao uglavnom od

Likertovih i zatvorenih pitanja (ukupno 39 pitanja). Uspjeli smo obuhvatiti 68% škola u području, što znači da su ukupno 24 osobe ispunile naš upitnik (8 žena i 16 muškaraca). Trenutačno je u Mađarskoj pohađanje škole obavezno do 16. godine, što znači da dobivanje svjedodžbe srednje škole nije obavezno. Uz to, obrazovna postignuća ljudi u ovom području znatno se razlikuju od nacionalnog prosjeka. Rješenje spomenutog problema bilo bi ponovno razmotriti sustav svakodnevne nastave TZK, što bi uvelike poboljšalo obrazovanje na ovom području sa sportskoga gledišta, a dodatna financijska podrška također bi pomogla podizanju kvalitete obrazovanja.

SJEĆANJE - ŠTO SAM RADILA KAO POVJESNIČARKA OD OSAMDESETE DO DEVEDESETE GODINE ŽIVOTA (2013. – 2023.)

MEMORIES - WHAT I DID AS A HISTORIAN FROM THE AGE OF EIGHTY TO NINETY (2013-2023)

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
 Prof. dr. sc. na Odsjeku za povijest
 Filozofskog fakulteta u mirovini
 Zagreb, Anićeve 25
 E-mail: mira.kolar@zg.t-com.hr

Received / Primljeno: 1. 8. 2023.
 Accepted / Prihvaćeno: 4. 12. 2023.
 Građa-sjećanje / Memories
 UDK / UDC: 930.1-05Kolar-Dimitrijević, M.
 [304.2+338] (497.5)“2013/2023”(092)

SAŽETAK

Ovaj rad ima karakter izvještaja o radu povjesničarke prof. dr. sc. Mire Kolar-Dimitrijević od njezine 80. do 90. godine. Usprkos visokim godinama, ona je ustrajala u pisanju znanstvenih i stručnih članaka te na suradnji s povijesnim institucijama, društvima i časopisima. Dakako da je njezina aktivnost znatno manja nego u doba njezine pune aktivnosti kao profesorice povijesti usmjerene na gospodarsku i socijalnu povijest. Na to su dobrim dijelom utjecale i političke (ne)prilike te njezini radovi sve češće imaju interdisciplinarni karakter uz napuštanje istraživanja samo radničke klase, kojom se pretežno bavila u doba socijalističke Jugoslavije. Ona sve više proučava razne društvene teme na području svojeg podravskog zavičaja. Posebnu pažnju posvećuje povijesti Hrvatske seljačke stranke, odnosno njezinim istaknutim ljudima, pa tako istraživanje povijesti radništva Hrvatske sve više ustupa mjesto povijesti seljaštva, odakle je i regrutirana radna snaga u industriji i obrtništvu o kojem piše sama ili s koautorima.

Ključne riječi: Mira Kolar-Dimitrijević, autobiografija, 2013. – 2023., gospodarstvo

Key words: Mira Kolar-Dimitrijević, autobiography, 2013-2023, economy

Vrlo je teško pisati o svojem radu, a osobito je teško analizirati što sam radila posljednjih deset godina. U tijeku mojih 90 godina života proživjela sam raspad Kraljevine Jugoslavije, Nezavisne države Hrvatske, pa i socijalističke Jugoslavije, a sve one, pa i naša neovisna Republika Hrvatska, nastajale su u ratu pa mi se stoga kao povjesničarki čini kao da smo uvijek bili igračke u rukama nekih stranih sila koje su nam nametale svoj način života i nove zakone koji su poništavali stare. Moje zaposlenje stavilo mi je na raspolaganje brojnu arhivsku dokumentaciju koja potvrđuje ove postavke, ali istodobno su društvene promjene prisiljavale i moju prilagodbu određenom sustavu, što je moj kruh učinilo poprilično teškim, pogotovo stoga što sam djetinjstvom bila vezana uz Koprivnicu i Virje, a cijeli život izvan toga živjela sam u Zagrebu i nešto u Vinkovcima.

U razdoblju o kojem pišem u ovom članku već sam prošla većinu radnog života i sada mi preostaje još samo sumiranje onoga što sam vidjela, što sam učinila i što sam doživjela. Htjela bih da to razdoblje bude mirno, tiho i lijepo, no epidemije, potresi i ratovi ponovno obilježavaju svakodnevne vijesti i pune me strahom za budućnost moje obitelji, koja je iz prijašnjeg sustava izašla osiromašena i neosigurana. Moja uža specijalizacija vezana je uz gospodarsku povijest i danas zato što smatram da ukazivanje na doba kada je industrija omogućavala život mnogim stanovnicima može potaknuti novi uzlet proizvod-

nje, a ne samo turizam. Uvijek je opasno sve staviti samo na jednu gospodarsku granu. Uravnotežena i raznolika privreda s osloncem na prirodne resurse obećava sigurni dohodak, a time i život stanovništva. Današnja emigracija domaćeg stanovništva potaknuta je vjerojatno zanemarivanjem industrije, obrtništva i trgovine.

U najduljem, stvaralačkom razdoblju svojeg života bavila sam se ekonomskom i socijalnom poviješću, dakle poviješću društva. Metoda proučavanja u toj struci bila je poprilično jednostrana i nije uvažavala sve faktore, a osobito nije davala savjete kako da se preživi prijelaz iz socijalizma u kapitalizam pa su nestali gotovo svi subjekti, ali i objekti mojih proučavanja, tj. radnička klasa, ali i vlasnici tog kapitala. Sadržaj ekonomske povijesti se od mog djetinjstva do danas više puta promijenio pa nju sada treba sagledavati u sklopu svjetske povijesti, ali treba joj dati i novi sadržaj vezan uz ekologiju, klimatologiju, narodnosti i turizam, a gotovo potpuni nestanak industrije stavlja me u poziciju negiranja svih vrijednosti kojima sam se dotad bavila. U pokušaju da se prilagodim novom vremenu okrenula sam se onome što sam najbolje znala: lokalnoj povijesti. Moj miroljubivi karakter nije me nikada usmjeravao prema ratnoj povijesti pa u mojoj bibliografiji gotovo i nema ratnih tema. Interes mi je uvijek bio usmjeren prema razvoju, poticaju proizvodnje i položaju ljudi kroz potrošnju i konzumaciju.

Do 1990-ih se kao krajnji cilj postavljala izrada zajedničke povijesne sinteze svih smjerova. No povezivanje različitih društvenih struktura nije bilo moguće pa je tako i posao na sintezi jugoslavenske povijesti zastao, potom i prestao, a slično je bilo i sa sintezom hrvatske povijesti, jer Hrvatska je u prošlosti bila podijeljena u segmente koji su pripadali drugim državama, što je otežalo istraživanja i onemogućavalo njezino cjelovito zajedničko sagledavanje. Sve je to pokazivao i jedini ekonomski časopis na našim prostorima *Acta historico oeconomica* pod uredništvom dr. Ivana Ercega, koji je izlazio od 1974. do 2006. usprkos njegovoj preobrazbi od jugoslavenskog u čisto hrvatski časopis.

Naime, u proučavanje ekonomske povijesti uključili su se, uz ekonomiste i povjesničare i geografi te pravnici pa i etnolozi, svaki sa svojom metodologijom. Iako je ta podijeljenost onemogućila zajedničko sintetiziranje problema, ojačala je one grane ekonomske povijesti koje su i u praksi pokazale životnost.

Početak ovog stoljeća pokreću znanstvenici raznih struka, a sličnih pogleda na lokalnu povijest multidisciplinarni časopis *Podravinu* koji izdaju Meridijani, Sveučilište Sjever i Povijesno društvo Koprivnica, gotovo isti inicijatori pokreću i časopis *Ekonomska i ekohistorija* koje s Meridijanima izdaje Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju. Uredništva otvaraju svoja vrata domaćim i stranim znanstvenici pogoduju procesu uklapanja raznih istraživanja iz naše ekonomske i ekološke povijesti te geografije u gospodarsku povijest u najširem smislu. To su godinama priželjkivali dr. Igor Karaman, ali i dr. Miroslava Despot te u novije vrijeme dr. Drago Roksanđić.

Radeći u takvom ozračju i ja sam se početkom ovog stoljeća prilagodila novim vremenima, ali ne odričem se ni svojih radova iz prijašnjih razdoblja jer su pisana na osnovi pošteno interpretiranih istraživanja u arhivima. Ti znanstveni radovi su u pravilu interdisciplinarni i u njima ima elemenata književnosti, memoaristike i spoznaje drugih sudionika. Osim toga, nakon umirovljenja 2003. godine sve sam se više vezala uz rodni kraj, tj. Podravinu gdje nisam izostala radom u svim dosad objavljenim brojevima *Podravskog zbornika*. Moja su istraživanja sve više usmjerena na obradu malih lokalnih tema koje su često godinama čekale na obradu, tj. do vremena dok nisu postale zrele za stvaranje zaključka. Stoga se u mnogim svojim radovima vraćam na istu temu, obogaćenu novim spoznajama koje donosi vrijeme, moji kolege i nova povijest.

Moja sklonost lokalnim temama bila je davno zapažena. Povjesničar i ekonomist Damir Jelić iz Rijeke, koji je završio povijest i ekonomiju u Zagrebu, osnovao je pokraj grada Rijeke, u jednoj staroj kastavskoj kući, 2009. godine Centar za povijesna istraživanja »Mira Kolar-Dimitrijević«, specijaliziran za objedinjavanje istraživača lokalnih povijesti na širem prostoru. Jelić je kao urednik objavio 2009. moju monografiju o zaboravljenom bankaru i ekonomskom teoretičaru Ljubomiru Kosieru.¹ Među-

¹ BANKAR I POLITIKA. Ljubomir Stevan Kosier (Bjelovar, 1890. – Zagreb, 1939.), S bibliografijom M. Kolar-Dimitrijević od 1960. do 2008., Rijeka, 2009., Naklada Centar za povijesna istraživanja »Mira Kolar-Dimitrijević«

tim, Centar je prestao s radom jer nije imao financijske podloge, a ni podrške, pa je samo jedan neuspjeli pokušaj s početka 21. stoljeća da objedini desetke, pa i stotine izvrsnih lokalnih povjesničara i geografa, ali i specijaliste drugih struka prema kretanju, prema sintezi, u sklopu globalnog društva. Takvom shvaćanju težila je i nositeljica više nagrada dr. Mirjana Gross koja je razbila shemu forsiranja političke, ali i granski shvaćene povijesti. I izdavačka kuća Meridijani, odnosno prijašnja Nakladnička kuća Dr. Feletar pokrenula je objavljivanje niza monografija iz lokalne povijesti i radujem se svakom novom izdanju vezanom uz moj podravski zavičaj. Povjesničar ima tu sreću da zna mnogo više o prošlosti svojeg zavičaja nego istraživač iz udaljenog povijesnog centra, a ima i priliku stalno osvježavati svoja sjećanja u dodiru s terenom i ljudima te kroz objavljivanje radova iz raznovrsne literature, među kojima književnost zauzima važno mjesto. Konačni cilj je, dakako, nova povijest shvaćena interdisciplinarno i s osloncem na stvarnost te pisanjem povijesnih tema s osloncem na ekološki, etnološki, demografski, klimatološki i kulturni, a ne samo politički sadržaj. Za razliku od političara koji forsiraju samo jedno gledište koje se poklapa s programom stranke ili forsiranja vladajućeg društvenog sustava, nikada nisam neku ličnost glorificirala pa ne mogu ni danas tvrditi da je Josip Broz Tito, koji je oko 1925. odbio prijedlog mojeg djeda da postane vlasnik nekog malog mlina pokraj Bjelovara bio posvemašnji negativac, kao što ni za mojeg bivšeg ravnatelja dr. Franju Tuđmana, koji me zaposlio kao povjesničarku u Institutu za historiju radničkog pokreta 1964., ne mogu reći da je u svemu bio najbolji jer je teško prihvaćao tuđa mišljenja iako je vjerojatno upravo to bilo potrebno u doba stvaranja samostalne Hrvatske. Bio je komandant kojemu se nisi mogao niti smio suprotstaviti. U svakom slučaju, gospodarski povjesničar lokalne povijest treba povezati, analizirati i izvući ono najbolje što karakterizira njegov kraj odnosno Hrvatsku kao zemlju i narode koji u njoj žive.

Moji su se radovi ocjenjivali prilikom mojih izbora u zvanje znanstvenog savjetnika 1987. te izbora u zvanje redovnog profesor za predmet gospodarska i socijalna povijest 1988., 1993. i 2002. godine. Stekla sam zvanje redovnog profesora u trajnom zvanju, ali nikada nisam postala »emeritus«, što mi je onemogućilo nastavak i sudjelovanje u nastavi na Filozofskom fakultetu nakon odlaska u mirovinu 2003. godine, a odrazilo se to i na mojim istraživanjima jer sam ostala bez financijske pomoći; nisam bila uključena ni u jedan znanstveni program koji se financirao pa su se moja istraživanja vezala uz teme koje sam mogla istraživati na temelju meni dostupne građe bez istraživanja u arhivima izvan Zagreba. Smanjila se i moja suradnja s drugim povjesničarima koja se svela na pisanje nekoliko recenzija i poneki susret s dr. Damirom Agičićem i dr. Hrvojem Petrićem. Moja matična ustanova ponašala se prema meni onako kako je to propisano zakonom. Radila sam i poslije 2003. kako sam mogla, uvijek se udaljavajući od konačnog cilja koji sam trebala napisati, a to je sinteza gospodarske povijesti Hrvatske te je od tog zadatka ostao samo torzo.

Prilikom mojeg odlaska u mirovinu 2003. moji kolege s Odsjeka za povijest objavili su *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević* u kojem je pokojni dr. Petar Korunić dao o meni svoj sud. Deset godina kasnije, a u povodu moje 80. godišnjice održan je u Koprivnici skup povjesničara i tom je prigodom objavljen *Zbornik radova* pod uredništvom Hrvoja Petrića i Dragutina Feletara. Na tom skupu je 12 znanstvenih radnika ocijenilo moj rad, a Hrvoje Petrić objavio je biografiju i bibliografiju od 1950. do 2013. godine.

Slika 1. Mira Kolar u dvorištu kuće u Zagrebu za 90. rođendan (Foto Hrvoje Petrić)

Iz izlaganja na tom skupu vidi se da sam svoj doprinos dala ponajviše raznim temama iz lokalne povijesti. Danas je lokalna povijest dobila punu satisfakciju u osnivanju podružnica Instituta Pilar te u brojnim izdanjima podružnica Matice hrvatske, a decentralizaciji je pristupila i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti koja ima svoje zavode za sjeverozapadni dio Hrvatske u Varaždinu, Bjelovaru i Križevcima, čime se omogućava tiskanje znanstvenih djela iz lokalne povijesti tih područja te se tako sustiže bogata i dosta dobro istražena povijest primorskih krajeva. No na tom poslu rade uglavnom mlađi povjesničari koji su se dijelom školovali i u inozemstvu. Ipak, svi oni detektiraju važnost radova iz lokalne povijesti za toliko željenu sveopću sintezu, koja još nije napisana onako kako bi to trebalo. A kako je to težak i rizičan posao, pokazuje promašena *Ekonomska povijest Jugoslavije* akademika Mije Mirkovića kao jedina ekonomska povijest Jugoslavije prevedena na strani jezik. Nemogućnost zbrajanja krušaka i jabuka shvatio je i Mirković te je glavni dio svoje aktivnosti na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu usmjerio na njemu najbliže segmente ekonomske povijesti podržavanjem izdavanja građe o povijesti ribarstva, pomorstva i poljoprivrede, podržavajući takvu djelatnost u vrijeme svojeg djelovanja. Dr. Rudolf Bićanić podržavao je takav način rada u čitavom poslijeratnom razdoblju, shvativši na temelju svojih istraživanja od 1935. složenost gospodarskih procesa koji se ne mogu objasniti jednostavno jer na njih utječu brojni faktori. Smatram da povijesna sinteza ne može biti djelo jednog čovjeka u kraćem razdoblju zbog složene strukture gospodarstva, čije djelovanje ima povratnu snagu djelovanja na mnoge struke. Poslije 1995. stasalo je mnogo novih, mladih inventivnih istraživača raznih opredjeljenja koji vrlo kvalitetno istražuju i gospodarsku povijest, gradeći tako dragocjene dijelove koje treba ugraditi u konačnu povijesnu sintezu, ali dragocjeni su i za lokalnu gospodarsku povijest.

Usprkos smanjenim mogućnostima, ipak sam nastavila pisati povijesne radove, ali teme su mi postale difuzne bez usmjeravanja prema sintezi, ali vjerujem, s obzirom na to da su pisane na osnovi izvora, da će se ipak moći iskoristiti tijekom pisanja konačne sinteze. Obrađivala sam i različite teme koje pripadaju ekonomskoj, ali i društvenoj povijesti. Rijetko sam odbijala nekog tko je tražio suradnju.

Osim toga, nastavila sam suradnju s Društvom za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, gdje sam članica nadzornog odbora, te sam u njihovu časopisu *Ekonomska i ekohistorija* objavila nekoliko radova. Jednako sam pisala i za časopis *Podravina*, časopis Križevačkog povijesnog društva *CRIS* i t.d. Ti se radovi od 2013. do 2023. mogu svrstati u određene cjeline, kako je to već formulirao Petar Korunić 2003., s time da je radova sve manje i manje, što je i prirodno s obzirom na moju životnu dob.

Trebam istaknuti da je radova u devetom deceniju mojeg života mnogo manje nego prije, što se mora opravdati životnom dobi jer godine ipak utječu na rad i percepciju. No ipak sam radila koliko sam mogla i znala, nastojeći ispuniti svaki trenutak da nešto naučim, spoznam, napišem te da tako ne ispadnem iz svojeg povijesnog svijeta koji se bavi poviješću do 1990. godine. Dakako, prilagođivanje novim svjetskim metodama istraživanja ekonomske povijesti, kao i novim tehnologijama u znanosti odražava se na mojim rezultatima osobito tamo gdje pristup mora biti interdisciplinaran, europski pa i svjetski. Utjecaj politike na gospodarsku povijest u našim zemljama rezultira pomanjkanjem interesa za povijest industrije i povijest radništva jer su njihovi vlasnici davno nestali kroz političku presiju u tami povijesti, pa je i povijest propasti naše industrije još izazovna tema koja bi nas trebala poučiti da nešto što nastaje dugotrajnim trudom mnogih ljudi koji rade u istoj djelatnosti ne treba ukinuti jednostavnim dekretom u nekoliko dana kako je to učinila Federativna Narodna Republika Jugoslavija 1946. i ojačala 1948. godine. Početak naše industrijalizacije, njezin razvoj, a onda i propadanje treba ispreplesti povezivanjem vlasništva, ideja, radništva i štrajkova, otporom sindikalnih organizacija i mogućnostima trgovine, dakle povezivanjem ekonomike i politike. Treba uzeti u obzir da su i uzroci nastajanja i propasti svake tvornice drugačiji, a sve to treba povezati u jednu racionalno obrazloženu priču, odnosno sintezu, ali bez pozivanja na Marxa, kako je to savjetovala Mirjana Gross u vrijeme jugoslavenkog socijalizma.²

Moje mjesto u povijesti do 1990. karakteriziraju radovi pisani za područje cijele Hrvatske, ali kako sam već ranije napisala, nakon umirovljenja sve se više ističu teme vezane uz rodni zavičaj, koji mi je to i potvrdio nagradama Grada Koprivnice i Koprivničko-križevačke županije, ali i potvrdom zaslužnoga građanina Virja ili zahvalom Grada Križevaca čija sam, kao i u rodnoj Koprivnici, počasna građanka.

² GROSS, Mirjana, Društvena povijest Hrvatske, Predgovor, Zagreb, 1988, str. 8-9

Isto tako sam vrlo ponosna što sam zahvalnice dobila i od Vele Luke i zlatnu plaketu Njemačkog društva u Osijeku za svoje priloge njihovoj povijesti. Ističem da u socijalističkom razdoblju nisam dobila nikakvu republičku nagradu osim nagrade Grada Zagreba 1974. za monografiju *Radni slojevi Zagreba 1918. – 1931.* kojom sam proširila pod pojmom radni slojevi istraživanja i na vlasnike kapitala ne zaboravljajući dakako radništvo koje je bilo klasa o kojoj se jedino smjelo pisati kada se pisalo o privredi. Osloncem na arhivsku dokumentaciju, koja je isključivi izvor mojih spoznaja, postupno sam proširila istraživanje na kretanje cjelokupnog stanovništva te me se stoga nikako ne može tretirati marksističkim povjesničarom i žalim što su gospodarske povijesti ukinute kao redovni nastavni predmet oko 1993. na svim hrvatskim fakultetima, s time da su se i poslije toga gospodarske teme pomalo uvlačile kriomice na fakultete kao izborni tematski predmeti. Moji radovi su većinom rezultat minucioznog korištenja arhivskih dokumenata pa stoga i ne mogu pisati o suvremenosti kada događaji zaokupljaju pažnju novinara ili sudaca koji se bave korupcionaškim aferama. Stoga je možda dobro da u najkraćim crtama prezentiram moju biografiju koja je u velikom dijelu utjecala na moje shvaćanje povijesti nekad, a utjecala i na moje današnje objektivnije tretiranje događaja u povijesti.

Potječem iz obitelji koja je pripadala raznim društvenim slojevima. Po majčinoj strani baka mi je bila vrtlarica u Grazu, a djed je bio seljačko dijete u Ferdinandovcu koje je u Mađarskoj i Austriji izučilo obrt te se onda vinulo obrazovanjem u Grazu u strojare, što ga je dovelo do prijelaza u redove vlasnika parnog mlina u Virju, pa je to radila i majka dok joj mlin nije konfisciran, a ona osuđena na zatvorsku kaznu od jedne godine. Po ocu sam pripadala obrtničkoj obitelji iz Đurđevca, ali otac mi je završio pravo i gotovo cijeli život proveo na pravničkim poslovima. Ovakvi prijelazi iz jednog društvenog sloja u drugi omogućili su mi iskrenost pisanja. Mogla sam se poistovjetiti sa seljačkim kao i s obrtničkim, činovničkim te industrijskim staležom, što mi je u znatnoj mjeri olakšalo shvaćanje interesa pojedinih slojeva, a i sama sam nakon diplomiranja radila jedno vrijeme u izveznoj trgovini, pa u arhivima, nakon toga u školi odnosno obrazovanju i konačno u znanosti.

Petnaest godina mojeg radnog vijeka - u Arhivu grada Zagreba i u Institutu za povijest radničkog pokreta - bavila sam se poviješću Zagreba u prvoj polovici 20. stoljeća, a onda mi je glavna tema bila položaj radništva u Hrvatskoj i razvoj privrede tijekom Drugoga svjetskog rata. Godine 1988. preuzela sam iza Igora Karamana predmet Ekonomske i socijalne povijesti u novom vijeku na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Taj položaj prisilio me na proširenje mojeg interesa, i vremenski i prostorno, te sam shvatila da važnost gospodarske povijesti Hrvatske leži u povezivanju Podunavlja s Jadranom i da je Kraljevina Jugoslavija nastojala ograničiti upravo to povezivanje, oduzimajući Hrvatskoj jednu od njezinih glavnih zadaća predajući Rijeku Talijanima 1923. godine i oduzimajući Zakonom o Dunavu 1921. Savi i Dravi status međunarodnih plovnih rijeka, čime je zatvorila Hrvatsku u nepoželjni okvir koji se nastojao sve više stisnuti. Tako su Hrvatskoj oduzimate glavne prednosti položaja. Dosta dugo sam se bavila tim problemom, ali nisam ga uspjela monografski oblikovati jer ta tema nije nikad bila programirana kao moje područje istraživanja. No istraživala sam tu meni voljenu temu koliko sam mogla i kako sam znala, ugrađujući često problem dunavske povezanosti s Jadranom u moja predavanja pa sam to učinila i tijekom svoje honorarne nastave na Hrvatskim studijima u Zagrebu.

Baveći se poviješću prve polovice 20. stoljeća sve me više privlačila povijest Hrvatske seljačke stranke, i to njezin gospodarski te socijalni angažman za koji su bili zaduženi Josip Predavec i Đuro Basariček, ali glavne su ideje ipak dolazile od Stjepana Radića. Prva sam ukazala na djelovanje Stjepana Radića kao predsjednika Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine 1927. godine, kada je iskoristio zakonske mogućnosti i osnovao institucije koje su izdvojile gospodarske i socijalne, a i neke druge dijelove politike iz državne uprave pa je tako počeo stvarati državu u državi i prije osnivanja Banovine Hrvatske. Tim načinom onemogućeno je stvaranje centralističke Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali i dan je poticaj kralju Aleksandru Karađorđeviću da proglasi diktaturu 1929. te pokuša Jugoslaviju urediti kao centralističku kraljevinu Srba. To, dakako, nije uspjelo. Svaki je narod u toj složenoj državnoj tvorevini nastavio njegovati svoju nacionalnost i svoju vjeru, svoje običaje i svoju kulturu iskazujući to na razne načine. Tijekom Drugoga svjetskog rata Hrvatska seljačka stranka, kao i narod podijelili su se u neprijateljske skupine te su iz rata izašli kao pobjednici komunisti koji su u

obliku Demokratske Federativne Jugoslavije uspjeli nametnuti narodu ono što nisu uspjeli raniji političari, oštetiivši teško i gotovo trajno ono što se zove duša jednog naroda.

I u takvim okolnostima dr. Franjo Tuđman je uspio osnovati Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, što se nije moglo spriječiti jer su takve institute osnivale i druge republike pa i regije unutar republika - primjerice Slavonija sa sjedištem Instituta u Slavonskom Brodu. Ja sam se zaposlila u Institutu 1964. godine te sam zajedno s metamorfozom Instituta u instituciju koja se bavi radničkim pokretom i socijalističkom revolucijom od kraja 19. stoljeća sve više otkrivala istinu o hrvatskoj povijesti. No do shvaćanja važnosti Hrvatske kao podunavsko-mediteranske zemlje došla sam slijedeći putokaz koji su otvorili povjesničari koji su se bavili 19. stoljećem te smatram da povjesničar 20. stoljeća mora dobro poznavati povijest 19. stoljeća, što je meni bilo omogućeno kada je oko 1994. ukinuta gospodarska i socijalna povijest Hrvatske kao nastavni predmet na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu pa sam nakon toga slobodno iskazala kao svoj radni zadatak povijest u dugom trajanju bez obzira na Prvi i Drugi svjetski rat.

Bila sam jako sretna kada je Franjo Tuđman uspio izboriti mirnu reintegraciju Hrvatskog Podunavlja. Oko 177 km dunavske obale u Republici Hrvatskoj otvara nadu da će jednom vodena veza Podunavlja s Jadranom postati i ostati jednako važna kao što je to bilo u prošlosti, pomažući da privreda naše države bude samodostatna na svim poljima gospodarstva, te da će vukovarska luka biti glavna naša luka na Dunavu, kakva je bila u doba dominacije plasmana Batinih cipela iz Borova na području jugoistočne Europe.

Moje umirovljenje 2003. prisililo me na drugo ograničavanje tema kojima sam se bavila. To se može zaključiti uvidom u moju bibliografiju. Bila je prava sreća što je početkom 21. stoljeća pokrenuto izdavanje časopisa *Podravina* i časopisa *Ekonomika i ekohistorija*, kojima je priznat znanstveni i međunarodni karakter. Izborom u uredničko vijeće tih časopisa stekla sam određenu sigurnost za objavljivanje. Neki su moji radovi tiskani u *Podravskom zborniku* Muzeja grada Koprivnice, a objavljivala sam i u drugim časopisima i zbornicima. Član sam savjeta *Časopisa za suvremenu povijest u Zagrebu* koji izdaje Hrvatski institut za povijest te član uredničkog vijeća 7 i 8 sveska *Hrvatskog biografskog leksikona Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža 2006. i 2011. godine*, gdje sam napisala, ali i recenzirala nekoliko radova. Upisana sam i u uredništvo časopisa *Meridijani* kao stručni savjetnik za gospodarsku povijest, što mi je osiguralo izvjestan položaj među ekonomskim povjesničarima. Odazivala sam se i na pozive Instituta Ivo Pilar, Zavoda HAZU u Bjelovaru, Povijesnog društva u Osijeku, podružnice Matice hrvatske u Zaprešiću koji je vodio vrlo aktivan Stjepan Laljak, ali i povijesnog društva Vele Luke gdje je dr. Franko Mirošević pokrenuo časopis *Veloluško libro*. Recenzirala sam i monografije za povijest Dubrovnika u prvoj polovici 20. stoljeća, kao i povijest Hrvatske seljačke stranke na području Sisačko-moslavačke županije, djela koja su plod istraživačke aktivnosti dr. Franka Miroševića. Posebno moram istaknuti svoju dugogodišnju suradnju s Društvom Hrvatskog sokola u Vinkovcima koje mi je objavilo knjige *Društvo Hrvatski radiša i Vinkovci* te *Sigismund Čajkovac*, kojega je Stjepan Radić zadužio u vrijeme kada je bio ministar prosvjete za izradu novog zakon o pučkim školama, što je imalo velik utjecaj na njegovanje narodnosti u tadašnjoj državi, ali i na rad Seljačke sloge i kasnije Gospodarske sloge. Proučavajući Čajkovca zainteresirala sam se i za Međimurje gdje je on kratko vrijeme poslije Prvoga svjetskog rata pohrvatio nekada mađarsku učiteljsku školu, što je bilo važno za sastav učitelja na tom području, a možda i za cijelo Međimurje koje je sve do 1925. davalo svoj glas Radićevoj Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci i tako pripomoglo hrvatskom obilježju Međimurja.

Recenziranje radova drugih autora postalo je važan dio mojeg rada, no tako sam i širila svoje povijesne horizonte. Rado sam prihvaćala recenzije radova dr. Ive Perića jer je pisao o najrelevantnijim temama iz hrvatske povijesti, a nekim knjigama sam bila i urednica.³ Recenzirale sam dosta i monografija o pojedinim mjestima Koprivničko-križevačke županije, među kojima i monografiju *Reka* Vladimira Milivojevića koju je objavio Muzej grada Koprivnice, ali većina recenzija nastala je na poticaj izdavačke kuće *Meridijani* ili su te recenzije tiskane samo u dijelovima, pa i to rijetko, te su neobjavljive

³ PERIĆ, Ivo, *Mozaik uspomena. Sjećanja, zapažanja, prosudbe*, Izdanje Hrvatskog pedagoškog književnog zbora u Zagrebu i Društva Braće hrvatskog zmaja, Zagreb 2017., str. 190.

ne, iako je za njihovu izradu uloženo dosta truda i vremena, a za recenziranje članaka imena recenzentata se uopće i ne navode.

Sve to, kao i sudjelovanje na određenom broju znanstveno-stručnih skupova do 2020., kada sam se isključila iz javnih nastupanja zbog slabije pokretljivosti, potvrda je mojeg interesa za povijesna istraživanja. Međutim, moj je zaključak da hrvatska povijest sve više gubi ne samo lokalni, nego i nacionalni karakter. Kroz uključivanje radova stranih istraživača o europskoj povijesti sve više postaje dio europske povijesti, a da nije dovršena, odnosno napisana sinteza ekonomske povijesti Hrvatske pa se piše vrlo raznoliko i neargumentirano o nekim važnim događajima i ličnostima iz hrvatske povijesti.

Mislim da sam svojim radom ipak ponešto pomogla osvjetljavanju određenih nepoznanica u hrvatskoj povijesti. Pišući sam kreirala kamenčice o povijesti ljudi i gradova, ali kada se sve o sumira, onda se lakše može doći i do sinteze, zaključka koji će vrijediti za cijelu povijest Hrvatske, uključujući njezine sastavne dijelove bez obzira na to zovu li se one županije, oblasti, kotarevi, gradovi ili sela. Ono što su povijesna događanja, ratovi i podjele iskrivili povjesničar treba vratiti u staro korito koje teče prema pravom i jedinom mogućem cilju.

Prekinuta u započetom poslu pisanja sinteze, ostavši bez financijske pomoći za istraživanja u arhivima i bibliotekama, radila sam na onim povijesnim temama koje sam mogla dovršiti, a prema mogućnostima odazivala sam se i pozivima na skupove povjesničara prihvaćajući često i prezentaciju ili prikaze časopisa i knjiga. Za knjige koje sam recenzirala u pravilu nisam pisala prikaze u sekundarnim časopisima. Međutim, i takvim su radom nastale skupine povijesnih radova vrlo različitog sadržaja te, umjesto ponovna pokušaja približavanja sintezi gospodarske povijesti, sve sam se više udaljavala od tog konačnog cilja koji sam možda mogla ispuniti da su prilike, a i moj položaj u historiografiji bili drugačiji.

Nikada nisam napisala ni rad o industriji Hrvatske, koji započinje industrijskom revolucijom čiji su nosioci uglavnom stranci, Židovi, Nijemci i Mađari, a koja završava u vremenu današnje Republike Hrvatske kada su se bez promišljanja zatvarali mlinovi, a i pilane, s time da se sirovina izvozi u inozemstvo i onda se prema potrebi vraća u zemlju gotova roba u obliku prehrambenih namirnica i druge industrijske robe. To dovodi do smanjivanja broja radnika koji se opet vraćaju u položaj najugroženijih slojeva društva i koji čine osnovu siromašnih ljudi koji preživljavaju zahvaljujući socijalnoj pomoći ili se odlučuju na bespovratni odlazak u inozemstvo većinom napuštajući zauvijek svoj zavičaj. Bez promišljanja izvršeno je totalno restrukturiranje gospodarstva Hrvatske te danas imamo kao najkonjunkturniju granu turizam u krajevima uz more i neuređeno te slabo poljoprivredno gospodarstvo. Još nije izrađen promišljeni plan o razvoju gospodarstva u Hrvatskoj pa sport ima prednost pred privredom jer omogućava Hrvatima da pobijede na svjetskim igrama, a u gospodarstvu smo sve slabiji i sve manje vrijedni na ljestvici Europske unije, koja to lakonski iskorištava oduzimajući nam najkvalitetniju radnu snagu i tretirajući nas kao siromahe koji ovise o njezinoj pomoći. Osim toga, pogađaju nas i poplave, potresi, epidemije, nesreće, ali i pljačke onih koji bi nam morali pošteno služiti u procesu pretvaranja naše bogom dane prelijepo zemlje u zemlju poželjnu za život. Povijest je učiteljica života i mi mnogo nevolja možemo isključiti ako živimo i djelujemo ne samo razumno, nego i jako mudro. Ne treba prečesto mijenjati zakone, a oni koji se donose moraju biti održivi i dugotrajni i u interesu cijelog stanovništva, a ne samo onih na vlasti.

Zbog reformi koje su zahvatile i znanost nakon stvaranja Republike Hrvatske odmaknuta sam od svojih povijesnih planova, a jednomjesečni boravak u Beču dobivanjem Jirečekove stipendije nije mi vremenski omogućio da proučim fondove koji bi mi pomogli napisati istinsku povijest hrvatskoga gospodarstva pa su mnogi zaključci samo torza iza kojih ne stoje dokazi izraženi dokumentima. Nisam također napisala niti jedan rad o suvremenom hrvatskom gospodarstvu i njegovim problemima, iako sam u tom vremenu živjela. Uglavnom sam se iz straha od povrede ljudi na vlasti ograničila na pisanje radova do 1941. i iznimno do 1945. godine dajući naslutiti samo u radovima o mojim sjećanjima da su društvena kretanja jako utjecala na moj položaj, život i rad. Mislim da bi moja kritika nekadašnje državne politike prema gospodarstvu bila vrlo oštra, kako za razdoblje socijalističke Jugoslavije tako i za današnje vrijeme, jer pogodovanjem turizmu i izgradnji autocesta žrtvovane su sve ostale privredne grane, što dovodi Hrvatsku u velik stupanj ovisnosti o Europskoj uniji i onesposobljavanju za samosta-

lan i nezavisni gospodarski život. Suvremeni odlazak nekih od ponajboljih znanstvenika u Europsku uniju težak je promašaj koji je započeo još početkom 20. stoljeća i koji je upravo u današnje vrijeme poprimio katastrofalne oblike koje ne možemo nadoknaditi u kratkom vremenu, a usporeno tapkanje potrebnog obrazovanja za nužnim realnim potrebama vodi nas na periferiju Europe. Kada sam imala pedeset godina, mislila sam da je odlazak u mirovinu kraj mojih interesa za povijest. Istina je, međutim, drugačija. Iako slabije vidiš, slabije čuješ, slabije i sporije se krećeš, teže savladavaš modernu tehnologiju kompjutora koja se brzo mijenja, interes za struku kojom se baviš cijeli život ipak ne nestaje. Naprotiv, prošlost, osobito ona u kojoj si živio, postaje vrlo prisutna u sjećanjima te sam nekoliko svojih radova posvetila obradi života čiji sam bila živi svjedok. To, ali dakako i poseban položaj ostarjelog povjesničara, znatno su utjecali na moj rad. Nastavila sam raditi ono što sam radila u vrijeme zaposlenja te sam imala sreću što su me podržali ljudi iz mojeg rodnog kraja i neki ljudi iz Slavonije i Dalmacije pa sam tako produljila svoj radni vijek. Dakako, neke teme koje sam si zacrtala prije pola stoljeća neću nikada obraditi, iako su mi bile važne te mi se vraćaju u snovima i rješavam ih u snu, a ujutro se budim smetena u nastojanju da odvojim stvarnost od sna. Kako bih se riješila te more, odlučila sam pokrenuti Pabirke iz moje povijesne bilježnice, tj. iznijeti neka moja razmišljanja ili povijesne izvore i dosad sam u pet nastavak u *Podravskom zborniku* objavila takva razmišljanja, a nastaviti ću ih i dalje u želji da će neke nedovršene teme potaknuti nekog povjesničara u budućnosti da nastavi ondje gdje sam stala ili zastala. Radim sada drugačije, manje, ali i promišljenije. No priznajem da mi nedostaje kontaktiranje sa studentima, odnosno mlađim povjesničarima, što zaključujem nakon svakog viđenja s ono malo osoba koje me posjete. A takvih susreta je sve manje i sadržaj razgovora sve je oskudniji jer novo vrijeme donosi nova pitanja i drugačiji pristup povijesti, a moj izostanak iz javnosti stvara u meni sve više strah od susreta s novim i modernim tendencijama koje dolaze do izražaja na Kongresima povjesničara na kojima više ne mogu sudjelovati.

Kao što je moj ulazak u svijet povijesti bio tih i postupan, dakle puzajući, takav je bio i izlazak pa nije bilo nikakve traume zbog stvarnog stanja, nego je sve bilo jednostavno tako. Imala sam i sreću što sam opstala na svojem radnom mjestu od 1988. do 2003., a kasnije sam bila uključena i u nastavu na Hrvatskim studijima. Tako sam ipak imala mogućnosti da pišem, predajem i objavljujem, dakako u onom opsegu u kojem me je društvo toleriralo.

Zahvaljujući upornosti i racionalnosti, a i spretnosti nekih mlađih povjesničara i geografa, povijest gospodarstva je ipak pronašla svoj put i danas se opet pišu i objavljuju radovi iz gospodarske povijesti, čak i oni koji govore o radništvu.

Knjiga u mojoj bibliografiji nema mnogo, što je i razumljivo jer se sredstva za tiskanje daju uglavnom monografijama koje su nastale kao rezultat realizacije određenog znanstvenog programa ili u interesu politike. S vremenom područje istraživanja sve sam više sužavala prema svojem rodnom kraju, ali i tu osjećam da kvaliteta radova pati zbog nemogućnosti kontaktiranja sa svjedocima povijesti, kao i traženja neiskorištene dokumentacije u arhivima, knjižnicama i muzejima.

U mojim novijim istraživanjima javljaju se i neki sadržaji kojima se prije nisam bavila ili sam se bavila mnogo manje, a to su teme iz povijesti škola i školstva. Nekoliko radova o đacima koji su polazili stručnu školu do kraja Prvoga svjetskog rata objavljujem zajedno s Ružicom Bračko Medvarić, a nekoliko i s mojom kćeri Elizabetom Wagner. Obje su mi mnogo pomogle u traženju dokumenata i priloga te računalnoj obradi teksta dokazujući da nitko na svijetu ne može sve raditi sam, a ako je život dovoljno dug, ta je pomoć sve potrebija.

No usprkos svemu, moram biti zadovoljna što sam uspjela dovršiti niz istraživanja te se nadam da će ona nekome koristiti, a možda biti i poticaj za neka buduća proširena istraživanja. Nadam se da će me budući istraživači pošteno citirati priznajući mi napor koji sam učinila u nastojanju da skromnim sredstvima kojima sam raspolagala shvatim silnice koje su formirale našu povijest. Hvala svima koji su mi pomogli da moji radovi budu objavljeni i ispričavam se što ih ne navodim poimence.

SUMMARY

This work takes the form of a report on the professional activities of a historian, Professor Mira Kolar-Dimitrijević, Ph.D., during the time when she was 80 to 90 years old. Despite her advanced age, she persisted in the pursuit of scientific and professional articles, as well as collaboration with historical institutions, societies, and journals. Naturally, her activity was considerably lower than during the peak of her career as a history professor, focused on economic and social history. This decline was, in part, influenced by political circumstances, and her works increasingly took on an interdisciplinary character, departing from the exclusive focus on the working class, which was her primary area of study during the socialist era of Yugoslavia. She increasingly delves into various social topics within her native Podravina region. She pays special attention to the history of the Croatian Peasant Party, specifically its prominent figures. Consequently, her research on the history of Croatia's labor class gives way to the history of peasantry, examining the source of labor in industry and craftsmanship, subjects on which she writes independently or collaborates with co-authors.

BIBLIOGRAFIJA MIRE KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (2012. – 2023.) U POVODU 90 GODINA ŽIVOTA

Priradio: Hrvoje Petrić

Ove 2023. Mira Kolar-Dimitrijević obilježava 90 godina života pa tim povodom donosimo bibliografiju njezinih objavljenih novijih radova. Iako u mirovini od 2003., Mira Kolar-Dimitrijević nastavila je s pisanjem povijesnih radova te ovom prigodom donosimo popis njezinih radova od 2012. do danas, s napomenom da se ova bibliografija nastavlja na Bibliografiju koju sam objavio u Zborniku Mire Kolar-Dimitrijević 2013. u povodu njezine 80. godišnjice života. Njezinu bibliografiju nakon 2012. možemo podijeliti u nekoliko tematskih područja:

1. Tekstovi vezani za područje grada Zagreba znatno su smanjeni u odnosu na ranije razdoblje, no Mira Kolar nakon 2012. ima nekoliko radova o osobama vezanima uz Zagreb.

2. Radovi o vodećim ljudima u nekim mjestima, npr. za Bjelovar i Križevce, Koprivnicu, Vinkovce, Virje i sl. U tu skupinu pripadaju i radovi o važnim, već promoviranim ličnostima kao što su Mihovil Pavlek Miškina iz Đelekovca, Mara Matočec iz Drnja, Đurđevca i Korije, ilirac Ferdo Rusan iz Virja ili povjesničar Rudolf Horvat iz Koprivnice.

3. Teme o poljoprivredi kao najvažnijoj gospodarskoj grani i Hrvatskoj seljačkoj stranci kao najutjecajnijoj stranci u monarhističkoj Jugoslaviji obrađuje u mnogim radovima, dajući uvijek posebno mjesto Stjepanu Radiću.

4. Tekstove iz bankarstva, između ostaloga, obrađuje u knjizi *Povijest novca u Hrvatskoj* koju je objavila Narodna banka Hrvatske kao posebnu monografiju, no u njoj nije obrađena starovjekovna numizmatika, kao ni razdoblje nakon 1941. godine.

5. Radovi o obrtništvu. Smatrajući obrtništvo dominantnom i važnom granom izvanpoljoprivrednih djelatnosti napisala je više radova o strukturi obrtnika i njihovu školovanju sama ili u suradnji. Također je istraživala organizaciju Hrvatski radiša, važnu za izobrazbu siromašne hrvatske djece u kvalitetnim i perspektivnim zanimanjima. Organiziranje obrtništva u prošlosti isticala je u mnogim radovima smatrajući da su obrtnici važni nositelji života u hrvatskim gradovima i selima.

6. Ostali radovi sadrže sjećanja na pojedine dijelove njezina rada kao učenice u koprivničkoj gimnaziji, studentice, arhivistkinje, istraživačice povijesti i profesorice na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Ti se radovi mogu tretirati kao ego-historija.

Ova bibliografija ne donosi se tematski nego kronološki. Naslovi knjiga su tiskani verzalom. Prikazi knjiga objavljeni su smanjenim fontom. U bibliografiju 2013. uvrštena su i djela iz 2012. godine koja su objavljena 2013. godine.

2012. GODINA

1. Ožegovići u Koprivnici od polovice 19. do polovice 20. stoljeća, CRIS, 14, 2012, str. 25-45.
2. Bibliografija *Luškog libra*, časopisa društva Vela Luka za čuvanje i promicanje luškoga govora, običaja i tradicije s popisom suradnika, br. 10-19, 2002. – 2011., *Luško libro*, br. 20, Zagreb 2012., str. 17-32.
3. *Samobor. Zemljopisno-povijesna monografija*, Samobor, 2011. *Historijski zbornik*, LXV (2012), br. 1, str. 236-241. Prikaz
4. Kako je Stjepan Radić gledao 1903. godine na kolonizacijske procese u svijetu, *Essehist. Časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanost*, IV, br. 4, prosinac 2012., str. 83-86
5. *Essehist*, časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, Osijek, *Analiza za povijest odgoja*, 11, Zagreb 2012., str. 218-220. Prikaz.

2013. GODINA

1. Zagrebački klub Kvak - poticatelj kulturne tradicije i zabavnog života. Elitno bratstvo boemskih duša, *Zagreb - moj grad*, br. 42, ožujak - travanj 2013., str. 42-47.
2. Žene u poduzetništvu 7. Promotorica žena u poljoprivredi i obrtništvu od 1853. do 1891. Gospodarski savjeti Jelisave Prasnić, *Zagreb - moj grad*, br. 42, ožujak - travnja 2013., str. 80-84.
3. Prilog poznavanju života Bjelovarčanina Koste Hörmanna, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine, Zbornik radova *Spomenica Ibrahima Karabegovića* (ured. dr. Husnija Kamberović), Sarajevo 2013., Institut za istoriju u Sarajevu, 157-178.
4. Prenošenje gospodarskih ideja od Budima do Dalmacije s posebnim osvrtom na djelovanje Antuna Bačića, *Zbornik o fra Antunu Bačiću*, Znanstveni skup 14. – 15. IV. 2010. u Slavonskom Brodu i Našicama (izd. Hrv. institut za povijest, podružnica Slavonski Brod, urednica Tatjana Melnik), Slavonski Brod - Našice, 2013., str. 174-204.
5. Žene u poduzetništvu, 8 svezak: Dragojla Jarnević (Karlovac, 3. I. 1812. – Karlovac, 12. III. 1875.), Gospodarske muke jedne ilirke, *Zagreb - moj grad*, VII, br. 43, svibanj-lipanj 2013., str. 80-83.
6. POVIJEST NOVCA U HRVATSKOJ OD 1527. DO 1941. GODINE, Izd. Hrvatske narodne banke (urednica Romana Sinković), Zagreb, 2013., str. 1-193.
7. Dragojla Jarnević prema egzistencijalnim pitanjima na temelju njezina Dnevnika, U: *Zbornik radova sa stručnog skupa o Dragojli Jarnević 25. X. 1912.* (ured. Hrvojkja Božić i Frida Bišćan) izd. Ogranak Matice hrvatske, Karlovac, 2013. str. 45-82.
8. Uzničke muke hrvatskog političara Stjepana Radića. S buhama i miševima u zagrebačkom zatvoru (s Elizabetom Wagner), *Zagreb - moj grad*, 44, srpanj-kolovoza 2013., str. 38-40.
9. Podsjetnik na zajedničku prošlost Hrvata i Mađara. Zlatna dvorana skrivenih poruka, *Zagreb - moj grad*, VII, br. 45, listopad-studen 2013., str. 18-23.
10. Žene u poduzetništvu 9, Žene - simboli uspješne privrede (s Elizabetom Wagner), *Zagreb - moj grad*, VII, br. 45, listopad-studen 2013., str. 100-103.
11. Spoznaje ilirca Ferde Rusana u vremenu boravka u Šemovcima i Virju s posebnim osvrtom na njegovu ljubav za kazalište. Putopis od Temišvara do Podravine 1842./43., *Virje na razmeđu stoljeća*, Zbornik 7, Virje 2013., str. 60-77 (sa slikom mladog Rusana).
12. Poticaj Štajerskog gospodarskog društva na osnivanje i rad Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva u Zagrebu. Anregung der Steierischen Wirtschaftsgesellschaft kurz Gründung und Tätigkeit der Kroatisch-slavonischen Wirtschaftsgesellschaft in Zagreb, (koautor Elizabeta Wagner), *Godišnjak njemačke zajednice - DG Jahrbuch*, vol. 20, Osijek 2013., str. 59-80.
13. Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane, *Kolo*, 23/2013, sv. 5, str.111-145.
14. Koprivnica od 1935. do 1939. godine. Poseban osvrt na gradske i kotarske načelnike, *Podravski zbornik*, 39, 2013., str. 49-69.
15. Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU u Bjelovaru, sv. 1-6., *Historijski zbornik*, 66, 2013., br. 2, str. 445-449. Prikaz.
16. Klub Ćirilo-Methodskih zidara u Zagrebu, *Bertošin zbornik. Zbornik u čast Miroslava Bertoše*, III dio. (ured. Ivan Jurković), izd. Sveučilište J. Dobrile u Puli i Državnog arhiva u Pazinu, Pula - Pazin, 2013., str. 95-116.
17. Narodni pokret u Križevačkom kotaru 1903. godine. The National movement of 1903 in the Križevci district. *CRIS*, god. XV, 2013, br. 1., str. 70-79.
18. Moje sjećanje na polustoljetno prijateljstvo s prof. Antom Glavičićem (izlaganje na znanstvenom skupu), *Senjski zbornik*, 40/2013, str. 129-150.

2014.

1. Kamilo Emerički prema socijalnim i gospodarskim pitanjima u Krležinom romanu
2. *Zastave, Kolo*, izd. Matice hrvatske, 2014., br. 1, str. 140-157.

3. Pogled na razvoj novčanih i štedioničkih zavoda u Hrvatskoj do 1945., U knjizi Ivice GOLECA, *Razvoj novčanih zavoda na području današnje sisačko-moslavačke županije (1861. – 1945.)*, Izd. Državnog arhiva u Sisku. Sisak, 2014., str. 15-36.
4. CRIS. Časopis povijesnog društva Križevci, br. 15, 2013.. *Podravina*, Vol. 13, br. 25, str. 212-213. *Prikaz*
5. Sava i Zagreb - život uz rijeku, *Zagreb - moj grad*, 8/2014, br. 50, str. 40-43 (s E. Wagner).
6. Agrarna reforma u Hrvatskoj nakon Prvoga svjetskog rata, *Hrvatska revija*, 14/2014, br. 3, str. 44-50.
7. Uspješna generacija koprivničkih maturanata iz 1952. (Ivo Horvat, Drago Novak, Slavko Ranić, Zdravko Šimunić), (s Elizabetom Wagner), *Podravski zbornik* 40/2014, Koprivnica 2014., str. 97-121.
8. Doprinos dr. sc. Ive Mažurana proučavanju povijesti Osijeka u osmanskom periodu (s Pavlom Nujićem), *Književna revija, Osijek*, 54/2014, br. 3-4, str. 17-26.
9. Sjećanje na dr. Ivu Mažurana i njegovu arhivsku djelatnost u Osijeku, *Književna revija, Osijek*, 54/2014, br. 3-4, str. 162-173.
10. Spomenik banu Jelačiću: političko i ideološko značenje (s Elizabetom Wagner). *Zagreb - moj grad*, VIII/2014, br. 51, str. 16-20.
11. Kako je osnovan Savez gradova 1927. godine. *Essehist*, Osijek, VI/2014, br. 6, str. 139-145.
12. Matoš i Zagreb, *Kolo*, XXIV, 2014., br. 3, str. 121-144.
13. Kako je Antun Gustav Matoš vidio Križevce 1910. godine. U spomen 100. godišnjice smrti 2014. godine, *Cris*, 16, 2014., str. 7-24.
14. Značenje školskih vrtova u sjevernoj Hrvatskoj u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, *Ekonomika i ekohistorija*, Vol. X, br. 10, Zagreb 2014., str. 217-232. Ovaj broj časopisa posvećen je Miri Kolar u povodu 80. godišnjice života.
15. Zapisi Artura Benka Grade o njegovu svrgnuću s mjesta okružnog upravitelja u Bihaću krajem 1918. godine ili sudbina jednog činovnika iz Hrvatske, koji je 20 godina služio u Bosni i Hercegovini, *Podravina*, Vol. XIII, br. 26, Koprivnica 2014., str. 107-135.
16. Ivica Golec, Povijest grada Petrinje. *Podravina*, Vol. XIII, br. 26, Koprivnica 2014., str. 236-240. *Prikaz*.
17. Zbornik: Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u velikom svjetskom ratu 1914. – 1918., *Podravina*, Vol. XIII, br. 26, Koprivnica 2014., str. 241-243. *Prikaz*.
18. Ostaci protuturskih utvrda u Hrvatskoj. *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, Zagreb 2014., str. 519-550.
19. Iskreno i dojmljivo djelo o ratnim stradanjima Bjelovara. Mladen Medar, Bjelovarski ratni tjeđan. Dnevnički zapisi 1991., *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 8, Bjelovar 2014., str. 545-548. *Prikaz*.
20. Poteškoće oko osnivanja podružnice Crvenog križa u Senju 1914. godine, *Senjski zbornik*, 41, 2014., str. 349-380.

2015.

1. DOPRINOS DR. IVE PILARA GRAĐEVINSKOJ IZGRADNJI ZAGREBA ILI DR. IVO PILAR I DRUŠTVO KUĆEVLASNIKA, *Ogranak Matice hrvatske, Zaprešić, 2015.*, urednik *Stjepan Laljak*, str. 1-370.
2. Josip Jelačić: Briga za gospodarsko blagostanje, *Zagreb - moj grad*, IX, *svibanj-lipanj 2015.*, str. 28-31.
3. PRILOZI POVIJESTI SELJAČKOG POKRETA U PODRAVINI (Od početaka do 1945. godine), (s Hrvojem Petrićem kao koautorom). Izd. Meridijani, knjiga 69, biblioteka *Historia Croatica*, Koprivnica 1915., str. 1- 327.
4. Čudotvorni eliksir apotekara Fellerera (s Elizabetom Wagner), *Zagreb, moj grad*, IX, br. 54, 2015., srpanj/kolovoz, str. 18-23.

5. Josip Jelačić i bečki dvor (s Elizabetom Wagner), *Zagreb, moj grad*, IX, br. 54, 2015., srpanj/kolovoz, str. 18-23.
6. - CRIS, Časopis, god. XVI, br. 1/2014., *Podravina*, Vol. 14, br. 27, 2015., str. 242-245. Prikaz.
7. - PODRAVSKI KALEIDOSKOP. Sjećanja jedne Podravke na četiri podravska svijeta u dvadesetom stoljeću, Izd. Meridijani, Koprivnica - Virje, 2015., str. 1-335.
8. Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu (glavni autor Ružica Medvarić-Bračko), *Podravski zbornik*, 41, Koprivnica 2015., str. 41-60.
9. Prvi gospodarski program Hrvatske i Slavonije 1914. godine ili restrukturiranje Hrvatsko-ugarske nagodbe. The First Economic Program of Croatia and Slavonia 1914 or the Restructuring of the Croatian-Hungarian Settlement, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 13, Osijek 2015., str. 11-32.
10. Tvornica suhomesnate robe grkokatolika Đure Predovića u Gjurgjištu kraj Vrbovca u prvoj polovini 20. stoljeća, CRIS, XVII, 2015., str. 9-24.
11. Stjepan Radić i financije, Zbornik radova »110 godina Hrvatske seljačke stranke« sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Križevcima 11. – 12. travnja 2014., Zagreb 2015., Izd. Maticе hrvatske, str. 49-80.
12. *Škola škole*. u povodu 80. obljetnice života prof. dr. sc. Valentina Puževskog, *Podravina*, Vol. XIV, br. 28, Koprivnica 2015., str. 177-180. Prikaz.
13. Mišljenje o katalogu svih članaka u brojevima 1 - 20 *Luškog libra*. Riječ recenzenta. *Katalog svih članaka po temama i brojevima 1 - 20, 1993. – 2012.*, Zagreb 2015., str. 12-24.
14. Obogaćena povijesna literatura o zdravstvu Bjelovara i Hrvatske (Dubravko Habek. Iz povijesti zdravstva Bjelovara, Zagreb - Bjelovar, 2015. Posebna izdanja knj., 5., *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, sv. 9, Bjelovar 2015., 361-368.

2016.

1. Šoderica, Moje viđenje (1938. – 1952.), *Podravina*, Vol. 15, br. 29, 36-51.
2. Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvoga svjetskog rata, U zborniku *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918.*, Vukovar 2016., str. 311-364.
3. Socijalno-klasne teme u opusu Ivana Generalića do Drugoga svjetskog rata (s Elizabetom Wagner), *Zbornik radova znanstveno-stručnog simpozija povodom 100 obljetnice rođenja Ivana Generalića »Djelo, život, vrijeme« 20. – 21. studenoga 2014.*, izd. Muzeja grada Koprivnice, Koprivnica 2016., str. 119-131.
4. Iz moje povijesne bilježnice. I. *Podravski zbornik*, Vol. 42, Koprivnica 2016., str. 107-120.
5. Moja sjećanja na dr. Renea Lovrenčića, *Spomenica Renea Lovrenčića*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Press, Zagreb 2016., str. 25-33.
6. Miroslava Despot, prva ekonomska povjesničarka Hrvatske, *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. XII, br. 12, Zagreb 2016., str. 136-150.
7. Dr. Stjepan Sršan i njegov doprinos istraživanju povijesti plemstva Slavonije, *Podravina*, vol. XV, br. 30, prosinac 2016., str. 222-231.
8. Željko Karaula, Mačekova vojska. Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji, *Historijski zbornik*, 59/2016, sv. 2, 584-585. Prikaz.
9. Csaba G. Kiss, Budimpešta - Zagreb. S povratnom kartom, *Historijski zbornik*, 59/2016, sv. 2, str. 589-591. Prikaz.
10. Povijesni razlozi zašto je Mirko Bogović od ilirca poslije 1861. postao mađaron, CRIS, XVII, 2016., str. 19-28.
11. CRIS, Časopis Povijesnog društva Križevci 2016., *Podravina*, vol. 26, br. 31, str. 184-187. Prikaz.
12. Bjelovarski gradonačelnik Simo Blaževac u razdoblju 1888. – 1913. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, sv. 10, Bjelovar 2016., str. 169-215.

13. Deportacija istarske djece 1916. – 1918. u sjevernu Hrvatsku, *U sjeni velikog rata, odraz ratnih zbivanja na život istarskog civilnog stanovništva. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanoga u Puli 13. – 15. listopada 2016. (ured. Mihovil Dabo i Milan Radošević)*, Pula 2019., str. 303-326.

2017.

1. Šegrtska škola u Koprivnici od 1886. do 1900 godine (s Ružicom Medvarić-Bračko), *Podravski zbornik*, 42, Koprivnica 2017., str. 101-122.
2. SIGISMUND ČAJKOVAC. PIONIR OSNOVNOŠKOLSKIH REFORMI I POSAVSKE KRAJIŠKE ZADRUGE, edicija Iskorak, knj. I, Povijesnog i športskog društva Hrvatski sokol Vinkovci (urednik. Zlatko Virc), Vinkovci 2017., str. 1-232.
3. Uzroci i posljedice mnogostruke suradnje naših krajeva uz Dravu s regijama od 1888. do 1931. tj. od Hrvatsko-ugarske nagodbe do velike svjetske krize, *Podravina*, Vol. XVI, br. 32, Koprivnica 2017., str. 82-97.
4. Moje sjećanje na rad akademika Ljube Bobana, Zbornik *Ljubo Boban i istraživanje suvremene povijesti*, FF, Društvo za hrvatsku povjesnicu (urednik. D. Agičić i M. Karakaš), Zagreb 2017., str. 27-34.
5. Zahvalnica za dodjelu počasnog članstva u Povijesnom društvu Križevci, 3. lipnja 2017., CRIS, XIV, 2017., br. 1, str. 139-140.

2018.

1. Gospodarsko-socijalne prilike u hrvatskim zemljama uoči i početkom Prvoga svjetskog rata, *Zbornik 1914., prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji*, Izd. Matice hrvatske, Zagreb 2018., str. 411-441.
2. In memoriam Vlado Oštrić 1933. – 2017., *Časopis za suvremenu povijest*, 50/2018, br. 2, str. 425-427.
3. Šegrtska škola u Koprivnici od 1901. do 1910. godine (s Ružicom Medvarić Bračko), *Podravski zbornik*, 44, Koprivnica 2018., str. 27-49.
4. Dr. Stjepan Sršan i istraživanje plemićkih posjeda Slavonije i Srijema, U: Zborniku radova s Međunarodnog znanstveno-stručnog skupa *Život i djelo prof. dr. sc. Stjepana Sršana*, održanog 16. – 17. rujna 2015., Osijek, 2018., str. 102-115.
5. CRIS. Časopis Povijesnog društva Križevci. god. XIX, br. 1/2017., *Podravina*, XVII/2018, br. 34, str. 187-191. Prikaz.
6. Mara Matočec i žene, *Podravina*, XVII/2018, br. 34, str. 65-74. Sa slikom na naslovnici: Mara Matočec u Koriji.
7. Obrtnici kao temelj privrede u gradovima Bjelovarsko-bilogorske županije od ukinuća cehova do 1941. godine, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad HAZU u Bjelovaru*, 12, 2018., str. 1-37.
8. O »putokazu«, listu sirotišta trapista 1920. – 1928., U: *Trapisti u Banjoj Luci - Europa u Bosni i Hercegovini* - Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Banjoj Luci 18. – 20. lipnja 2009. (urednica Margareta Matijević), Zagreb, izd. Hrvatski institut za povijest, 2018., str. 277-310.
9. Hrvatski ban Josip Šokčević, djelo i značaj, Brošura *Hrvatski ban Josip Šokčević izdana 15. rujna 2018. prilikom otkrivanja spomenika kipara Frana Kujundžića na glavnom trgu u Vinkovcima*, Vinkovci, rujan 2018., str. 22-31.

2019.

1. CRIS. Časopis povijesnog društva Križevci, god. XX. br.1, 2018. Križevci, 2018., 1-148. Prikaz, *Podravina*, Vol. 18., br. 35, str. 227-233.

2. Moje sjećanje na profesora Dragu Roksandića od 1983. do 2003. godine, *Zbornik Drage Roksandića*, Filozofski fakultet, FF Press, Zagreb 2019., str. 29-44.
3. Šegrtska škola u Koprivnici od jeseni 1910. do kraja 1918. godine (s Ružicom Medvarić Bračko), *Podravski zbornik*, 45/2019., str. 29-52.
4. Fragmenti sjećanja na institutske dane, *Časopis za suvremenu povijest*, 2019., br. 3., str. 695-697.
5. Mlinari i vodeničari na području varaždinskog, ludbreškog, koprivničkog i đurđevačkog kotara 1891. godine (s mr. Elizabetom Wagner), *Ekonomika i ekohistorija*, vol. XV, br. 15, Zagreb 2019., str. 125-138.
6. Promjene u odnosu cara i kralja Franje Josipa prema Hrvatskoj na području gospodarstva i prometnica tijekom Prvog svjetskog rata, *Zbornik radova sa znan. skupa 21. XII. 2016. Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu* (ur. Željko Holjevac), Matica hrvatska, glavni urednik Luka Šepot, Zagreb 2019., str. 175-216.

2020.

1. Sigismund Čajkovac - začetnik osnovnoškolskih reformi (s reprintom Čajkovčeve studije o kućnim zadrugama u slavonskoj Posavini). *Hrašće*. Časopis za književnost, umjetnost, kulturu i povijest, Brodski Drenovci, br. 55, 2020., str. 37-40 i 40-65.
2. Prvi popis obrtnika i trgovaca (nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe), u đurđevačkom kotaru 1890. (s Elizabetom Wagner), *Podravina*, XIX/2020, br. 37, str. 26-46. Pregledni rad.
3. Dragutin Feletar, Iz povijesti splavarstva na Dravi, Meridijani - Donja Dubrava, 2019., Prikaz. *Podravina*, XIX/ 2020, br. 37, str. 245-248.
4. Moje spoznaje o životu i radu Mihovila Pavleka Miškine, *Zbornik s kolokvija 2019. u povodu 130. obljetnice rođenja i 100. obljetnice prvog objavljenog članka Mihovil Pavlek Miškina. Život i djelo*. Izd. kuća Meridijani, Koprivnica 2020., str. 75-97.
5. Prvi popis obrtnika i trgovaca nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe u gradu Koprivnici i koprivničkom kotaru 1890. godine, *Podravina*, Vol. 19, br. 38, str. 7-33.
6. Vinske pjesme iliraca Antuna Nemčića, Mirka Bogovića i Ferde Rusana, *Podravski zbornik*, 46/2020., str. 41-56.
7. Marko Čajkovac: Je li potrebno seljaku poznavati politiku, *Hrašće*, Drenovci, br. 56, 2020., str. 91-101.
8. Trgovina vinom na erdutskom vlastelinstvu između dva svjetska rata, *Zbornik Vино i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje* (ured. Milan Vrbanus), Slavonski Brod, Erdut, 2020., str. 455-486.
9. Moravska obitelj Jiroušek i njezina pripadnost Križevačko-koprivničkom kulturnom krugu, *CRIS*, 2020.
10. DRUŠTVO HRVATSKI RADIŠA I VINKOVCI, Izd. Povijesno i športsko društvo Hrvatski sokol (urednik Zlatko Virč), Vinkovci, 2020., str. 1-259.
11. Petar Korunić, Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750. – 1857., I-II, Zagreb 2018., *Historijski zbornik*, 73, sv. 2, str. 456-462. Prikaz.

2021.

1. Popis obrtnika na području današnje Koprivničko-križevačke županije 1890. godine, *Rad hrvatske akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, knjiga 55, Zagreb 2021., str. 31-102.
2. Prvi popis obrtnika i trgovaca (nakon hrvatsko-ugarske nagodbe u trgovištu Ludbregu i ludbreškom kotaru) 1890. godine (s Elizabetom Wagner), *Podravina*, Vol. XX, br. 39, lipanj 2021., str. 47-74.
3. SIGISMUND ČAJKOVAC IZMEĐU OBRAZOVANJA I POLITIKE (ured. Zlatko Virč), izd. Duhovno Hrašće - spomen, Drenovci 2021., str. 1-83.

4. Pabirci iz bilježnice - Romi srednje Podravine prema mojem sjećanju i spoznaji, *Podravski zbornik*, 47, 2021., str. 63-76.
5. Pismo Ivana Kovačića Međimurca 1921. godine Stjepanu Radiću o potrebi osnivanja organizacije slične Gospodarskoj slozi, *Ekonomska i ekohistorija*, sv. 17, 2022., str. 173-191.

2022.

1. Od arhiviste u zagrebačkom arhivu preko znanstvenika u Institutu za povijest radničkog pokreta do profesora gospodarske i socijalne povijesti u Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Ego-historija i hrvatska historiografija* (uredili Ines Sabolić, Ivan Majnarić), Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb 2022., str. 23-64.
2. Priča o životu podravskog pravника Vinka Kolara. *Podravina*, Vol. XXI, br. 42, Koprivnica 2022., str. 137-167.
3. Moja nezaboravna generacija koprivničkih maturanata 1952. godine. *Maturanti staroga kova, X knjiga* (urednik Ivan Ferenčak), Koprivnica 2022., str. 210-233.
4. Pabirci iz bilježnice III. – Četiri priče o Podravicima i njihovu utjecaju na društvena zbivanja u Podravini i Hrvatskoj (Rusan, Stjepan Radić i zastava, Pobuna u Zagrebi u prosincu 1918. Basariček hvali Miškinu). *Podravski zbornik*, 48, Koprivnica 2022., str. 59-73.
5. Riječ urednice u knjizi Zlatka Virca *Ivan Mlatol Čuljat (Vinkovci između dvaju ratova)*, Hrvatski sokol, Vinkovci 2022., str. 219-222.
6. Kako je mađarska velikaška obitelj Festetić izgubila svoje posjede u Hrvatskoj poslije Prvoga svjetskog rata, *Podravina*, Vol. XXI, br. 42, prosinac 2022., str. 109-154.

2023.

1. IGOR KARAMAN. Život, djelo i doprinos ekonomske povijesti Hrvatske. Naklada Plejada / urednik Matko Globačik/, Zagreb 2023., str. 1-238.
2. STJEPAN RADIĆ U BEČU 1924, GODINE. Odnos vlade Republike Austrije prema Radiću, 110 str. /Rukopis u pripremi za tisak/.
3. Rudolf Horvat u Radićevoj Hrvatskoj Seljačkoj republikanskoj stranci. *Podravski zbornik*, Koprivnica, /urednik dr. Robert Čimin/, 49//2023., str. 173-184
4. Ranko Pavleš, Kako smo rasli moj kvart i ja. *Podravina*, 43/2023, str. 245-6. Prikaz.
5. Istraženost gospodarske povijesti na području današnje Vukovarsko-srijemske županije do 1945. godine, 24 str. /rukopis predan za zbornik Vukovarsko-srijemska županija jučer, danas i sutra, (urednik dr. Živić), Vukovar 1923.
6. Značaj mlina Matije Peršića u mlinarstvu i pekarstvu srednje Podravine od 1911. do 1943. godine. (Monografija u radu)
7. Dnevnik Mire Kolar od 90-ih godina dvadesetih stoljeća do danas /u tijeku/.

IN MEMORIAM MIJO LONČARIĆ (1941. – 2023.)

Istaknuti hrvatski jezikoslovac Mijo Lončarić umro je u Zagrebu 21. lipnja 2023., istoga dana kada nas je u Koprivnici napustio njegov vršnjak Dragutin Feletar. Mijo Lončarić je rođen 1. rujna 1941. u Reki pokraj Koprivnice, gdje je završio osnovnu školu, a potom i gimnaziju u Koprivnici, uređujući školski list *Osvit*. Na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomirao je 1966. hrvatski ili srpski jezik i jugoslavenske književnost te njemački. Magistrirao je 1973. temom *Jagnjedovački govor i pitanje kajkavskoga podravskog dijalekta*, dok mu je doktorska disertacija bila o bilogorskim kajkavskim govorima (obranjena 1980., a objavljena kao knjiga 1986.). Prvi članak o etniku od Koprivnica objavio je 1973. u časopisu *Jezik*. Bio je stipendist Humboldtove zaklade. Nakon što je jedno vrijeme radio u Slavenskome seminaru Sveučilišta u Zürichu, 1973. zaposlio se u Institutu za jezik JAZU, današnjemu Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Ondje je 1981. izabran u zvanje znanstvenoga suradnika, 1985. u zvanje višega znanstvenog suradnika, a 1990. u zvanje znanstvenoga savjetnika. Od 1987. do 1990. predstojnik je Instituta, a u jednome mandatu i predsjednik Poslovnog odbora Instituta za filologiju i folkloristiku. Od 1990./1991. do 1994. vršitelj je dužnosti ravnatelja Hrvatskoga filološkog instituta (današnjeg Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje). Djelujući od početka sustavno na istraživanju kajkavštine, obavljajući istraživanja stotine mjesnih govora, objavio je brojne dijalektološke radove, a vodio je projekt *Hrvatski jezični atlas*. Neki od njegovih radova objedinjeni su u knjigama *Kaj jučer i danas*, *Kajkavsko narječje i Kajkaviana & Alia*. Kao koautor napisao je sljedeće knjige: *Hrvatska gramatika*, *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, *Nimško-gradišćansko-hrvatsko-hrvatskoga rječnika*, *Gradišćansko-hrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik*, *Hrvatski školski rječnik*, *Rječnik govora Gole itd.* Pisao je o govoru rodnog sela Reke, ali i jeziku znamenitih Podravaca: Frana Galovića, Mihovila Pavleka Miškine, Mladena Kerstnera. Dao je doprinos i drugim podravskim jezičnim temama, između ostaloga i na stranicama znanstvenog časopisa *Podravina*, u kojem je bio član uredničkog vijeća.

Miju Lončarića upoznao sam početkom 1990-ih kao student zainteresiran za zavičajnu povijest i otada smo redovito komunicirali. Kasnije je sudjelovao u publikacijama koje sam uređivao odnosno na nekoliko konferencija koje sam organizirao. Zajedno smo pokušali dobiti podršku da Mijo Lončarić izradi rječnik Koprivnice te da se zaštite govori Peteranca, Torčeca, Đelekovca, Drnja i okolice. Nažalost, te je inicijative prekinula njegova prerana smrt.

Hrvoje PETRIĆ

PRIKAZI NOVIH KNJIGA, ČASOPISA I ZNANSTVENIH SKUPOVA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES AND CONFERENCES

OPĆINA MOLVE KROZ VRIJEME, ODGOVORNI UREDNIK I STRUČNI PRIREĐIVAČ HRVOJE GRAČANIN, OPĆINA MOLVE, MOLVE, 2023., 296 STR.

U tradicionalno bogatom programu obilježavanja Dana općine Molve, koja je ove godine obilježila i 30. obljetnicu postojanja u suvremenoj državi, nezapaženo nije mogla proći promocija impozantne monografije posvećene ovome podravskom mjestu. Ljubitelji pisane riječi složiti će se da nema prikladnijeg načina za obilježavanje ovakve obljetnice od izdavanja prigodne monografije koja ostaje na korist mještanima, ali i svima koji će navraćati u Molve. Nova monografija općine Molve impresivna je prvenstveno po svojem izgledu, luksuznoj opremi i raskošnom oblikovanju. To je tvrdo ukoričena knjiga velikog formata sa zlatnim detaljima na omotu i svakoj od ukupno 296 stranica. Osim Općine Molve kao izdavača i izvršne urednice Sanje Lovnički, za pripremu ove knjige zaslužan je autorski tim okupljen oko odgovornog urednika i stručnog priređivača Hrvoja Gračanina, redovitog profesora s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Ovaj povjesničar ima golemo iskustvo u uređivanju knjiga i drugih izdanja pa je velika blagodat za Podravinu što je priredio monografiju ovog zanimljivog i važnog naselja bogate povijesti i tradicije.

Sadržaj knjige podijeljen je u nekoliko poglavlja čiji su autori Hrvoje Gračanin, Mario Kolar, Mirna Ladašić i Zoran Turk. Uvodno poglavlje u kojem su prezentirani statistički podaci o stanovništvu od najstarijih vremena do danas napisala je Mirna Ladašić poprativši tekst tablicama i grafikonima. Tu su ujedno i podaci o geografskim, geomorfološkim, hidrografskim i klimatskim obilježjima Općine Molve. Povijesni pregled od prapovijesti do suvremenoga doba napisao je Hrvoje Gračanin u skladu s uvriježenom periodizacijom. Najdetaljnije je opisano razdoblje od kasnoga srednjeg vijeka preko dugoga 19. stoljeća do burne povijesti 20. stoljeća. Knjiga je bogato ilustrirana slikovnim prilozima, a u povijesnom dijelu pažnju posebno plijene preslike starih zemljovida i zemljišnih planova. U posebnom poglavlju čiji je autor povjesničar Zoran Turk opisane su prilike u Općini Molve u protekla tri desetljeća s posebnim osvrtom na osnutak ove jedinice lokalne samouprave 1993. godine i sudjelovanje mještana u Domovinskom ratu. Zatim su opisane političke prilike s podacima o načelnicima i njihovim zamjenicima te sastavima općinskih vijeća u različitim mandatima. Pohvalno je da su posebno opisani grb i zastava Općine Molve, kao i javna priznanja. Bogata povijest Župe Uznesenja BDM u Molvama opisana je u posebnom poglavlju koje su izradili Zoran Turk i Mirna Ladašić. Njihov je glavni zadatak zapravo bio sažeti brojne podatke o toj važnoj župi, neobično bogatom duhovnom životu i samome Svetištu Majke Božje Molvarske. Podsjetimo da je povjesničar umjetnosti Dragan Damjanović izradio velebnu monografiju posvećenu molvarskoj župnoj crkvi, a o duhovnim velikanima kao što su mons. Juraj Magjerec i biskup Đuro Kokša napisano je već nekoliko knjiga. Tu su i podaci o drugim sakralnim objektima na teritoriju župe, pogotovo crkvi Presvetog Srca Isusova u Repašu i nekoliko kapelica. Za popis svećenika koji su djelovali u Molvama, kao i biografije svećenika, redovnika i redovnica rođenih u Molvama ne može se reći da su drugo nego skup podataka prepisanih iz ranijih izdanja. Stoga je šteta što barem u tome dijelu knjige nisu doneseni neki novi doprinosi poznavanju biografija znamenitih mještana. Prilično opširno poglavlje posvećeno je razvoju školstva u Molvama koje je također izradio autorski dvojac Zoran Turk i Mirna Ladašić. Većina teksta posvećena je novijoj povijesti školstva, a posebno su obrađene područne škole u Repašu, Medvedički, Gornjoj Šumi i Ždali. Neobično je da poseban prostor nije posvećen dječjem vrtiću koji djeluje u Molvama.

U izradi monografije sudjelovao je i domaći sin Mario Kolar koji je u posebnom poglavlju predstavio biografije nekoliko najpoznatijih mještana: mons. dr. Jurja Magjerec (1885. – 1957.), biskup Đuro Kokša (1922. – 1998.), dr. Ivan Ivančan (1927. – 2006.), književnik Dubravko Ivančan (1931. – 1982.)

i slikar Mijo Kovačić (rođen 1935.). Šteta je da u ovome poglavlju nije predstavljeno još više Molvaraca. Gospodarski, kulturno-društveni i sportski život opisani su u posebnom poglavlju koje su napisali Zoran Turk i Mirna Ladašić. Molve su poznate kao razvijeni poljoprivredni i stočarski kraj, ali i po iskorištavanju rudnih bogatstava (nafta i zemni plin), a danas se sve više okreću turizmu, korištenju obnovljivih izvora energije i pokretanju proizvodnih i prerađivačkih pogona male i srednje veličine. U monografiji su ukratko opisane gospodarske udruge koje su djelovale u prošlosti i one koje djeluju danas s posebnim osvrtom na obrtništvo. Kulturni i društveni život neprimjereno je slabo zastupljen s obzirom na bogatu tradiciju i mnoštvo pojedinaca koji na tome području daju velik doprinos i nadaleko promoviraju Molve. Nažalost, na popis izdavačkih projekata u Molvama uvrštena su samo izdanja od 1996. godine. Ukratko su pobrojane i opisane kulturne i društvene udruge i društva kojih je doista mnogo, a posebno su opisana vjerska udruženja i sportski klubovi. Spomenimo na kraju da je sadržaj knjige popraćen predgovorom općinskog načelnika Zdravka Ivančana i pogovorom povjesničara Hrvoja Petrića.

Važno obilježje ove knjige svakako je bogatstvo ilustrativnog materijala koji je vrlo kvalitetno otišnut. Možemo zaključiti da su se autori trudili prikupiti i sažeti sve ono što je do sada bilo poznato o Molvama te predstaviti na jednome mjestu u suvremeno opremljenoj knjizi koja ima karakter prigodnog izdanja. Osim što je ova monografija proizašla iz vrlo bogate izdavačke tradicije u Molvama, zasigurno će biti poticaj za nova izdanja i detaljnu obradu različitih tema vezanih za ovo zanimljivo i lijepo mjesto.

Nikola CIK

IVICA ŠUTE, KIBICI PURGERA. FENOMEN »GRAĐANSKI« I NJEGOVI KIBICI: IZMEĐU MASOVNE ZABAVE, STRASTI I SVJETONAZORA U MEĐURATNOME ZAGREBU, ZAGREB: FF PRESS, 2023., 397 STR.

Često se prije, ali i poslije nogometnih utakmica može čuti od nogometaša i trenera momčadi da je publika njihov »dvanaesti igrač«. U hrvatskoj se historiografiji teme iz povijesti sporta sve više populariziraju, što je s jedne strane i logično s obzirom na to da su sportovi u Hrvatskoj, općenito gledajući, masovno praćeni. Pogotovo je praćen nogomet koji je prema nekima »najvažnija sporedna stvar na svijetu«. Ipak, složili se mi s tom tvrdnjom ili ne, činjenica je da se i društvo ili barem njegove dijelove može analizirati kroz sport. Upravo je to napravio Ivica Šute u djelu *Kibici Purgera* analiziravši navijače zagrebačkog Građanskog u međuratnom razdoblju (razdoblju između Prvoga i Drugoga svjetskog rata). Ovo je istodobno i velik doprinos za pisanje o hrvatskoj povijesti sporta jer je Građanski itekako ostavio trag u međuratnom nogometu. Igrao je s mnogim momčadima iz inozemstva, osvojio državno prvenstvo nekoliko puta (1923., 1926., 1928., 1937.), a 1940. osvojio »duplu krunu« jer je osvojio trofej posebnog hrvatsko-slovenskog prvenstva i jugoslavenskog prvenstva.

Autor knjige, Ivica Šute (rođen 1974.) hrvatski je povjesničar koji je diplomirao, magistrirao i doktorirao na zagrebačkom Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta. Na spomenutom fakultetu i radi, a od 2023. redoviti je profesor. Napisao je mnoge znanstvene članke i djela od kojih za povijest Podravine svakako vrijedi istaknuti knjigu *Gospodarska sloga u Podravini 1935. – 1941.* objavljenu 2017. u izdanju izdavačke kuće Meridijani.

Knjiga *Kibici Purgera* sadrži uvod, sedam poglavlja (podijeljenih na potpoglavlja), bibliografiju (izvori i literatura) te zahvale. Slikovni prilozi koji prate tekst prikazuju određene nogometne teme. Uglavnom se radi o crtežima, karikaturama ili fotografijama, a možemo reći da su to bili popularni prikazi u vremenu o kojem autor piše s obzirom na to da su mnogi prilozi preuzeti iz ondašnjih medija. Jednako tako, kroz djelo su u obliku priloga prisutne i različite rime ili navijačke pjesme.

Prvo poglavlje knjige, »Dobro došli među zagrebačke kibice« (str. 16-61), približava temu čitatelju tako što ističe popularnost nogometa u međuratnom Zagrebu koju je pratila i modernizacija grada. Nogomet je dodatno obogaćivao društveni život Zagreba, ali i mnogih drugih država u kojima je promatranje navijača danas već izgrađeni dio unutar historiografije, npr. u Austriji ili Češkoj. Tako autor navodi nekoliko primjera iz historiografije u inozemstvu, a što se tiče Hrvatske, posebno mjesto daje

Emilu Perški (nogometašu i novinaru) koji je velik dio vremena provodio s kibicima Građanskog te za sobom ostavio tekstove koji su upotrebljivi kao neizostavni povijesni izvori za zagrebačku nogometnu povijest. U drugom poglavlju, »Fanatični 'Istočnjaci'« (str. 62-113), autor nam daje više informacija o navijačima Građanskog koje dijeli na dvije grupe. Prva su grupa kibici i oni su vjerni promatrači utakmice (engleski termin *onlookers*). Druga grupa su drukeri koji na utakmicama navijaju »vatrenije« od kibica (termin *ultras*). Poglavlje tematizira i gradnju stadiona Građanskog između Koturaške i Kupske ceste 1924. godine, čije je otvorenje pratio i Stjepan Radić. Također, Šute u poglavlju navijače »Građanskog« stavlja u širi društveno-politički kontekst, čak i ideološki kontekst. S obzirom na to da su neki kibici bili bliski HANAO-u i H(R)SS-u, možemo reći da su njegovali hrvatski i zagrebački identitet, posebno vidljiv prilikom nereda nastalih zbog atentata na hrvatske zastupnike u Skupštini 1928. godine.

Podijeljenost navijača u Zagrebu između tri kluba (Građanskog, HAŠK-a i Concordije) koja se očitovala kroz međusobna ismijavanja, medije, odlaske u različite »navijačke« gostionice, Šute objašnjava u poglavlju »Zagrebačka kibička rivalstva« (str. 114-127). U četvrtom poglavlju »Kratka povijest zagrebačkog kibičkog nasilja« (str. 128-237) autor piše o navijačkom nasilju koje se događalo između navijača Građanskog i navijača drugih klubova ili između navijača i aktera nogometne igre na terenu, pri čemu se na igrače i suca znalo bacati kamenje. Šute, dakle, objašnjava povijest sukoba na primjerima te izdvojeno piše o sukobu iz 1926. godine između navijača Građanskog i igrača Juventusa zbog agresivne igre nogometaša talijanske momčadi na utakmici koja nikada nije odigrana do kraja. Izdvojeni primjeri su i sukobi navijača kada je Građanski igrao sa srpskim momčadima te prilikom utakmica Sjevera i Juga s Hajdukom iz Splita. U petom poglavlju »Kibic cugom na gostovanja« (str. 238-259) objašnjavaju se organizacija putovanja i putovanja navijača na gostujuće utakmice pa ovo poglavlje historiografski može biti važno za potencijalna daljnja istraživanja navijačke kulture putovanja.

U poglavlju »Taj čudesni kibički svijet« (str. 260-339) autor ulazi u svijet navijača Građanskog. Posebno poimence ističe »najvatrenije« navijače, npr. Vjekoslava Lojzeka Ureka, Ivana Arbanasa, Jožu Strugara, Marija Riegera Vinodolskog itd. te za svakoga od njih ističe po čemu su bili poznati, tj. drugačiji od drugih navijača. No nisu samo navijači cijenili klub, već je i klub cijenio navijače. To možda najbolje vidimo u slučaju preminulog navijača Zvonka Filipića iz Novog Marofa kojem je Građanski podignuo spomenik. To svjedoči i o činjenici da je Građanski imao navijače i izvan Zagreba. Šute kasnije izdvaja i neke poznate osobe međuratnog vremena koje su navijale za Građanski kao što su Slavko Barta, Petar Kopp, Battling Siki, Stanislav Jastrzebski, Erika Družović itd. Važno je reći da je među navijačima na stadionu postojala važna podjela. »Vatreniji« navijači birali su istočnu tribinu, a »mirniji« zapadnu. Ako netko nije imao ulaznicu za utakmicu, svoje je mjesto mogao pronaći na visokoj točki s koje bi mogao imati pogled na stadion, a mnogi su takve točke pronašli na krovovima zgrada u blizini stadiona. Ponekad je dolazilo i do toga da su se neki uspjeli ušuljati na stadion bez karte. Također, u poglavlju su opisana i druženja među navijačima poslije utakmica koja su se događala u gostionicama. Kao navijački dan izdvaja se »Purgerski dan« koji je bio namijenjen zabavi pa su tada recimo bile igrane utakmice između navijača. U sedmom poglavlju »Vrijeme stagnacije i povratak slavne 'Istočne garde'« (str. 340-387) obrađen je političko-ekonomsko krizno razdoblje 1930-ih kada dolazi do manjeg broja gledatelja na tribinama. Ipak, tijekom druge polovice tog desetljeća dolazi do ponovnog povećanja broja gledatelja. Ovdje se opisuje poznata utakmica između Građanskog i Liverpoola 1936. godine koja je oborila dotadašnji pozitivan rekord u posjećenosti utakmicama.

Kibici Purgera važno je djelo za hrvatsku historiografiju jer su navijači nekog kluba prvi put obrađeni na detaljan historiografski, ali istodobno interdisciplinarni način. Građanski je pisao nogometnu povijest Hrvatske u vremenu kada se nogomet počeo sve više popularizirati u zemlji. Klubovi su počeli rasti, a s njima možemo pratiti i ljude koji su ih podržavali, dakle navijače. Navijački mikrokozmos povjesničaru je često teško obrađivati zbog manjka povijesnih izvora s kojim se suočio i autor, ali preko njega ponekad možemo dobiti široku sliku o identitetu neke skupine ljudi, a Šute nam je upravo tu sliku uspio dati.

KRATKA POSVETA NOGOMETU U MEĐURATNOJ PODRAVINI

Zvonko Filipić iz Novog Marofa koji je spomenut u knjizi *Kibici Purgera* i ovom prikazu, primjer je navijača Građanskog koji nije iz Zagreba. Taj trag trebao bi potaknuti istraživača da istraži koliko je nogomet bio popularan sjevernije od Zagreba. S obzirom na to da je ovaj časopis posvećen Podravini, u prikazu vrijedi istaknuti nekoliko činjenica iz nogometne povijesti Podravine. Ta je tema historiografski djelomično obrađena, nepovezano, u različitim djelima (knjigama i radovima) kao što su, primjerice, *100 godina nogometa 1909. – 2009.* autora Marijana Hižaka, *Nogomet u Ludbregu (1919. – 2005.)* autora Franje Vrtuleka, *NK Graničar Đurđevac (1919. – 2009.)* autora Anta Lončarića, *Šezdeset godina nogometa u Drnju* autora Vladimira Kuzela, *Život i rad NK Osvit u Đelekovcu do 1941. godine* autora Aleksandra Vrančića, *90 godina nogometa. 85 godina HŠK Slaven Koprivnica* autora Branka Plešea, *Beitrag zur Geschichte des Sports im Nordwesten Kroatiens* autora Dragutina Feletara itd.

Nogomet se na području Podravine pojavio u 19. stoljeću, a doveden je iz inozemstva te se popularizirao kroz školstvo. Općenito su srednjoškolci i obrazovaniji dio stanovništva činili velik dio populacije koji je nogomet učinio privlačnim masama sa sela i gradova. Tako su, primjerice, dva trgovca inicirala osnivanje kluba Graničar u Đurđevcu 1919. godine, dok su u istoimenom klubu iz Drnja igrači prve momčadi bili većinom gimnazijalci. Općenito su gimnazijalci tijekom 1920-ih inicirali osnivanje brojnih klubova pa u to vrijeme nastaju klubovi u Peterancu, Drnju, Hlebinama, Đelekovcu itd. Klubovi su nastajali i u ostatku Podravine, recimo u Ludbregu (tamo je nogomet navodno bio poznat i prije Prvoga svjetskog rata kada se igrao pokraj rijeke Bednje, a klub se osniva 1919.), Malom Bukovcu, Apatiji, Poljancu, Sigetecu itd.

Kada bi se igrale utakmice, na njih bi se putovalo pješke, biciklom ili zaprežnim kolima (ovisno o blizini mjesta u kojem se igrala utakmica), a često se događalo da su navijači prevozili igrače. Utakmice su mogle ići gledati i mlade djevojke ako su im roditelji bili »liberalniji« i to dopustili. Važno je istaknuti da je prva utakmica izvan Zagreba u Hrvatskoj odigrana upravo u Podravini, u Koprivnici 1907. između Đačkog nogometnog kluba Koprivnica i HAŠK-a iz Zagreba.

Za kraj ove posvete treba istaknuti dva povijesna rezultata kojima se Podravci mogu itekako ponositi. Naime, koprivnički Hrvatski športski klub Slaven osvojio je 1920. pokrajinsko prvenstvo Hrvatske, dok je varaždinski Športski klub Slavija u sezoni 1938./39. bio član najvišeg nogometnog ranga u ondašnjoj Jugoslaviji.

Općenito gledajući, nogomet je kao fenomen povezivao ljude iz različitih krajeva, sudjelovao u širenju tjelesne aktivnosti, otvorio prostor za nova (navijačka) putovanja te zasigurno dignuo društveni život na višu razinu.

Bruno ŠAGI

PODRAVSKI ZBORNİK 49/2023, GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK ROBERT ČIMIN, MUZEJ GRADA KOPRIVNICE, KOPRIVNICA, 2023., 296 STR.

Podravski zbornik kao najdugovječnija publikacija koja kontinuirano izlazi u Podravini približava se svojem polustoljetnom jubileju, odnosno svojem 50. izdanju. Naime, pred čitatelje je početkom studenoga 2023. godine (kako to redovito biva uz Dan grada Koprivnice) stiglo 49. izdanje. Nažalost, ovo izdanje nije dočekaao njegov pokretač i jedan od najvrednijih suradnika akademik Dragutin Feletar. Upravo su on i Pavle Gaži davne 1975. godine pokrenuli Podravski zbornik, a akademik Feletar na različite je načine bio uključen u njegovo izlaženje sve do ovoga izdanja. Teško je prihvatiti činjenicu da je njegov blagi lik objavljen na naslovnici 49. broja Podravskog zbornika upravo zato što nas je napustio zauvijek. Osim naslovnice, akademiku Dragutinu Feletaru (1941. – 2023.) odana je počast i na druge načine u ovome izdanju, što se vidi na unutrašnjoj strani omota gdje je otisnuta njegova kratka biografija na hrvatskom i engleskom jeziku, a s nekoliko dirljivih riječi u uvodniku od njega se oprostio glavni i odgovorni urednik Robert Čimin, ujedno ravnatelj Muzeja grada Koprivnice s kojim je vrlo blisko surađivao. S gotovo svih tri stotine stranica, koliko iznosi opseg Podravskog zbornika posljednjih godina, nazire se sjeta zbog nenadanog i preranog odlaska akademika Feletara no to je sitnica u odnosu

na sve ono što je sam napravio i što zaslužuje zauzvrat od svih nas koji smo imali privilegij surađivati s njime do prije nekoliko mjeseci.

Kako i priliči publikaciji kojoj je izdavač Muzej grada Koprivnice, prvi u nizu od ukupno jedanaest objavljenih članaka predstavlja osvrt na novu stalnu izložbu u toj baštinskoj ustanovi. Nerijetko su prijašnji brojevi Podravskog zbornika bili zbir članaka strogo znanstvenog diskursa pa bi čitatelje mogla razveseliti ponovna pojava tekstova koji imaju karakter izvještaja o novostima na području kulture u Podravini. Novi postav posvećen tradicijskom vinogradarstvu i pučkoj pobožnosti u Podravini svakako je važna novost, pogotovo za koprivnički muzej u kojem desetljećima nije bilo promjena u stalnom postavu. Stoga ovaj članak možemo iskoristiti kao pripremu za posjet, informiranje o provedbi zahtjevnog projekta i zahvalu onima koji su pridonijeli njegovoj uspješnoj realizaciji. Nesretan događaj kakav je katastrofalna poplava rijeke Drave ovoga kolovoza učinio je članak povjesničara Hrvoja Petrića vrlo aktualnim. On je obradio više primjera poplava rijeke Drave od 16. do sredine 19. stoljeća te ih kronološki opisao na temelju raznolikih povijesnih izvora i vlastitih interpretacija.

S obzirom na to da je u Koprivnici ovoga proljeća u povodu 20. obljetnice smrti održan znanstveni kolokvij posvećen književnici Boženi Loborec (1926. – 2003.), dio referata objavljen je u ovome izdanju Podravskog zbornika u obliku članaka. Prvi od njih posvećen je dnevnicima Božene Loborec koje je proučila i o njima pisala knjižničarka Dijana Sabolović-Krajina. Slično je učinila i Lidija Dujić koja je opisala najstariji niz dnevnčkih bilježnica Božene Loborec. O ženskom subjektu u bildungsromanu »S one strane oblaka« Božene Loborec naslov je članka čija je autorica Tea Rogić Musa. Likovnom opremom knjiga Božene Loborec bavila se povjesničarka umjetnosti Mihaela Cik, čime ujedno završava blok posvećen ovoj spisateljici. Slijede članci s područja arheologije i povijesti. Lovorka Štimac-Dečić i Jere Drpić izradili su članak o ostacima antičke opekarske radionice pronađenim tijekom probnih arheoloških istraživanja koja su provedena na gradini Vučje grlo u selu Hrastovsko, a nalazi potječu iz 2. i 3. st. p. Kr. O razvoju vatrogastva u Đurđevcu od najstarijeg doba do 1900. godine pisao je Vladimir Miholek, a sudeći prema naslovu članka i predstavljenom materijalu možemo očekivati nastavak obrade ove teme u nekome od sljedećih izdanja Podravskog zbornika. Članak privlačnog naslova »Posljednji vlastelini u Slanju« napisali su Milivoj Dretar i Marijan Tkalčić, ali već sažetak nema privlačnu moć, a sadržaj razočarava zato što ne odgovara naslovu i donosi nesuvislu povjesnicu Slanja. Stalna suradnica Podravskog zbornika Ksenija Krušelj, koja je ujedno vjerna temama iz povijesti školstva, ovog je puta napisala članak o pučkom školstvu u Sokolovcu do kraja Prvoga svjetskog rata. Draženka Jalšić Ernečić obradila je terenske fotografije koje je prije četiri desetljeća u Koprivnici snimio fotograf Krešimir Tadić (1934. – 1997.) tijekom istraživanja i obrade kulturnih dobara. Uz rad su objavljene i 42 njegove fotografije različitih koprivničkih vizura iz 1983. godine.

Niz priloga započinje tekstem prisjećanja na akademika Dragutina Feletara koji je napisao njegov vjerni prijatelj i suradnik, književnik Vjekoslav Prvčić. Slijedi prilog povjesničarke Mire Kolar-Dimitrijević koji je nastao u povodu 150. godišnjice rođenja povjesničara Rudolfa Horvata (1873. – 1947.), a opisano je njegovo djelovanje u Radićevoj Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. Nažalost, naslov priloga donosi zabunu jer je upotrijebljen nepostojeći naziv političke stranke, što je očito propust uredništva kao i općenito mnoge tehničke pogreške u ovome izdanju, a pažljive čitatelje iritirat će neobavljena lektura i korektura u dijelu tekstova. Još jedna tema s područja arheologije prezentirana je u prilogu Jelene Koprek koja je predstavila rezultate arheološkog nadzora nad radovima vezanim uz župnu crkvu Presvetog Trojstva u Ludbregu. Među priložima slijedi niz obljetničkih tekstova posvećenih zaslužnim pojedincima. Tako Marijan Špoljar upoznaje čitatelje sa životom i radom povjesničara umjetnosti Josipa Vrančića (1923. – 2013.) u povodu 100. obljetnice njegova rođenja i 10. obljetnice smrti. Krešimir Blažek priredio je sjećanje na svojeg ujaka, hrvatskog glumca i kazališnog pedagoga Dragu Krču u povodu 100. obljetnice rođenja i 25. obljetnice smrti. Sjećanje na političara, prosvjetnog i kulturnog djelatnika prof. Željka Šikulca iz Đurđevca (1952. – 1998.) u povodu 25. obljetnice prerane smrti napisala je Ivana Senjan. Još jedan zbunjujući i zbog pretjeranog nedostatka samokritičnosti ovoj publikaciji neprikladan prilog dolazi iz pera Ivana Ferenčaka. Obljetničkim priložima možemo pribrojiti i onaj o 25 godina djelovanja Udruge žena grada Đurđevca koji je napisala Anđela Lenhard Antolin. Liječnički pozdrav iz Koprivnice čitateljima šalje Tomislav Jelić.

Za izbor književnih priloga bio je zadužen Mario Kolar koji je izabrao tekstove Luke Matakovića, pjesme Martina Barberica i memoarske zapise Marijane Šarac. Pregled podravskog nakladništva priredila je Ana Škvarić, ali i ovdje čitatelje treba upozoriti na pregršt pogrešaka, a svakako bi valjalo promisliti o korisnosti ovoga dijela Podravskog zbornika. Podravske kronike rubrika je u kojoj su kratak uvodnik i izbor fotografija koji opet ne odgovara karakteru kronike. Selektivni izbor vijesti ovoga puta prikupljen je s mrežnih mjesta općina Drnje, Martijanec i Molve. Teško je oteti se dojmu da se među priložima našlo tekstova koji su trebali biti podvrgnuti strožoj kritici uredništva, a nevjeste je izrađen cijeli blok koji bi trebao biti svojevrsna kronika događanja u Podravini. Stoga se treba nadati da će sljedeće, jubilarno 50. izdanje Podravskog zbornika barem u nekim dijelovima biti bolje i još privlačnije čitateljima.

Nikola CIK

OPĆINA VIRJE U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI, GL. UR. DRAGUTIN FELETAR, OPĆINA VIRJE I MERIDIJANI, VIRJE, 2023., 540 STR.

Ova velika monografija izdana u povodu 30. obljetnice Općine Virje u srednjoj Podravini ujedno je, kako ističe načelnik Općine Mirko Perok, najopsežnija knjiga o Virju i okolici dosad. Zaista, na punih 540 stranica velikog formata, uz obilje vrhunskih fotografija, zemljovida, shema, grafikona, tablica i nacрта, monografija daje iscrpan prikaz Virja i okolice pisan iz pera vrhunskih znanstvenika, ali na pristupačan i nadasve zanimljiv način prosječnom čitatelju.

Velik dio uređivanja knjige obavio je njezin glavni i odgovorni urednik, akademik Dragutin Feletar. Nakon njegove prerane smrti u lipnju 2023. godine uređivanje knjige dovršila je njegova kći prof. Petra Somek, direktorica i glavna urednica izdavačke kuće Meridijani. Tako smo dobili iscrpno i seriozno djelo, pisano znanstvenom aparaturom, a opet, popularnu, svježju i suvremenu monografiju za čitatelja našeg vremena.

Općina Virje, u središnjem dijelu gornje hrvatske Podravine, na sjeverozapadu Koprivničko-križevačke županije, prema popisu iz 2021. godine broji 3866 stanovnika, od kojih samo naselje Virje 2824 čovjeka. Ukupno je to samo 3,2% stanovništva Županije, no povijest i sadašnjost Virja daleko nadilaze taj skroman statistički udio. Virje inače leži 16 kilometara jugoistočno od županijskog središta Koprivnice i devet kilometara sjeverozapadno od Đurđevca.

Detaljno donoseći građu o Virju i ostalim naseljima njegove općine - Šemovcima, Miholjancu, Hampovici, Rakitnici i Donjim Zdjelicama, monografija prvi put na jednome mjestu objedinjuje sve što dosad znamo o prošlosti i sadašnjosti ovog područja, a prvi put obrađuje i suvremenu povijest Općine Virje.

Prvo od devet velikih poglavlja uvodi nas u geografsko-prometne i fizičko-geografske značajke srednje Podravine. Prvi dio napisao je prometni geograf doc. dr. sc. Petar Feletar, sin pokojnog akademika Feletara, a drugi dio sam Dragutin Feletar, jedan od naših najvećih geografa. Šumarski aspekt obradio je dipl. ing. Zvonimir Ištvan, strukom šumar, ali i pasionirani fotograf te autor niza knjiga i članaka o povijesti kulturnog, društvenog i gospodarskog života rodne Podravine. Slijedi poglavlje o stanovništvu iz pera Dragutina Feletara i povjesničara Nikole Cika. Arheolog dr. sc. Robert Čimin, podrijetlom upravo iz Virja, obradio je arheološka i povijesna istraživanja Virja i svih naselja općine, koja je velikim dijelom osobno obavio.

Treće poglavlje opsežan je pregled povijesti Virja i okolice od prvih pisanih dokumenata do završetka Drugoga svjetskog rata iz pera Hrvoja Petrića s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Prinose za povijest Šemovaca, Hampovice i Rakitnice napisao je dr. sc. Ivica Zvonar, povjesničar iz HAZU-a. Naseljen, kako se vidi iz poglavlja o arheologiji, već u prapovijesti i antici, virovski je kraj u srednjem vijeku bio iznimno važan. Virje je bilo središte velikog i važnog vlastelinstva, a u njemu su stolovali i neki hrvatski banovi. Također se ovaj kraj diči svojom ulogom u novom vijeku, u vrijeme Vojne krajine; iz tog doba potječu najstarije očuvane crkve, zgrade i brojni običaji. U 19. i prvoj polovici 20. stoljeća Virje je s okolicom ostvarilo iznimno jak gospodarski, demografski i kulturni

napredak. Uostalom, ovaj pretežito ruralni kraj dao je i brojne intelektualce i zaslužnike koji su svojim djelom često nadišli okvire zavičaja.

Magistar povijesti Nikola Cik prihvatio se i pisanja povijesti katoličkih župa sv. Martina u Virju i sv. Mihovila u Miholjancu, a mr. sc. Dražen Podravec napisao je povijest školstva Općine Virje. Rođeni Virovac, magistar Podravec cijeli je život proveo kao prosvjetni radnik, najvećim dijelom u rodnom Virju, gdje je dugo bio ravnatelj škole. Uz ostalo, autor je nekoliko knjiga o povijesti virovsčkoga školstva te nositelj najviših županijskih i državnih priznanja i odličja u svojoj struci.

Kulturno-povijesnim spomenicima i tradicijskom arhitekturom Općine Virje kao autorica pozabavila se Petra Somek, povjesničarka umjetnosti i etnologinja. Od sakralnih objekata, preko župnih dvorova pa sve do pilova i raspela te ostalih spomeničkih objekata obradila je ovaj važan kulturni aspekt, uključujući tradicijsku arhitekturu.

Velik, pa i politički osjetljiv posao istraživanja i uravnoteženog predstavljanja društveno-političkog i gospodarskog razvoja današnje Općine Virje od 1945. do 1990. godine, u doba socijalizma i jugoslavenskog državnog okvira, obavio je također Dragutin Feletar, inače nestor naše industrijske geografije. On je napisao i poglavlje o Općini Virje u posljednjih tridesetak godina, od prijelomne 1990. do 2022. godine. Pritom o trideset godina upravno-političkog razvoja i djelovanja Općine Virje piše diplomirana pravica Kristina Filipović, a o javnim službama i ustanovama Dražen Podravec. Naime, uloga Općine Virje bila je ključna za kanaliziranje i poticanje ideja i djela ljudi ovoga kraja, što je rezultiralo njegovim velikim napretkom u posljednjih trideset godina.

Monografija završava prikazom bogate djelatnosti udruga u Općini Virje, o čijoj povijesti i djelovanju pišu Dražen Podravec i Robert Čimin.

Na kraju su iscrpan pregled izvora i literature te kratke biografije svih autora. Fotografije su velikim dijelom rad mnogih autora ove knjige, a slikovni materijal ustupili su Općina Virje te mnoge ustanove i pojedinci. Tehnički urednik monografije je Robert Čimin, a grafikone i kartograme izradili su Alan Čaplar, Dragutin Feletar, Mladen Matica i Saša Bogadi, koji je s Petrom Somek grafički opremio knjigu te napravio grafičku pripremu i prijelom.

Kako u predgovoru kaže načelnik Općine Virje, o tom je mjestu mnogo toga već napisano, ponajprije zato što je ta općina u izdavanju knjiga i publikacija agilnija od mnogih znatno većih i bogatijih mjesta u Hrvatskoj. Ipak, sve dosadašnje knjige o Virju i okolnim mjestima posvećene su nekim pojedinačnim temama, a tek je ova dala sveobuhvatan pregled povijesti i sadašnjosti Općine. Tako je ona, zadovoljno ističe Mirko Perok, prava enciklopedija Virja i okolice.

Hrvoje DEČAK

ZVONIMIR IŠTVAN, LOVIŠTE REPAŠ, MOLVE, REPAŠ, KOPRIVNICA: MERIDIJANI, HRVATSKE ŠUME, 2023., 240 STR.

Knjiga »Lovište Repaš« opisuje povijest jednog od najznačajnijih lovišta u sjevernoj Hrvatskoj, koja je duga gotovo 150 godina i prošla je niz promjena od feudalnog sustava do najnovijeg doba u kojem se šumarstvom i lovstvom na području šume Repaš gospodari na ekstenzivnom, održiv način prema svim današnjim postulatima i ekološkim direktivama EU-a. Autor knjige je Zvonimir Ištvan, rodom iz Gornje Šume, rođen 1966. godine u Koprivnici, diplomirani inženjer šumarstva, »najproduktivnije pero Podravine, istinski prirodoznalac i zaljubljenik u umjetničku fotografiju«, kako ga je nazvao Mirko Kovačev, bivši voditelj Uprave šuma Podružnice Koprivnica, za čijeg je vremena knjiga nastajala. Iza Ištvana je već devet autorskih knjiga iz povijesti kulturnog, društvenog i gospodarskog života užeg zavičaja, a knjiga o Lovištu Repaš njegova je deseta autorska knjiga.

Prema pisanju recenzenata prof. dr. sc. Krešimira Krapinca, prof. dr. sc. Hrvoja Petrića i akademika Dragutina Feletara, u hrvatskoj historiografiji analiza povijesti lovstva relativno je zanemarena tema pa je ova knjiga hvale vrijedan prinos autora povijesti lovstva i lokalnoj povijesti Prekodravlja. Iako Zvonimir Ištvan nije povjesničar po struci, ovom knjigom pokazao je sposobnost multidisciplinarnog pristupa i odgovarajuću razinu erudicije.

Sadržaj knjige kronološki je razdijeljen u četiri poglavlja: 1. Lovište Repaš od 1877. do 1945. godine, 2. Lovište Repaš nakon Drugoga svjetskog rata, 3. Lovište Repaš u samostalnoj Republici Hrvatskoj i 4. Lovište Repaš 2023. godine.

Knjiga obiluje starim i recentnim fotografijama koje je najvećim dijelom snimio sam autor koji se dugi niz godina pasionirano bavi fotografiranjem. U knjizi je objavljeno i nekoliko reprodukcija slika i crteža umjetnika Mije Kovačića i Ivana Večenaja, koje su također nadahnjivale nepregledne šume hrasta lužnjaka u mitskoj šumi Repaš u istočnom Prekodravlju. Na stranicama knjige doznajemo i da je slikar Mijo Kovačić Šumariji Repaš darovao i jedno svoje vrijedno djelo - 2007. godine ulje na staklu naziva »Lovci«, nastalo 1975. godine, koje danas krasi prostorije upravne zgrade Šumarije Repaš. Ipak, naslovnice knjige krasi umjetnički prikaz jelena u šumi Repaš, rad hrvatskog slikara Otona Ivekovića iz 1899. godine, za kojeg se točno zna i tko ga je odstrijelio. Bio je to ljekarnik Ante Kögl iz Zagreb, član Podravnog lovačkog društva, u čijem je zakupu lovište Repaš bilo od 1890. do 1945. godine. Lijepo grafičko rješenje naslovnice osmislila je autorova kći Martina Ištvan, a knjigu je lektorirao sin Matej.

Knjiga je predstavljena 30. studenoga 2023. godine u Galeriji Mijo Kovačić u centru Koprivnice, a uz autora Zvonimira Ištvana o knjizi, lovištu i šumi Repaš govorili su sadašnji ravnatelj koprivničke podružnice Hrvatskih šuma Damir Felak, prof. dr. sc. Krešimir Krapinec, jedan od recenzenta knjige – redoviti profesor na Šumarskom fakultetu sveučilišta u Zagrebu, te Mirko Kovačev iz Kalinovica, bivši voditelj Uprave šuma Podružnice Koprivnica, a koji je napisao predgovor izdanju.

Velika vrijednost ovog izdanja u nakladi Meridijana i Hrvatskih šuma je što ćemo nakon njezina čitanja spoznati da opstanak vrsta divljih životinja u velikoj mjeri ovisi o naporima profesionalnog lovnog gospodarenja. Sam autor zaključuje da je »lovište kroz skoro stoljeće i pol dugog razdoblja postojanja zadržalo i dalje vrlo visoku razinu: od brojnog stanja divljači, kvalitete lovačkih trofeja, lovne etike, lovne i gastronomske ponude te profesionalnog odnosa lovnih stručnjaka« te da mu u »narednom razdoblju predstoje zahtjevni zadaci«, a oni se odnose na zaštitu bioraznolikosti prostora, održivo gospodarenje, daljnji razvoj lovnog turizma te uzgoj i zaštitu stabilnih populacija divljači.

Petra SOMEK

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, IGOR KARAMAN. ŽIVOT, DJELO I DOPRINOS EKONOMSKOJ POVIJESTI HRVATSKE, PLEJADA, ZAGREB 2023.

Mira Kolar, iako je nedavno proslavila 90. rođendan neumorna je u historiografskom radu pa je napisala knjigu o svom mentoru Igoru Karamanu. U knjizi je predstavila splitsku obitelj Karaman uz osvrt na školovanje i prvo zaposlenje Igora Karamana u Muzeju narodnog oslobođenja (Muzeju revolucije) od 1946. do 1949., djelatnost u Arhivu Hrvatske (Državnom arhivu) od 1953. do 1959. te kao predavača i kasnije profesora gospodarske povijesti na Filozofskom fakultetu od 1959. do 1987. godine. Autorica posebno predstavlja Karamana kao predstojnika Instituta za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti (1974. – 1977.), njegov rad u Savezu povijesnih društava Jugoslavije (1972. – 1976.) – naročito vezano uz časopise *Acta Iugoslaviae historia* i *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, no ostalo je nejasno zašto Karaman nije ušao ni u uredništvo ni u savjet toga časopisa, čak ni nakon 1991. godine kada je u uredništvo ušlo više hrvatskih gospodarskih povjesničara. Igor Karaman je svoje znanstvene članke objavio u prva dva broja ovog časopisa i nakon toga tek u 13. broju te tri prikaza – u 1., 9. i 20. broju. Mira Kolar je također obradila djelatnost Igora Karamana kao člana suradnika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1977. – 1982.) i voditelja Zavoda za povijesne znanosti JAZU (1979. – 1982.). U to je vrijeme organizacijske poslove, u sklopu tadašnjih mogućnosti, nastojao koristiti u poticanju drugih na nova povijesna istraživanja. Autorica je u završnom dijelu knjige predstavila Karamanov rad nakon umirovljenja s osvrtom na teme kojima se bavio, kao i suradnju s inozemnim povjesničarima. Na kraju je dodala bibliografiju radova Igora Karamana, a snalaženje u knjizi olakšava imensko kazalo.

Autorica je na nedavnom predavljanju knjige u Zagrebu poručila: »Spoznavši vrijednost i potpunost arhivske ostavštine prof. dr. Igora Karamana kronološki sam, a izdvojeno i tematski proučila ovu

njegovu aktivnost koja je izmaknula onima koji su se bavili poviješću. Potpuno očuvana i uredno složena dokumentacija uređena konačno i u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu omogućila mi je nepogrešivo utvrđivanje Karamanove sveobuhvatne aktivnosti, iako sam bila ograničen depozitnom zaporkom da se originalni Karamanovi tekstovi ne smiju koristiti dulje, uključujući i odobrenje obitelji. To je ograničenje znatno utjecalo na pisanje mojeg rada o Igoru Karamanu i mislim da će suvremeni ekonomski povjesničari morati povezati Karamanove radove u sintezu i tako potvrditi da je on zapravo napisao sintezu ekonomske povijesti, odnosno nešto blizu tome, ali tiskao ju je u raznim časopisima i na raznim jezicima pa bi to trebalo skupiti i prirediti za tiskanje. S jednakom savjesnošću pisao je i izvještaje o magistarskim i doktorskim radovima. Bili su tako pedantno napisano da ih se odmah moglo tiskati. Suradnja s Karamanom bila je poučna i korisna pa se to vidi i iz radova Štefanije Poposić i dr. Božene Vranješ kojima je bio mentor. Bio je otvoren za suradnju, ali ipak je znao izbjeći suradnju s onima koji su imali drugačije mišljenje o razvoju hrvatskog društva nego on. Koristio je svaku mogućnost uklapanja našega gospodarstva u gospodarsku povijest Europe ukazujući na važnost naših poduzeća, osobito mlinarstva i šumarstva, te je imao izvrsnog sljedbenika u dr. Dragutinu Feletaru koji se bavio gospodarskom povijesti krajeva uz Dravu. Bio je sklon suradnji s hrvatskim zmajem te je pomagao njegovu oživljavanju 1991. godine, ali bio je vrlo suzdržan prema suvremenim hrvatskim političarima smatrajući da treba njegovati hrvatsko gospodarstvo koristeći povijesna iskustva i tradicije nastale u doba velikog austrijskog carstva. Moglo bi se mnogo toga napisati o Igoru Karamanu i njegovu životu, ali i o njegovim gledanjima na gospodarstvo i društvo u Hrvatskoj. Nije bio reformator, ali bio je analizator i učitelj i rado je davao vrijedne savjete svojim studentima. Njegovi zaključci su ujedno i savjeti. Karamanova je zasluga što je otvorio vrata hrvatske ekonomske povijesti prema Europi, trudeći se ukazati na korisnost tih veza za obje strane, pri čemu je smatrao da se o tome ne može pisati kao o cjelovitom problemu, nego razdvojeno po geografskim segmentima za pojedine krajeve, u čemu je imao i pravo. Niti jedan propis nije adekvatan za cijelu Hrvatsku. Sjever i Jug, Istok i Zapad imaju posebne probleme koji su niknuli tijekom povijesnog razvitka i tako ih treba i rješavati - povijesno i s posebnim predumišljajem o interesu pojedinog društva ili krajeva. Dunavski i jadranski put moraju se negdje susresti, ali ne moraju se stopiti u jedno.«

Hrvoje PETRIĆ

ZNANSTVENI SKUP – »NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA U PORJEČJU MURE I DRAVE«, MURSKO SREDIŠĆE, ČAKOVEC, 9. – 11. 11. 2023.

U studenome (od 9. do 11.) održan je u Međimurju Prvi međunarodni znanstveni skup pod nazivom »Nematerijalna kulturna baština u porječju Mure i Drave« u organizaciji Centra za istraživanje Međimurja, Ogranka Matice hrvatske u Čakovcu i Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu te u suradnji s Muzejom Međimurja Čakovec i Turističkom zajednicom Međimurske županiji. Hvalevrijedan skup znakovite tematike okupio je tridesetak znanstvenika – pretežito iz područja etnologije, povijesti, povijesti umjetnosti, antropologije i drugih znanstvenih disciplina – iz Hrvatske i okolnih zemalja. Pokojni akademik Dragutin Feletar bio je član odbora skupa.

Prvi međunarodni znanstveni skup otvoren je 9. studenoga 2023. u Centru za kulturu Rudar u Murskom Središću plenarnim predavanjem o regionalnim pristupima očuvanju žive tradicije u Hrvatskoj Mirele Hrovatin, izaslanice Ministarstva medija i kulture RH. Uslijedila su tri bloka predavanja na kojima su redom svoja izlaganja održali: Tvrtko Zebec o vuzmeno-ivanjskim kolima u kajkavskom podneblju, Antonio Grgić o kolu kao primjeru protoarhitekture, Adela Pukl o spolnoj strukturi tradicionalnih fašničkih skupina u Sloveniji, Nena Židov o utjecaju politike u zaštitu nematerijalnih dobara na primjeru tradicionalnoga pohoda Djeda Mraza, Anja Jerin o motivima pojedinaca i skupina kada je riječ o upisu u Registar nematerijalne kulturne baštine, Tajana Štefok o priložkom klecinprotu kao kulinarскоj posebnosti, Sandra Mikac o starim rukopisnim kuharicama, Jasminka Prstec o širenju vještine izrade lepoglavske čipke među učenicima te, na kraju dana, Vladimir Legac o opisima kumstva i uzgoja lana u okolici Ivanca prema rukopisu Ivana Dolenca.

Dana 10. studenoga 2023. znanstveni skup nastavljen je u multimedijalnoj dvorani Riznice Međimurja u Starom gradu u Čakovcu. U Starom gradu se skupu obratila ravnateljica Muzeja Međimurja Čakovec Maša Hrustek Sobočan te pročelnica Upravnog odjela za obrazovanje, kulturu i sport Međimurske županije Nives Kolarić Strah. Potom su se nizala zanimljiva izlaganja poput Ivane Orlić (predstavila je djelovanje Centra za nematerijalnu kulturu Istre), Klementine Batine (upoznavanje s problematikom upravljanja nematerijalnom kulturnom baštinom Bistre), Line Malek (izlaganje o uporabi društvenih medija kao sredstva popularizacije baštine), Saše Srečkovića (potreba za sustavnim etičkim pristupom u zaštiti nematerijalne baštine), Olge Orlić (izazovi 21. stoljeća u procesima baštinizacije). Zanimljivu priču o nedeliščanskim cekerima prezentirala je potom i Janja Kovač iz Donje Dubrave, viša kustosica i voditeljica Etnografskog odjela Muzeja Međimurja Čakovec. Uslijedila su izlaganja Krunoslava Mikulana o motivskom spektru pučkih fantastičnih priča iz Međimurja, Zorana Turka, ravnatelja Centra za kulturu Rudar i predsjednika Matice hrvatske, o tri primjera ispreplitanja mita i historiografije te tajnika Podravine Petra Feletara o fljojsarenju kao tradicijskom obrtu vezanom uz Dravu i Donju Dubravu.

U posljednja dva bloka izlaganja svoje su radove izložili Mojca Ramšak posvećena istraživanju mirisa kao nematerijalne kulturne baštine, Đuro Blažeka govoreći o procesu pretvaranja sirove građe s terena u znanstveni rječnik te Esmeralda Agolli o dokumentiranju rituala vezanih uz smrt i pogreb u ruralnoj Albaniji. Službeni dio skupa završen je izlaganjem Zrinke Novak o kanonskim vizitacijama kao izvorima za istraživače nematerijalne baštine, odnosno Leje Šprajc o dilemama pristupa Florijanu Andrašecu kao pjesniku. Trećeg dana skupa za sudionike i članove organizacijskog odbora organiziran je izlet u gornjem Međimurju (Crkva sv. Jeronima u Štrigovi, Spomen-dom rudarstva Cimper u Murskom Središću i drugo).

Uz prvi međunarodni znanstveni skup ovog tipa u Međimurju podsjećamo da je prije točno deset godina pokojni akademik Dragutin Feletar pokrenuo i prvi multidisciplinarni znanstveni časopis u Međimurju (2013. godine). Zvao se *Donjomeđimurski zbornik* te je prvi časopis pokrenut u povijesti donjeg Međimurja, s osnovnom misijom da okupi suradnike koji znanstveno promišljaju prošlost i sadašnjost tog kraja te unaprijedi i razvije znanstvena istraživanja u Međimurju. Znanstveni časopis izdavao se uz potporu Grada Preloga i donjomeđimurskih općina. Glavni urednik bio je pokojni akademik Feletar, a uz njega su u uredništvu bili Đuro Blažeka, Petar Feletar, Ernest Fišer, Stjepan Hranjec, Juraj Kolarić, Zvonko Kovač, Helena Percač, Hrvoje Petrić, Josip Šimunko i Ivan Zvonar. Uz prvi multidisciplinarni znanstveni časopis u Međimurju pokojni akademik Feletar 2015. godine pokreće i Biblioteku Donjomeđimurskog zbornika u kojoj će se objavljivati teme iz povijesti Međimurja.

Petar FELETAR

DEJAN PERNJAK: POVIJEST PAVLINSKOGA SAMOSTANA U KRIŽEVCIMA, HAZU, ZAVOD ZA ZNANSTVENOISTRAŽIVAČKI I UMJETNIČKI RAD KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE U KRIŽEVCIMA, ZAGREB – KRIŽEVCI, 2022., 432 STR.

Pavlini kao i njihovi samostani, crkve, knjižnice, škole, umjetnička djela i druga baština izazivaju velik interes među povjesničarima u Hrvatskoj. Tome zasigurno pridonosi i nesretna sudbina ukidanja njihovog reda 1786. godine pa će teme kao što su njihova ostavština ili biografije bivših redovnika (od kojih je većina ipak ostala u svećeničkoj službi) još dugo privlačiti stručnjake, istraživače i čitatelje. Jedan od tih koje je zaintrigirala povijest pavlina i njihovog samostana u Križevcima je mladi povjesničar Dejan Pernjak koji je doktorirao upravo na ovoj temi, a svoj doktorski rad pretvorio je u knjigu koju je krajem 2022. godine izdao Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad Koprivničko-križevačke županije u Križevcima. Riječ je o kompleksom izdanju na više od četiri stotine stranica s pažljivo ilustriranim tekstom koji je obilato opremljen kritičkim aparatom (bilješkama). Bogatstvo sadržaja otkriva zapravo koliko je duboko autor uronio u povijest pavlina u Križevcima što je rezultiralo ne samo detalj-

nim prikazom povijesti njihovog samostana nego i značajnim doprinosima poznavanju jednoga razdoblja povijesti ovoga grada.

Na početku knjige je odmjereni predgovor povjesničara umjetnosti Zdenka Baloga i autorov kratki uvod, a sadržaj knjige razdijeljen je u desetak poglavlja i mnoštvo potpoglavlja. Autor se držao kronološkog reda pri obradi tema pa je na početku dao kratak pregled društveno-privrednoga razvoja Križevaca u vrijeme kada su ondje boravili pavlini. Tu je i kratak pregled povijesti Reda sv. Pavla, prvoga pustinjaka s osvrtom na boravak pavlina u hrvatskim krajevima. Slijede poglavlja o samome pavlinskom samostanu sv. Ane u Križevcima od njihovog dolaska u taj grad za što je zaslužan protonotar Hrvatskog Kraljevstva Ivan Zakmardi Dijankovečki (oko 1600. – 1667.). Veliki dio teksta posvećen je posjedima koje su pavlini stekli u križevačkom kraju kao i njihovim odnosima sa susjednim posjednicima pa je to ujedno i doprinos poznavanju mnogih naselja u 17. i 18. stoljeću. Autor je pošao od pretpostavke da je gradnja pavlinskog samostana sv. Ane imala utjecaj na urbani izgled Križevaca što je obrazložio u posebnoj poglavlju. Opisao je arhitektonska obilježja samostana i njegov inventar pri čemu doznajemo mnogo informacija o liturgijskim predmetima (monstrance, kaleži i drugo posuđe), relikvijarima, crkvenom namještaju i opremi. Posebno je obrađeno pavlinsko slikarstvo i to djela slikara Gabrijela Tallera (Dallera) i Ivana Krstitelja Rangera te pavlinsko kiparstvo. Pavlinska gimnazija u Križevcima opisana je vrlo detaljno, a pavlinski samostan opisan je i kao *locus credibilis*. Pri kraju knjige objavljeni su životopisi stotinjak pavlina koji su vezani za križevački samostan sv. Ane, to jest oni pavlini koji su ondje boravili ili su potekli iz Križevaca. Treba svakako znati da to nisu njihovi potpuni životopisi ali mogu poslužiti upravo za izradu cjelovitih biografija. Ovo su dragocjeni podaci za sve one koji se bave proučavanjem povijesti pavlina i općenito svećenstva, pogotovo na području Zagrebačke (nad)biskupije.

Nikola CIK

UPUTE SURADNICIMA

Časopis *Podravina* objavljuje članke koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Članci koji se kategoriziraju kao znanstveni i stručni moraju imati dvije pozitivne recenzije.

Recenzirani radovi kategoriziraju se na sljedeći način:

1. Izvorni znanstveni članci, kratka priopćenja, prethodna priopćenja i izlaganja sa znanstvenog skupa sadrže neobjavljene rezultate izvornih istraživanja u potpunom ili preliminarnom obliku. Oni moraju biti izloženi tako da se može provjeriti točnost rezultata istraživanja.

2. Pregledni radovi sadrže izvoran, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autorova izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i iscrpan pregled tih radova.

3. Stručni rad sadrži korisne priloge iz područja struke i za struku, koji ne moraju predstavljati izvorna istraživanja. Časopis objavljuje i tekstove koji spadaju u grupu »građa« koja sadrži, prema pravilima za objavljivanje, pripremljene izvorne dokumente.

Kategoriju **članak** predlažu dva recenzenta, a u slučaju njihova neslaganja konačno mišljenje donosi uredništvo. Kategorizacija se navodi i objavljuje u zaglavlju članka.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima. Časopis izlazi u pravilu dva puta godišnje, a rukopisi se ne vraćaju.

Osim recenziranih članaka, časopis *Podravina* objavljuje recenzije i prikaze knjiga te periodike, a prema potrebi obavijesti, bilješke, reagiranja i slično.

Jednom prihvaćeni članak obvezuje autora da ga ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole uredništva časopisa koje je članak prihvatilo, a i tada samo uz podatak o tome gdje je članak objavljen prvi put.

Prilozi za časopis *Podravina* moraju biti pisani na računalu, u jednoj od verzija programa MS Wordu. Potrebno je koristiti font Times New Roman. Veličina slova je 12 pt, a prored 1,5. U bilješkama je veličina slova 10 pt, a prored jednostruki.

Uredništvu treba dostaviti jedan ispis teksta i datoteku.

Članci se mogu predati osobno uredniku ili se šalju na adrese (s naznakom: Za časopis *Podravina*):

- Meridijani, Obrtnička 26, 10430 Samobor, petra@meridijani.com ili meridijani@meridijani.com
- urednik Hrvoje Petrić, Vinka Vošickog 5, 48000 Koprivnica, hpetric@ffzg.hr

Članci ne bi smjeli prelaziti opseg od dva arka (32 kartice), a autori dobivaju besplatno primjerak časopisa *Podravina* te prema mogućnostima i do deset primjeraka separata.

Tablice, grafički prilozi (crteži, karte i dr.) i fotografije šalju se odvojeno izvan Word teksta u visokim rezolucijama te ih je potrebno numerirati (Sl. 1., sl. 2...). U Word dokumentu potrebno je označiti gdje dolaze grafički prilozi i fotografije uz koje treba napisati i potpise pod slike. Tablice (skraćeno Tab.) treba predati zajedno s tekстом u Wordu. Potpis tablica stavlja se iznad, a izvor ispod nje. Izvorni znanstveni članci u pravilu ne smiju koristiti grafičku dokumentaciju drugih autora. Ako se koristi takva dokumentacija, obvezno treba citirati autora. Kod objavljivanja starih karata i grafika treba navesti autora, izvor ili ustanovu gdje se grafički prilog čuva te signaturu ako postoji.

Svaki je autor dužan dostaviti sljedeće podatke o članku i sebi:

- a) naslov članka
- b) ime(na) autora
- c) naziv i adresu ustanove u kojoj autor radi
- d) e-mail i telefon autora

e) za članke koji se recenziraju potrebno je priložiti sažetak, a on treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i kratki zaključak. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike, a optimalan opseg sažetka je tekst koji ima oko 250 riječi

f) ključne riječi na jeziku članka.

Članci se objavljuju u pravilu na hrvatskom, njemačkom, slovenskom i engleskom jeziku.

CITIRANJE I PISANJE BILJEŽAKA

Prezime autora piše se velikim tiskanim slovima (verzal), a ime običnim slovima (kurent). Naslov članka se piše običnim slovima, a naslov djela udesno nagnutim slovima (kurziv). Kod citiranja članka se može, ali i ne mora staviti »str.« ili »s.« Najbolje je samo napisati broj stranice. Kada se isto djelo ponovno navodi u članku na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, a navodi se samo prvo slovo imena autora i prezime te prvih nekoliko riječi djela ili članka i broj stranica.

Drugi način ponovna citiranja sadrži prezime autora, prvo slovo imena verzalom, godina izdanja i broj stranice. Ako je isti autor iste godine napisao dva ili više teksta, onda se citira godina s dodatkom malog slova po abecedi, 1991.a, 1991.b, 1991.c itd.

Na kraju članka se može, ali i ne mora priložiti popis literature i izvora, i to abecednim redom.

A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS

Podravina magazine publishes articles and papers, subject to review and those which are not. Papers, categorized as scientific, must have 2 (two) positive reviews.

The reviewed papers are categorized in the following manner:

- 1. Original scientific articles, short notes, previous notes, scientific conference presentation** - with yet unpublished results of original research in complete or preliminary form; must be laid out so that accuracy of research can be verified.
- 2. Revised papers** - with original, abbreviated, concise and critically viewed summary of a certain field of work or its part, with active participation of the author; his/her original contribution in the field, in comparison to already published papers and their detailed overview, must be included.
- 3. Professional articles** - with useful contributions in the field of expertise, and/or aimed at professionals in that field; this does not have to be an original research.

The magazine also publishes articles from the category Materials/Documents, regulated as prepared original documents.

The category is proposed by two reviewers. In case they disagree on the category, it will be decided by the Editorial staff. The category is listed and published in the article title/heading. The editors have the right to make small amendments, corrections and editing of written and graphic material, as long as it doesn't affect the content and meaning of article in a substantial way.

The editorial staff will not be responsible for opinions expressed in articles and published papers. As a rule, the magazine is published twice a year; contributed papers and documents are not returned to senders.

Podravina magazine also publishes reviews on books and periodicals; occasionally, it will publish notes, annotations, comments, reactions etc.

Once an article is accepted, the author cannot publish it elsewhere without editorial approval, provided the republishing is done with remarks on where it had been published first.

Contributions for magazine must be computer-written, in a Microsoft Word format. Accepted font is Times New Roman, size 12 pt with 1,5 paragraph spacing; notes should be lettersize 10 pt, with single spacing. The editors should receive 1 hardcopy printout and a digital file.

Articles and papers can be delivered to the editors in person, or sent to the below listed addresses, with a note - *Podravina* magazine:

- Editor Hrvoje Petrić, Department of History, Filozofski fakultet, Ivana Lucica 3, HR - 10000 Zagreb, Croatia, e-mail: hpetric@ffzg.hr, or
- Publisher »Meridijani«, Meridijani, p.p. 132, 10.430 Samobor (for *Podravina*), e-mail petra@meridijani.com, meridijani@meridijani.com

The articles should not exceed the size limit of 60.000 characters (32 pages); authors get a free copy of the magazine.

Tables, graphic attachments (drawings, maps, etc.) and photos are sent separately from the Word text in high resolutions and must be numbered (Fig. 1, Fig. 2...). Descriptions of graphics and photographs must be written in Word according numbers. Tables (abbreviated Tab.) should be submitted together with the text in Word. The signature of the table is placed above, and the source below it. In general, original scientific papers cannot use graphic documentation by other authors; if such documentations/graphics is used, the original author should be quoted; in using old maps, charts and graphics, author name should be included, together with the source and/or institution where the original graphics is kept, as well as signature, if existing.

Each author must submit the following data on the paper and the author:

- a) paper title
- b) author name(s)
- c) institution name/address the author is employed with
- d) e-mail address and phone number
- e) reviewed articles must be accompanied with a summary in english language, and additional summary in one of the world's languages; summary should have a general overview of the topic, methodology, results and short conclusion; it should be in neutral gender, avoiding passive verbs; ideally, it should be a 250 word-summary.
- f) key words in Croatian language or in english.

QUOTATIONS AND REMARKS

Author's last name is written in printed, capital letters, with first name in small letters; the title should be in small, regular letters, while the the work is in italics; in quoting books and articles, it's optional to include page, with »p« (page); the best practice is to write the page number only; when the same work is cited in the paper somewhere else, an abbreviated title should be used, with author's last name and first name initial, first few words of the paper/article and number of pages.

Another way to quote is to use the author's last name, his first name initial (small letters) publication year and page number; if the same author in the same year has 2 or or more texts published, then the year is cited with a letter appendix (ie., 2005a, 2005b, 2005c, etc).

Finally, the article/paper may, but not necessarily, be submitted with a list of literature ad sources used in alphabetical order.

 Meridijani
IZDAVAČKA KUĆA

Tiskano u Hrvatskoj, prosinac 2023.

Cijena 19,91 € / 150,00 kn